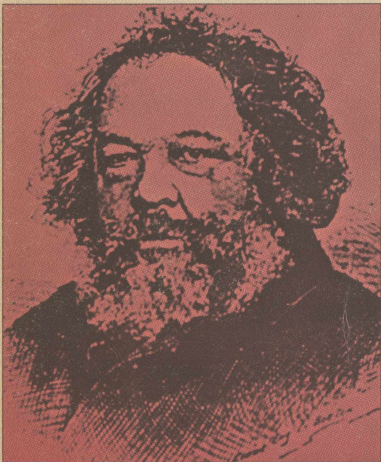

πρόσωπα / ιδέες

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

MICHEL BAKOUNINE

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΠΟΛΥ ΓΚΕΚΑ

ΠΛΕΘΡΟΝ

Τίτλος Πρωτοτύπου: Michel Bakounine, Editions Seghers Paris (1966)
Επιμέλεια Γαλλικής Έκδοσης: Henri Arvon

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ
Φιλοσοφία / 2
ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

• Για την Ελληνική Γλώσσα: ΠΛΕΘΡΟΝ Ε.Ε.
Μπούμπουλινας 14, Αθήνα 106 82, τηλ. 36.45.057
Πρώτη Έκδοση: Αθήνα, Ιούλιος 1984
Πρώτη Ανατύπωση: Αθήνα, Νοέμβριος 1985

Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκτύταρο Ε.Π.Ε.
Μοντάζ: Αφοί Πίνα Ο.Ε.
Εκτύπωση: Άγγελος Ελεύτερος
Βιβλιοδεσία: Θ. Πατούνας – Α. Δημάκου και ΣΙΑ Ο.Ε.
Μακέτα Εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου
Τυπογραφική Επιμέλεια: Πόλυ Γκέκα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (Ανρί Αρθόν)	σελ. 7
-----------------------------	-----------

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το κράτος δεν είναι η πατρίδα	103
Το κράτος, κληρονομιά μιας προνομιάς τάξης	104
Το κράτος στην υπηρεσία της αστικής τάξης	105
Η πολιτική θεολογία	106
Το κοινωνικό συμβόλαιο	107
Το δημοκρατικό κράτος αποτελεί αντίφαση στους όρους	111
Διαφορά κράτους και κοινωνίας	112
Η καθολική ψηφοφορία στην υπηρεσία του κράτους	113
Η καθολική ψηφοφορία είναι απάτη	113
Η αναρχική αρχή: υπευθυνότητα και αξιοπρέπεια των πάντων	115
Η εκκλησία, θεμέλιο του κράτους	116
Το οποιοδήποτε πρόνομο διαφθείρει	117

Ο ΘΕΟΣ

Θεός και ελευθερία, έννοιες αντιφατικές	119
Η θρησκεία, αναγκαίο κακό	119
Η θρησκευτική αλλοτρίωση	120
Κριτική του Χριστιανισμού	122
Η αγάπη του Θεού, αιτία δεσποτισμού και δουλείας	123
Η θρησκεία γεννά το αίσθημα της εξάρτησης	124
Η αέναος μεταβολή είναι άρνηση του Θεού	127
Η θείκη απάτη	129
Οι φυσικοί νόμοι αποκλείουν την πιθανότητα ενός δημιουργού Θεού	130

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

Η απελευθερωτική εξέγερση	133
Η επανάσταση είναι πόλεμος	134
Ομοιομορφία και ποικιλία	134
Διαφορά προλεταριάτου και αγροτιάς	135
Κίνδυνοι από την επιστήμη	136
Τα όρια της αυθεντίας	136

Οι φυσικοί νομοί και η ανθρώπινη ελευθερία	138
Η φύση και η ελευθερία	139
Η κοινωνία και η ατομική ελευθερία	140
Η ελευθερία, στόχος της ιστορικής προόδου της ανθρωπότητας.....	142
Καταδίκη του ατομισμού	144
Ατομική ελευθερία και συλλογική ελευθερία	146
Ελευθερία και ντετερμινισμός.....	148
Οι δρόμοι της ελευθερίας	149
Η κοινωνική επανάσταση θα προκαλέσει το θρίαμβο της αλληλεγγύης.....	152

ΤΟ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ολέθριες συνέπειες του πολιτικού συγκεντρωτισμού.....	155
Ο λαός εκ φύσεως θρησκευόμενος και πατριώτης.....	156
Η κομμούνια δεν είναι επιστροφή στο Μεσαίωνα	158

Ο ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

Καταδίκη του δογματικού σοσιαλισμού	161
Ενάντια σε κάθε κρατικό σοσιαλισμό	162
Ενάντια σε κάθε επαναστατική δικτατορία	163
Αντιφάσεις της δικτατορίας του προλεταριάτου.....	164
Κρατικός σοσιαλισμός και αναρχικός σοσιαλισμός	168
Σοσιαλισμός και ελευθερία αποτελούν ένα όλον.....	170
Ο προερχόμενος από τη Γαλλική Επανάσταση σοσιαλισμός.....	171
Η οικονομική ανισότητα καθιστά την πολιτική ισότητα απατηλή.....	171
Η αυθόρμητη δράση των μαζών.....	172
Το προλεταριάτο και η αγροτιά.....	173
Σοσιαλισμός και Ρεπουμπλικανισμός.....	175
Η ελεύθερη οργάνωση πρέπει να διαδέχεται την καταστροφή του κράτους και της εκκλησίας.....	177
Η μέθοδος των κομμουνιστών και των αναρχικών	177
Η ισότητα πρέπει να συμβαδίζει με την ελευθερία.....	179
Καπιταλισμός και κοινοβουλευτική δημοκρατία	179
Η διακυβέρνηση των σοφών καταλήγει σε δεσποτισμό ...	181
Η επιστήμη πρέπει να είναι κληρονομιά όλων	182

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	185
--------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	187
-------------------	-----

**ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ,
ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ**

Ο Συνωμότης • Στη γραφική πινακοθήκη των επαναστατών του 19ου αιώνα, ο Μπακούνιν, αυτό το *θαλασσοπούλι των καταγίδων*, εμφανίζεται να ενσαρκώνει την ανατρεπτική δράση όπως αυτή εκδηλώθηκε στο τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα: ρομαντικά συναρπαστική και ιστορικά ανίσχυρη. Εκτός από την αξιοσημείωτη μονομαχία του με τον Καρλ Μαρξ, στους κόλπους της Α' Διεθνούς, το πορτραίτο του Μπακούνιν, αυτού του *καλόγερου της εκκλησίας της επανάστασης* (έτσι τον χαρακτήρισε από το 1852 ο Ρώσος επαναστάτης Χέρτσεν), μας είναι οικείο και από δύο αλλοκοτιές του. Όταν, το 1849, ανεβαίνει στα οδοφράγματα στη Δρέσδη δίπλα στο Ριχάρδο Βάγκνερ, στον οποίο βρίσκει και θαυμάζει μια *δαρδαρότητα, εχθρό κάθε πολιτισμού* και όταν, το 1870, γίνεται η ψυχή της εξέγερσης στη Λυών, όπου και γεύτηκε για λίγες ώρες τη μεθυστική ηδονή μιας εξουσίας σχεδόν δικτατορικής.

Η συνωμοτική του δράση, που αναδύεται και αποκαλύπτεται σ' ορισμένες ιδιαίτερες στιγμές, ενώ παραμένει πάντοτε συνεχής και διαρκής, έδωσε λαθή σ' αξιολογήσεις διαφορετικές, σχεδόν διαμετρικά αντίθετες.

Αναρωτιέται κανείς αν θα πρέπει ν' αναγνωρισθεί στον Μπακούνιν το γεγονός ότι, χάρη στην παροιμιώδη ζωτικότητα και το σφρίγος του, κατόρθωσε να κινητοποιήσει επαναστατικές δυνάμεις που διαφορετικά θα παρέμεναν αδρανείς, ή, αντίθετα, αν θα πρέπει να του καταλογισθεί το γεγονός ότι με τη δράση του καταδίκασε τεράστιες μάζες επαναστατών σε μια αντιπολίτευση που υπήρξε τόσο στείρα όσο και ολοκληρωτική εμφανιζόταν. Άραγε, ο μπακουνικής έμπνευσης σοσιαλισμός αποτέλεσε τελικά για το σοσιαλισμό παράγοντα επιτάχυνσης ή αδράνειας;

Ήταν αρκετός ο χρόνος που κύλησε από την εποχή του Μπακούνιν, (ολόκληρος αιώνας), ώστε να περιπέσουν σε λήθη οι άμεσες συνέπειες της επαναστατικής του δράσης, που συχνά υπήρξαν – πρέπει να ομολογηθεί – καταστρεπτικές. Ήρθε ίσως το πλήρωμα του χρόνου για να δοθεί απάντηση στο παραπάνω ερώ-

τημα. Απάντηση αποδεκτή απ' όλους, στο μέτρο που αναζητούν απάντηση εμπνεόμενοι από τους προβληματισμούς της εποχής μας.

Η αρετή, που θα πρέπει ν' αναγνωρισθεί στον επαναστάτη Μπακούνιν, δίχως αυτό να σημαίνει επιδοκιμασία του συνωμοτισμού του, είναι ότι εμφύσησε στο σοσιαλιστικό κίνημα το σφρίγος της ζωής, το μόνο ικανό να διορθώσει τις καταχρήσεις μιας θεωρίας που έχει μια ακαμψία επιστημονικά αδήριτη και σε τελευταία ανάλυση απάνθρωπη. Θα πρέπει, δηλαδή, ν' αναγνωρισθεί στον Μπακούνιν ότι με τα λάθη και τις αυταπάτες του κατόρθωσε να εξανθρωπίσει το σοσιαλιστικό κίνημα. Η συμβολή του Μπακούνιν ήταν σημαντική για να υφανθεί αυτό το γαϊτανάκι της ατομικότητας, το οποίο, παρά τους κινδύνους που ενέχει, αποτελεί ένα από τα ωραιότερα στολίδια του σοσιαλισμού στη διάρκεια της ιστορίας του.

Ανεπάρκειες της θεωρίας του • Η θεωρία του, αντίθετα, φαίνεται ότι τον καταδίκασε να παραμένει σε κάποια γωνιά σκοτεινής εξιλέωσης. Αρχικά, πάσχει, όπως και κάθε αναρχική θεωρία, από ένα εγγενές ελάττωμα: εμφανίζεται σαν η σκιά ενός κόσμου που χάθηκε. Στον 19ο αιώνα ήταν δυνατή η άμεση και ολοκληρωτική καταστροφή της Κρατικής εξουσίας, δεδομένου ότι η άρνηση του Κράτους κατέληγε να εξωθεί στα άκρα την εξασθένισή του, που ήθελε και πέτυχε ο θριαμβεύων φιλελευθερισμός. Η ίδια όμως αντίληψη περί Κράτους στην εποχή μας θα ήταν παράλογη, και τούτο γιατί η αύξουσα μαζοποίηση των ανθρώπων συνεπάγεται πολλαπλασιασμό του καταναγκασμού που τους επιβάλλει το Κράτος, ένα Κράτος παντοδύναμο. Έτσι, η θεωρία του Μπακούνιν, φανερά στερημένη από ένα δεσμό με μια σκέψη που θα της επέτρεπε να επιδιώσει, παίρνει στις μέρες μας μια μορφή αναχρονιστική, λίγο παράδοξη κι από ορισμένες πλευρές αντιδραστική.

Η σκέψη του Μπακούνιν, εκτός από το ότι έχει, σύμφωνα μ' όλες τις ενδείξεις, διαψευσθεί από την οικονομική και πολιτική εξέλιξη, πάσχει επίσης και από μεγάλες συμφυείς αδυναμίες. Όπως συμβαίνει αναγκαστικά με τους στοχαστές που παραμένουν δέσμοι των μελετών τους, η σκέψη του Μπακούνιν πάσχει συχνά είτε από μια ασυναρτησία, που προκαλεί δυσάρεστη έκπληξη, είτε από μια συμπαγή συνοχή. Και όταν η πράξη υπερι-

σχέι της σκέψης, και αυτό συμβαίνει συχνότερα με τον Μπακούνιν, τότε όλα τα θέματα που θεωρούνται χρησιμοποιήσιμα, δηλαδή όλα τα θέματα που μια ελάχιστη σύγκλισή τους προς την επαναστατική δράση της στιγμής τα καθιστά πρόσφορα, θίγονται ταυτόχρονα, χωρίς προηγούμενα να έχει πραγματοποιηθεί η μεταξύ τους προσαρμογή.

Αυτό ακριβώς συμβαίνει με το πρόβλημα της ίδιας της επανάστασης. Ισχυρίζεται ο Μπακούνιν ότι η επανάσταση μπορεί να πετύχει στο βαθμό που θα γίνει υπόθεση των μαζών, οι οποίες θα δράσουν μ' ελεύθερη πρωτοβουλία και μ' αυθόρμητες προσπάθειες θα επιδιώξουν την απελευθέρωσή τους. Τρέφει μια δυσπιστία για τους ηγέτες που, στο όνομα του δόγματος ότι είναι οι αποκλειστικοί κάτοχοι της αλήθειας, αρπάζουν το δικαίωμα διεύθυνσης του επαναστατικού κινήματος και στη συνέχεια το οικειοποιούνται προς όφελός τους. Κάθε γιακωβινίστικη ή μπλανκιστική αντίληψη κατάκτησης της εξουσίας τού προκαλούσε απέχθεια. Αλλά, ενώ εκθείαζε το πρωτόγονο και ακατανίκητο ένστικτο των μαζών, ταυτόχρονα πρότεινε να συγκεντρωθούν οι κριολεκτικά επαγγελματίες επαναστάτες, εκείνοι που είναι ψυχή τε και σώματι αφοσιωμένοι στον άορατο δικτάτορα, δηλαδή σ' αυτόν τον ίδιο. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με δυο διαδοχικές αντιλήψεις που η αντίφασή τους θα μπορούσε να εξηγηθεί από μια ενδιάμεση εμπειρία. Πρόκειται για δυο αντιλήψεις που διατυπώνονται ταυτόχρονα και βρίσκονται σε πλήρη αντίφαση.

Η διακήρυξη της αναρχικής επανάστασης στη Λυών

Για το συλλογισμό μας τίποτα δεν είναι πιο αποκαλυπτικό από τη

διακήρυξη της αναρχικής επανάστασης που σύνταξε και που τοιχοκολλήθηκε στη Λυών, στις 26 Σεπτεμβρίου 1870.

Με το άρθρο 1, «καταργούνται η κυβερνητική εξουσία του Κράτους και η διοικητική μηχανή, επειδή κατέληξαν να είναι άχρηστες». Με το άρθρο 2 «αναστέλλεται η λειτουργία των ποινικών και πολιτικών δικαστηρίων και τις αρμοδιότητές τους τις επωμίζεται η Λαϊκή Δικαιοσύνη». Με το άρθρο 3 «αναστέλλεται η πληρωμή των φόρων και των ενυποθήκων δανείων και οι φόροι αντικαθίστανται από τις πληρωμές των ομοσπόνδων κοινοτήτων που τις αποσπών για τη «σωτηρία της Γαλλίας». Στο άρθρο 4 προβλέπεται ότι «μια και το Κράτος είναι έκπτωτο, δεν μπορεί

πλέον να επέμβει στο πρόβλημα της πληρωμής των ιδιωτικών χρεών». Ενώ λοιπόν ο Μπακούνιν σύνταξε τη ληξιαρχική πράξη θανάτου του Κράτους, όπως και όλων των καταναγκασμών που το Κράτος επιβάλλει, όταν θρίσκεται αναγκασμένος να διασφαλίσει τις λειτουργίες της πολιτικής εξουσίας, αλλάζει απότομα κατεύθυνση.

Συγκεκριμένα: Κατά το άρθρο 5 «καταργούνται όλες οι οργανώσεις των δήμων και κοινοτήτων και αντικαθίστανται σ' όλες τις ομοσπονδίες των δήμων και κοινοτήτων από τα *Συμβούλια Σωτηρίας της Γαλλίας* που καλούνται ν' αγνοήσουν, κάτω απ' τον άμεσο έλεγχο του Λαού, όλες τις εξουσίες.

Λοιπόν, λες και δεν του αρκούσε να περάσει από τον ολοκληρωτικό αναρχισμό σ' ένα μόλις συγκαλυμμένο αυταρχισμό, αφού άλλωστε ήταν υπέρ της αποκέντρωσης της εξουσίας, καταλήγει ν' αναδειχθεί σε υπέρμαχο υποστηρικτή της κεντρικής εξουσίας. Τούτο γίνεται φανερό με το περιεχόμενο των άρθρων 6 και 7 της διακήρυξης της επανάστασης. Με το άρθρο 6 προτείνει σε κάθε Συμβούλιο Πρωτεύουσας Νομού ν' αποστείλει δύο αντιπροσώπους για τη σύσταση της Επαναστατικής Συνέλευσης Σωτηρίας της Γαλλίας.

Στο αμέσως επόμενο άρθρο ορίζεται ότι η συγκέντρωση της Συνέλευσης θα γίνει αμέσως στη Δημαρχία της Λυών και τούτο, γιατί αφ' ενός είναι η δεύτερη πόλη της Γαλλίας και αφ' ετέρου η πιο πρόσφορη για να συμβάλλει δραστήρια στην υπεράσπιση της χώρας.

Ο επαναστατικός μακιαβελισμός • Τούτες οι ασυνέπειες και ανακολουθίες της θεωρίας του, που κάνουν την προσέγγισή της τόσο αδέβαιη και μερικές φορές λίγο απογοητευτική, προκαλούν μια τάση που ωθεί τη θεωρία του Μπακούνιν στην έλλειψη κάθε μέτρου. Παράδειγμα: από το γεγονός ότι κάθε καταναγκασμός είναι καταδικαστέος θα πρέπει να συμπεράνει κανείς, όπως το κάνει ο Μπακούνιν, ότι όλα επιτρέπονται; Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Μπακούνιν στην *Επαναστατική Κατήχηση* – τη σύνταξε για το νεαρό τρομοκράτη Ντσιτάγιεφ που λαχταρούσε να ενστερνισθεί το περίφημο σύνθημά του *ολοταχώς μέσα στη λάσπη* – κωδικοποίησε έναν επαναστατικό μακιαβελισμό που ο ακραίος κυνισμός του δεν έχει τίποτα κοινό με το σεβασμό της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, που η επανάσταση έχει κληθεί να πραγματοποιήσει το

θρίαμβό της. Ίσως δεν θα ήταν σωστό να επιμείνουμε ιδιαίτερα στις πολυάριθμες δυσαρμονίες που υπάρχουν μεταξύ των κειμένων, όπου αναπτύσσεται βασικά η θεωρία του αναρχικού Μπακούνιν, και άλλων κειμένων, όπου κυριαρχούν οι προκαταλήψεις του Ρώσου αριστοκράτη.

Ο Νίτσε σημειώνει ότι *μέχρι σήμερα κάθε μεγάλη φιλοσοφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εξομολόγηση του δημιουργού της και, είτε αυτός το επιδίωξε είτε όχι ή είτε το επισήμανε είτε όχι, η φιλοσοφία του καταλήγει να είναι οι αναμνήσεις του.* Αν λοιπόν είναι σωστή αυτή η ιδέα του Νίτσε, τότε θα ήταν ενδιαφέρον να τονιοθεί το χάσμα που υπάρχει μεταξύ των κειμένων του Μπακούνιν, όπως αναφέραμε πιο πάνω. Και πρέπει να υπογραμμισθεί η διάστασή τους, στο μέτρο που αποκαλύπτει τον απατηλό χαρακτήρα ορισμένων πλευρών της σκέψης του.

Ας δούμε γιατί ακριβώς πρόκειται. Ο Μπακούνιν πιστεύοντας στην αξία της αυθόρμητης δράσης, γνώρισμα των λαών που δεν έχουν ακόμα μολυνθεί από έναν παρακμασμένο πολιτισμό, νομίζει ότι η παγκόσμια Επανάσταση δεν θα μπορέσει να τεθεί σε κίνηση παρά μόνο από την αγροτική επανάσταση των Σλαύων. Καταβάλλει, επίσης, προσπάθειες να προωθήσει αυτή την επανάσταση και αξιώνει αδιάκοπα και με θερμό ζήλο τη χειραφέτηση των δουλοπάροικων και κυρίως την κατάργηση των σωματικών ποινών που επιβάλλονται σε βάρος των μουζίκων. Αλλά τι διαπιστώνουμε; Από το φρούριο Πετροπαυλόφσκ της Πετρούπολης, όπου ήταν φυλακισμένος από το 1851, έστειλε ένα γράμμα στον αδελφό του Νικόλαο, όπου δε διστάζει να του συστήσει την εφαρμογή της ποινής του ραβδισμού. *Χωρίς να το κάνεις εσύ ο ίδιος – γιατί είναι απεχθές –, γράφει ο Μπακούνιν, μη παύεις να διατάξεις το ραβδισμό. Αν και δεν είμαι θερμός οπαδός των σωματικών ποινών, πιστεύω ότι δυστυχώς δεν είναι ακόμα δυνατόν ν' αποφευχθούν. Να τιμωρείς με τρόπο ώστε οι χωρικοί να έχουν βαθιά πειστεί ότι είσαι δίκαιος και, βλέποντας ότι είσαι καλός και ταυτόχρονα αποφασιστικός, στο τέλος θα σ' εκτιμήσουν, θα σ' αγαπήσουν και τότε θα μπορείς να κάνεις μ' αυτούς ό,τι θέλεις.*

Και τι να πει κανείς για το απίστευτο κείμενο που λέγεται *Εξομολόγηση*; Το 1851, ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ ζητάει από τον κόμη Ορλώφ να μεταφέρει στο διάσημο φυλακισμένο του τα εξής: *Ο Αυτοκράτορας με στέλνει εδώ και μ' επιφορτίζει να σας επαναλάβω τα παρακάτω λόγια: Πες τον να μου γράφει όπως θα έγραφε το πνευματικό τέκνο στον πνευματικό του πατέρα. Θέλετε να*

γράψετε; Και ο Μπακούνιν αντιδρά σαν ένας μετανοιωμένος μουζικός. *Μάλιστα Μεγαλειώτατε, θα εξομολογηθώ σε Σας, όπως θα έκανα στον πνευματικό πατέρα από τον οποίο περιμένω άφεση αμαρτιών όχι εδώ στη γη αλλά σ' έναν άλλο κόσμο. Και παρακαλώ το Θεό να μου εμπνεύσει λόγους απλούς, ειλικρινείς, που θα θγαίνουν από την καρδιά χωρίς δόλο και χωρίς κολακεία, κοντολογής λόγους άξιους να τους δεχθεί η καρδιά της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας.*

Διεθνιστής και σωβινιστής • Ο Μπακούνιν έλκεται πρόωρα από το διεθνισμό. Το αποκλειστικό από τη φύση του εθνικό αίσθημα του φαίνεται αντίθετο προς την καθολική αγάπη όπου η ανθρωπότητα, συμφιλωμένη με τον εαυτό της, θα έπρεπε να στηριχθεί. Ωστόσο στη σκέψη του υπάρχει μια εμμονή σε εθνικιστικές και ρατσιστικές προκαταλήψεις. Ιδιαίτερα, ο παράλογος φανατισμός του εμφανίζεται στη διένεξή του με το Μαξ. Ο αντισημιτισμός και ο αντιγερμανισμός μετά βίας δανείζονται επιχειρήματα από τη φιλελεύθερη θεωρία της ομοσπονδίας. Αποκαλεί τον Καρλ Μαξ *διάδοχο και συνεχιστή του Βίσμαρκ* και γι' αυτό το λόγο ότι εμπνέεται από ένα *κνουτογερμανικό πνεύμα*, ή, ακόμα, ισχυρίζεται πως υπάρχει μια υποτιθέμενη συμφωνία μεταξύ καπιταλισμού και αυταρχικού σοσιαλισμού. Δηλαδή, αναγνωρίζουμε εδώ την αυθεντική έκφραση του τρόπου που σκέφτεται και αισθάνεται ο Ρώσος αριστοκράτης Μπακούνιν.

Η βαθιά ρωσική φύση του • Επειδή αυτός ο μυστικιστής και άθεος Πρωτέας, φιλελεύθερος και *φασίστας* πριν την επιστολή, διεθνιστής και σωβινιστής, επαναστατημένο και δουλικό ταυτόχρονα υποκείμενο, παραμένει τόσο ακατανόητος και διφορούμενος, θα εξετάσουμε μόνο το κύριο μέρος της θεωρίας του. Ο τρόπος σκέψης του μας βοηθά να μαντέψουμε το πορτραίτο ενός Ρώσου βογιάρου με πλώρια μειονεκτήματα, εχθρού κάθε συστηματικής εργασίας – τα περισσότερα έργα του δεν ολοκληρώνονται – σπάταλου και εγωκεντρικού που, αν και διαχωρίζεται από την τάξη του, προσχωρεί φαινομενικά μόνο στις τάξεις του προλεταριάτου, το οποίο λόγω της κοινωνικής του τάξης έχει απορρίψει κάθε εθνικό δεσμό.

Ο έρωτάς του για τη Ρωσία, τον οποίο θα συναντήσουμε αργότερα ακόμη και στις αναρχικές του ιδέες που φαίνονται να δρύνονται όλο και πιο μακριά από οποιαδήποτε εθνική μέριμνα, εκφράζεται ιδιαίτερα στη συγκινητική σελίδα της *Εξομολόγησης*, όπου, αναφερόμενος στη θλιβερή ζωή του στο Παρίσι από το 1844, δεβαιώνει ότι η επαναστατική του δράση γεννήθηκε από την επιθυμία του να επιστρέψει στην αγάπημένη του πατρίδα. «Η ζωή στο Παρίσι ήταν σκληρή, Κόριε. Και όχι λόγω της μιζέριας που υπέμενα με αδιαφορία, αλλά γιατί, κάτω από το ντελίριο της νεότητας και τις φανταστικές ελπίδες, βρέθηκα ξαφνικά σε μια ξένη χώρα, σ' ένα πνευματικό περιβάλλον χωρίς πάθος, στερημένος από γονείς και οικογένεια, χωρίς πεδίο δράσης και ασχολίες και χωρίς την παραμικρή ελπίδα για ένα καλύτερο αύριο. Μου αποστέρησαν απερίσκεπτα την πατρίδα και δίχως δυνατότητα επιστροφής δεν μπόρεσα να γίνω ούτε Γερμανός ούτε Γάλλος. Αντίθετα, όσο πιο πολύ ζούσα στο εξωτερικό, τόσο πιο βαθιά ένιωθα πως είμαι Ρώσος και πως ποτέ δε θα πάψω να είμαι. Αλλά μόνο ο εγκληματικός δρόμος της επανάστασης θα έκανε δυνατή την επιστροφή μου στη ρωσική ζωή. Σ' αυτή την επανάσταση μάλιστα πίστευα ελάχιστα και αργότερα, για να μιλήσω ειλικρινά, δεν πίστευα παρά μετά από μία υπερφυσική και επώδυνη προσπάθεια, πνίγοντας βίαια την εσωτερική φωνή που μου ψιθύριζε πόσο παράλογες ήταν οι ελπίδες μου και τα επιχειρήματά μου. Μερικές φορές αισθανόμουν τόσο καταπιεσμένος, που το δράδυ σταματούσα στη γέφυρα που έπρεπε να διασχίσω για να γυρίσω σπίτι μου, και αναρωτιόμουν αν θα ήταν καλύτερο να ριχτώ στο Σηκούανα για να πνίξω εκεί μια ανώφελη και δυστυχημένη ζωή.»¹.

Το ενδιαφέρον της θεωρίας του • Αλλά επειδή είναι δύσκολο να περιγράψουμε τη θεωρία του Μπακούνιν, που γεννήθηκε από ποικίλες ερμηνείες, διαστρεβλώθηκε από τις ανάγκες της πολιτικής πάλης, προκλήθηκε συχνά από ισχυρά ένστικτα, επειδή δύσκολα θα τον θεωρήσουμε δάσκαλο της σκέψης, αφού δεν υπάρχει σ' αυτόν ούτε μία θεωρία απόλυτα αμιγής, δεν σημαίνει ότι της λείπει το ενδιαφέρον. Βυθισμένη στο γνώριμο κλίμα της επανάστασης, η σκέψη του Μπακούνιν, όσο και αν πάσχει από πλάνες, έχει στα-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 87-88.

Ο πατέρας του Μπακούιν
Αλέξανδρος

θερά ανυψωθεί και κατά κάποιο τρόπο πήρε ζωή μ' ένα είδος εκρηκτικής δύναμης. Αρκεί να συλλάβουμε την ουσία της, έστω κι αν αποτελείται από αντιθέσεις, ενοχές και ασυμφωνίες, αλλά επίσης και λαμπρούς εκπληκτικούς οραματισμούς, για να πεισθούμε ότι διατηρεί μία ασύγκριτη γονιμότητα. Πνεύμα απλό, άτακτο, κυριευμένο από πάθη συχνά ανομολόγητα, αλλά προικισμένο με τα μεγάλα δώρα της αντίληψης, ο Μπακούιν ξέρει ν' αναγνωρίζει σ' ένα σπάνιο βαθμό τις σταθερές ροπές των δυνάμεων που κυριαρχούν στην κοινωνική ζωή. Ο Μαξ μάταια τον περιφρονούσε χαρακτηρίζοντάς τον σαν έναν από τους πιο ανίδεους ανθρώπους στον τομέα της κοινωνικής θεωρίας. Αναμφίβολα είναι ερασιτέχνης, αλλά για τούτο ακριβώς είναι επίσης ένας θαυμάσιος παρατηρητής της κοινωνικής πραγματικότητας. Γι' αυτό, αντιμετωπίζοντας το σύγχρονο *Λεβιάθαν*, του οποίου προέβλεψε όλες τις φρικαλεότητες, προβάλλαμε τη σκιά των προ-

βλημάτων και των ανησυχιών μας πολύ περισσότερο πάνω στη δική του θεωρία παρά στον Μαρξ.

Πηγές της εξέγερσής του • Επειδή η εξέγερση είναι μία σκληρή θεωρητική αρχή στην οποία έμεινε προσηλωμένη η θεωρία του Μπακούνιν, κάθε ανάλυσής της πρέπει να προηγείται η έρευνα των αιτίων της. Μας ικανοποιεί να διαπιστώνουμε ότι στην πηγή κάθε εξέγερσης υπάρχει μία αρχή ενέργειας και υπερβολικής δραστηριότητας. Είναι το επαναστατημένο άτομο που θ' απελευθερώσει τα πλήθη, τα οποία πιέζονται όλο και περισσότερο. Αυτή είναι και η περίπτωση του Μπακούνιν. Ο Χέρτσεν αποκαλύπτει το βιολογικό βάθος της εξέγερσής του, δεβαιώνοντας ότι *στο βάθος της φύσης του ανθρώπου βρίσκεται το σπέρμα μιας κολοσσιαίας αλλά αχρη-*

Η μητέρα του Μπακούνιν
Βαρβάρα

ομοιοποίητης δραστηριότητας. Αλλά και ο ίδιος ο Μπακούνιν, στην *Εξομολόγηση*, ορίζει το εντυπωσιακότερο πορτραίτο του. «Υπήρξε πάντα στη φύση μου, γράφει, ένα ουσιαστικό μειονέκτημα, η αγάπη του φανταστικού, των μοναδικών παράξενων περιπετειών, των επιχειρημάτων που ανοίγουν στο δλέμμα απεριόριστους ορίζοντες, την κατάληξη των οποίων κανείς δεν μπορεί να προβλέψει. Σ' έναν τρόπο ζωής ήρεμο και συνηθισμένο πνιγόμεν, αισθανόμεν ενοχλημένος. Οι άνθρωποι, συνήθως, αποζητούν την ησυχία και τη θεωρούν σαν το ανώτατο αγαθό. Όσο για μένα, η ησυχία με οδηγούσε στην απελπισία, η ψυχή μου ήταν διαρκώς σε ανησυχία, απαιτώντας δράση, κίνηση και ζωή. Θα έπρεπε να έχω γεννηθεί κάπου στα αμερικάνικα δάση, ανάμεσα στους αποίκους του Φαρ-Ουέστ, εκεί όπου ο πολιτισμός δρίσκειται ακόμα στην αρχή του και η ζωή είναι μία αδιάκοπη πάλη ενάντια στους άγριους και την παρθένα φύση και όχι σε μία οργανωμένη αστική κοινωνία. Και αν, επίσης, είχε θελήσει η μοίρα να γίνω από τη νεότητά μου ναυτικός, ίσως να ήμουν ακόμα και σήμερα ένας τίμιος άνθρωπος που δεν θα είχα σκεφθεί την πολιτική και δεν θ' αναζητούσα άλλες περιπέτειες και θύελλες εκτός από εκείνες της θάλασσας. Αλλά η απόφαση του πεπρωμένου ήταν διαφορετική και έτσι η ανάγκη μου για κίνηση και δράση έμεινε ανικανοποίητη. Τούτη η ανάγκη, αργότερα, μαζί με τη δημοκρατική έξαρση, υπήρξε το μοναδικό μου κίνητρο»¹.

Αυτοκριτική από τις πιο δίκαιες. Η επανάσταση του Μπακούνιν αξίζει κυρίως γι' αυτό που εμφανίζεται μέσα της σαν πηγή ενός ενστικτώδους και σχεδόν βιολογικού δάθους, ενός πόθου απειλούμενου από έναν πολιτισμό που προσβάλλεται από στερήσεις και μία προοδευτική ασφυξία. Πώς, λοιπόν, έχει σπαρθεί τούτο το ψυχολογικό πεδίο που ευνοεί την επώαση ενός μεγάλου πάθους, μιας μεγαλειώδους έκκλησης προς ένα χώρο όπου εξαφανίζονται όλοι οι περιορισμοί, μιας νοσταλγίας για ανοιχτούς ορίζοντες;

Μια ειρηνική ενότητα • Το ένστικτο της επανάστασης που κοιμάται μέσα του, δεν ταράχτηκε καθόλου στη διάρκεια μιας ειρηνικής νεότητας. Γιος ευγενούς, ο Μπακούνιν μεγάλωσε στο Πρεμούκινο, παλιά αριστοκρατική κατοικία περιτριγυρισμένη από ένα αιωνόβιο πάρκο. Δεν γνώρι-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 171-172.

σε καθόλου αυτή τη μεγαλειώδη δημιουργική ορμή που τρέφεται από την αγανάκτηση για την κοινωνική αδικία. Ο πατέρας του ήταν πράγματι ένας καλός αφέντης. Θερμός οπαδός του Ρουσσώ, είχε επίσης προγραμματίσει να προικίσει τους δούλους του με γραπτή διαθήκη. Όσο για την εκπαίδευση του νεαρού Μπακούνιν, το μεγαλύτερο μέρος της ήταν αφιερωμένο στη λογοτεχνία και στη μουσική, με αποτέλεσμα να τον κρατήσει σ' έναν κόσμο φτιαγμένο από ομορφιά και αρμονία.

Ο έρωτας για την αδελφή του Τατιάνα

Δεν θα μπορούσαμε, ωστόσο, να προσπεράσουμε σιωπηλά μία σκιά που προβάλλεται σ' αυτή τη νεαρή ηλικία, τη φαινομενικά χωρίς καταιγίδες. Δίχως να θέλουμε να παραστήσουμε τον ερευνητή του ασυνείδητου, ανώτατη πηγή ενός επονεϊδιστου παραλογισμού, καταλήγουμε αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι ο νεότητά του Μπακούνιν δηλητηριάστηκε, κατά κάποιον τρόπο, από την αιμομικτική έλξη του προς την αδελφή του Τατιάνα. *Οι νόμοι καταδικάζουν το αντικείμενο του έρωτά μου. Τανιούσκα, αυτό σε αφορά*, της ομολογεί μία μέρα. Πολλοί είναι εκείνοι που θέλησαν ν' ανακαλύψουν σ' αυτό το ταραγμένο αίσθημα το υλοχθόνιο κίνητρο της ολοκληρωτικής εξέγερσης του Μπακούνιν, που την κατευθύνει ενάντια σε ό,τι εμποδίζει τις ενστικτώδεις και αυθόρμητες δυνάμεις της ζωής. Αλλά όχι μόνο αυτή η αιμομικτική τάση ανάγεται, αναμφίβολα, σ' ένα είδος αποκλειστικότητας, που ο Μπακούνιν απαιτούσε σε σχέση με τις τέσσερις αδελφές του και τον έκανε να επεμβαίνει συχνά και άκαιρα στη συζυγική τους ζωή, αλλά θα έπρεπε ν' αποδείξουμε ότι μία διεστραμμένη από ένα αίσθημα μειονεξίας συναισθηματική ζωή μπορεί να οδηγήσει στη δυναμική εξέγερση. Εντούτοις δεν είναι αυτή η γνώμη του Τουργκένιεφ για την οικογένεια του Μπακούνιν, ο οποίος, αφού αναμίχθηκε στη συναισθηματική ζωή των αδελφών του Μπακούνιν, τη χαρακτηρίζει ως εξής: *Είναι όλοι προορισμένοι για να είναι δυστυχείς. Φύσεις φλογερές και αυθόρμητες, αλλά χωρίς βαθιά θρησκευτικότητα, προσπαθούν να συμβιβαστούν με τους ίδιους τους εαυτούς τους και με την πραγματικότητα, φανερώνοντας ένα συναίσθημα και μια κάποια αρχή. Τους λείπει το κουράγιο να κοιτάξουν κατάματα το διάβολο.*¹

1. S. Herper, *Ο Μπακούνιν και ο επαναστατικός πανολαντισμός*, Librairie Marcel Rivière, Παρίσι, 1950, σελ. 55.

Όπως ο Ρενέ, αν και είχε δοκιμάσει ένα δυνατό αίρημα για τη Λουκία, δίχως να στραφεί ενεργητικά κατά των ηθικών κανόνων, παραμένει σε μια στάση όπου οι ιδιαίτερες καταπιέσεις του δεν ασκούνται παρά πάνω στις ίδιες, δίχως σκοπό και αντικείμενο, ο Μπακούνιν, έστω και αν έχει δοκιμάσει αυτό τον περιέργο πόνο της καρδιάς, παραμένει σε μία ηθική γαλήνη, που θα τη χάσει το 1842, όταν θα έρθει σ' επαφή με τη χεγκελιανή αριστερά..

Ιστορικές πηγές της εξέγερσής του

• Η ολοκληρωτική εξέγερση του Μπακούνιν κινδυνεύει πριν απ' όλα να ερμηνευτεί σήμερα σ' ένα πλαίσιο ιστορικό και ιδεολογικό εντελώς διαφορετικό και να φανεί σαν προσωπική ιδιοτροπία και, μάλιστα, σαν μια πολιτική και κοινωνική απόκλιση από την αρχόμενη σοσιαλιστική ιδέα. Για να είμαστε δίκαιοι πρέπει λοιπόν αρχικά να εντάξουμε τον Μπακούνιν μέσα στο εθνικό και ιστορικό του πλαίσιο, σε μία εξέλιξη ιδεών, στις οποίες η επανάστασή του αποτελεί μια από τις έσχατες, βέβαιες αλλά όχι λιγότερο λογικές καταλήξεις.

Ναυάγιο των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης

• Ο Μπακούνιν ήταν 11 χρονών, όταν στην πλατεία της Γερουσίας, στην Αγία Πετρούπολη, οι δεκεμβριανοί θερίστηκαν από τα πολυβόλα. Ο ενθουσιασμός για το Ρουσσώ και τη Γαλλική Επανάσταση, τη διαποτισμένη από τις ιδέες του πολίτη της Γενεύης, ώθησε το άνθος της ρωσικής αριστοκρατίας να ξεσηκωθεί κατά του τσαρικού δεσποτισμού. Η ήττα τους έκλεισε ένα μακρύ γαλλικό αγώνα. Κανείς δεν πίστευε πια στην παντοδυναμία των πολιτικών αξιών, γιατί αυτές δημιούργησαν τη συμφορά του 1825. Ο Μπακούνιν θυμάται τέλεια αυτή την εποχή, όταν το 1870 γράφει στο έργο του *Η Επιστήμη και η επαναστατική δράση*: «Μετά τους δεκεμβριανούς ο ηρωικός φιλελευθερισμός της καλλιεργημένης αριστοκρατίας μεταβάλλεται σ' ένα θεωρητικό φιλελευθερισμό, σ' ένα λιγότερο ή περισσότερο περίπλοκο δογματισμό, φυσικά πολύ πιο ανίσχυρο. Από τις κορυφές της μεταφυσικής αλαζονείας άρχισαν να θεωρούν όλες

τις επαναστατικές διστακτικές κινήσεις, όλες τις προσπάθειες μιας θαρραλέας δημόσιας διαμαρτυρίας σαν παιδιάστικες καυχησιολογίες. Μιλώ δίκαια γι' αυτά, γιατί και γω, επηρεασμένος απ' το χεγκελιανισμό, έκανα το ίδιο λάθος».

Θρίαμβος της γερμανικής κλασσικής φιλοσοφίας

• Η ιδεολογική κάλυψη, πράγματι, εξασφαλίστηκε από τη γερμανική μεταφυσική. Η γερμανική φιλοσοφία, της οποίας προηγείται η τεράστια επιρροή της ίδιας της γαλλικής ελίτ και ιδιαίτερα του Βίκτορα Κουζέν και των μαθητών του Μισελέ και Κινέ, κατακτά τη ρωσική νεολαία σε σημείο που η ρωσική κυβέρνηση φιλύποπτη, και μάλιστα πολύ άδικα, απαγορεύει από το 1826 τη διδασκαλία της στα Πανεπιστήμια. Αυτή η νεολαία, στα χρόνια του 30 και 40, πιστεύοντας ότι διακρίνει μία εσωτερική συμφωνία ανάμεσα στα δικά της προβλήματα και τις επεξεργασμένες από τους γερμανούς φιλοσόφους απόψεις, ερμηνεύει τη γερμανική φιλοσοφία σαν ένα είδος καινούριας θρησκείας, ικανής να θέσει τέλος στη σύγχυση και την απελπισία της. Απευθύνοντας το *Αντίο στους Γάλλους* ο Μπελίνσκι γράφει το 1837: «Γερμανία. Να η Ιερουσαλήμ της σύγχρονης ανθρωπότητας, να που πρέπει να στραφούν με ελπίδα τα βλέμματα, να από πού θα έρθει ξανά ένας Χριστός, αυτή τη φορά χωρίς να καταδιώκεται, χωρίς πληγές και αγκάθινα στεφάνια, που θ' ακτινοβολεί από δόξα. Ο Χριστιανισμός ήταν μέχρι τώρα μια αλήθεια μακρινή και άγνωστη, η Θρησκεία στο μέλλον πρέπει να είναι γνωστή, δηλ. η φιλοσοφία»¹.

Διπλός λόγος της επιτυχίας της γερμανικής φιλοσοφίας

• Η γερμανική φιλοσοφία, στο μέτρο επίσης που, αντίκωκη να ξανασυνδεθεί με μία συγκεκριμένη εθνική πραγματικότητα, δεν παύει να ταλαντεύεται επικίνδυνα ανάμεσα στον απολυταρχισμό του Εγώ και τον απολυταρχισμό ενός ιδανικού Κράτους, εκτός αν αποδεχθεί, όπως ο Χέγκελ, αφού δεν υπάρχει τίποτα καλύτερο, το πρωσικό κράτος, ανταποκρίνεται σε δύο εκκλήσεις της ρωσικής διάνοησης

1. Bielinski, *Αλληλογραφία δημοσιευμένη από τον Lotki*, Μόσχα, 1914, Τόμ. I, σελ. 96.

αυτής της εποχής, από τις οποίες η μία είναι χαρακτηριστική για την ολαυική ψυχή, ενώ η άλλη ήταν ιστορικά προσδιορισμένη. Από το ένα μέρος η δίψα του έσχατου και του απόλυτου σβήνεται από μια φιλοσοφία που, δημιουργώντας από το Εγώ ένα απόλυτο, του υποτάσσει τον πραγματικό και νοητό κόσμο. Γράφει ο Μπακούνιν σ' ένα γράμμα του στον G. Hegwegh, το 1848: «Ο Ρώσοι, παθιασμένοι από το απόλυτο, πιστεύουν ότι η μερική και εμπειρική γνώση χωρίς την έρευνα του γενικού δεν έχει καμία αξία»¹. Από το άλλο μέρος, επειδή το κράτος έχει φτάσει στη θέση του Απόλυτου, είναι πιθανό και πολύ περισσότερο είναι αναγκαίο να το εγκαταλείψουμε στις θεωρητικές του αρχές, να παραμελήσουμε την πολιτική πραγματικότητα και να εργαστούμε αποκλειστικά για μία απελευθέρωση, όχι κοινωνική ή πολιτική, αλλά ουσιαστικά πνευματική. Έτσι, η γερμανική φιλοσοφία δημιουργεί ένα κοινό όνειρο που εκφράζει τις απογοητεύσεις του ρωσικού κόσμου μετά το 1825 και την ίδια τη ρωσική ψυχή.

Σημασία της χεγκελιανής διαλεκτικής ● Γνωρίζουμε, χάρη στη μελέτη του Φρειδερίκου Ένγκελς, ποιο ήταν το τέλος της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας. Αντί να προσφέρει σε μια συντηρητική θεωρία μια μέθοδο ουσιαστικά επαναστατική, όπως κάνει ο Χέγκελ, καταλήγει να εμφανίζει, με τη βοήθεια της χεγκελιανής διαλεκτικής, όλες τις αντιθέσεις, όλες τις καταπιέσεις, ή, για να χρησιμοποιήσουμε το λεξιλόγιο της εποχής, όλες τις *αλλοτριώσεις* της εποχής.

Αυτή ακριβώς είναι και η πνευματική πορεία του Μπακούνιν. Μόνο η κλασική γερμανική φιλοσοφία προσδιορίζει την πορεία της σκέψης του. Δεν μπορούμε να επιμείνουμε ιδιαίτερα στον προπαιδευτικό ρόλο που έπαιξε η χεγκελιανή διαλεκτική στην επεξεργασία της θεωρίας του. Τελικά, η επανάσταση του Μπακούνιν μοιάζει με μια άμετρη παθιασμένη δύναμη που ρέπει προς μια αφηρημένη διαλεκτική μέθοδο. Αφού πέρασε το Ρουβίκωνα αυτής της καταστροφικής διαλεκτικής, ο Μπακούνιν, που μάταια δέχτηκε τις πιο διαφορετικές επιρροές, δεν θα πάψει να συντηρεί τούτη την εστία της ολοκληρωτικής άρνησης, όπου οι ίδιες οι ηθικές αξίες θα καταλήξουν να εξασθενήσουν.

1. Steklov, Τόμ. III, σελ. 317.

Η αδελφή του Τατιάνα

Ο φιλόσοφος Μπακούνιν • Μπορεί στην πρώτη ματιά να φαίνεται εκπληκτικό ότι ανάμεσα στους φιλοσόφους φιγουράρει αυτός ο αφελής γίγαντας, που, αφού δοκίμασε τον καρπό από το δέντρο της φιλοσοφίας, διατηρεί ακόμα μια κάποια επαναστατική αθωότητα. Αλλά η σκέψη του δεν μπορεί να ερμηνευτεί σωστά παρά μόνο μέσα στις προοπτικές που άνοιξε η γερμανική και ιδιαίτερα η χεγκελιανή φιλοσοφία και σε σχέση με τον προβληματισμό της. Ο Προυντόν υπολόγιζε ιδιαίτερα σ' αυτό, όταν χαρακτήρισε τον Μπακούνιν σαν *τέρας της διαλεκτικής*.

Η εξέταση του Μπακούνιν σα φιλόσοφον παρουσιάζει ένα άλλο σημαντικό πλεονέκτημα. Έστω κι αν συμβαίνει να συγκρίνουμε τον Μαξ και τον Μπακούνιν μόνο στα πλαίσια της Α' Διεθνούς, για τη διεύθυνση της οποίας φιλονίκησαν, σύγκριση εξαιρετικά επίπονη που λόγω του εμπαιθούς χαρακτήρα της έχει σαν αποτέλεσμα να πλαταίνει η τάφρος μεταξύ μαρξιστών και αναρχικών, δεν αξίζει περισσότερο να συμπληρώσουμε τη σχετικά πρόσφατη ανακάλυψη του νεαρού Μαξ με αυτή του νεαρού Μπακούνιν και να δείξουμε μέχρι ποιο σημείο βρίσκεται ο ένας κοντά στον άλλον; Η συγγένεια των δύο αυτών τιτάνων είναι εκ-

πληκτική. Ο νεαρός Μπακούνιν φτάνει στην επανάσταση από τον ίδιο φιλοσοφικό δρόμο και σχεδόν ταυτόχρονα με το νεαρό Μαρξ. Και οι δύο απαρνούνται στη συνέχεια τη φιλοσοφία, αποφασισμένοι να περάσουν από τη σκέψη στη δράση. Ο Μπακούνιν, όταν κατηγορεί τη μεταφυσική ότι παραλύει την επαναστατική δράση, απηχεί τις απόψεις του Μαρξ που δηλώνει στο έργο του *Θέσεις για τον Φόουερμαχ* ότι οι φιλόσοφοι δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να ερμηνεύουν τον κόσμο με διαφορετικούς τρόπους, ενώ αυτό που χρειάζεται είναι να τον μεταβάλλουν. Επειδή και οι δυο είναι οπαδοί του Χέγκελ και έμαθαν έτσι να μετασχηματίζουν, με τη βοήθεια της διαλεκτικής, τα πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και θρησκευτικά φαινόμενα σε αντίστοιχες έννοιες, διαφύλαξαν μία όμοια οπτική γωνία και τη θέληση να μεταβάλλουν τον κόσμο προς μία κατεύθυνση που η φιλοσοφική σκέψη επιβάλλει στην πραγματικότητα. Αυτή είναι η κοινή φιλοσοφική αρχή που φέρνει τον αναρχισμό κοντά στο μαρξισμό. Το 1893, ο Ένγκελς, αφού απαριθμεί στο Σαρλ Ραποπόρ όλες τις κατηγορίες του κατά του Μπακούνιν, καταλήγει αναπάντχα: «Αλλά πρέπει να τον σεβαστούμε. Κατανόησε το Χέγκελ».

Μέθοδος και θεωρία • Ο Ένγκελς ξεχώρισε τη θεωρία του Μπακούνιν, που κάτω από διάφορες συχνά αντιφατικές επιδράσεις μοιάζει από μερικές πλευρές με ρούχο αρλεκίνου, από την κατανοητή και εφαρμοσμένη με επιτυχία μέθοδό του, που εμπνεύστηκε από τον Ένγκελς. Δικαιολογημένη διάκριση που ερμηνεύεται, μερικώς τουλάχιστον, από το γεγονός ότι η φιλοσοφική παιδεία του Μπακούνιν τοποθετείται στη δεκαετία του 40, ενώ η επεξεργασία της θεωρίας του δεν θα επιχειρηθεί παρά την επαύριο του γαλλογερμανικού πολέμου και της Κομμούνας. Κάθε παρουσίαση της σκέψης του Μπακούνιν πρέπει να υπολογίζει αυτή την τομή ενός τετάρτου του αιώνα που χωρίζει τον νεαρό οπαδό του Ένγκελς από τον αναρχικό, τον τέλειο διαλεκτικό από τον αφελή οπαδό της απόλυτης ελευθερίας. Ο δρόμος που οδηγεί στην επανάσταση αποτελεί το πρώτο και ουσιαστικό μέρος, ενώ το λαμπρό θεωρητικό έργο, το χρωματισμένο από το φάσμα αυτής της επανάστασης που παραμένει θεμελιώδης, αν και μίγμα διαφορετικών στοιχείων, είναι το δεύτερο μέρος. Και γι' αυτόν ακριβώς τον καθαρό διαχωρισμό της μεθόδου από τη θεωρία κατά τον Ένγκελς, θα πρέπει να τιμούμε τον φιλόσοφο Μπακούνιν.

Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Η ανακάλυψη της φιλοσοφίας ● Ο Μπακούνιν ανακάλυψε τη φιλοσοφία, όταν νεαρός αξιωματικός του πυροβολικού σε κάποιο φυλάκιο, σε μία χαμένη γωνιά της Λιθουανίας, προσπάθησε να ξεγελάσει την ανία του διαβάζοντας ένα μικρό σύγγραμμα του Βενεδιτίνουφ που είχε τίτλο, σύμφωνα με τη μόδα που κληροδότησε ο 18ος αιώνας, *Γράμματα στην κόμμηση Ν. Ν. πάνω στη φιλοσοφία*. Το αποτέλεσμα ήταν άμεσο. Τον κυριεύει ένας μεγάλος έρωτας για τη φύση και την ανθρωπότητα. Ο συγγραφέας τον ποτίζει ένα φίλτρο που τον κάνει να ξεχνά τη μονότονη και άθλια εξορία του. Γιατί η φιλοσοφία είναι η τέλεια επιστήμη που επιτρέπει ν' αναγάγει κανείς σε μια μοναδική αρχή όλες τις μερικότερες γνώσεις του, αρκεί να της αφιερώσει τη ζωή του για να υψωθεί πάνω από τις άθλιες ανάγκες της πραγματικότητας. Και μάλιστα, αφού η φιλοσοφία δίνει διέξοδο στο απόλυτο, όπου το άτομο συγχωνεύεται μέσα στο σύνολο, είναι η οδός η πιο ευθεία και η πιο σίγουρη για την ελευθερία.

Η επίδραση του Σέλλινγκ στον Μπακούνιν ● Συναντούμε δέβαια την επίδραση του Σέλλινγκ. Στη φιλοσοφία της ταυτότητας, που διαδέχεται μια πρώτη πανθειστική περίοδο, αυτός πράγματι είχε υποστηρίξει πως το πνεύμα και η φύση ανευρίσκονται ταυτόσημα μέσα στο Απόλυτο, γι' αυτό και η φιλοσοφία όφειλε να ξεπεράσει το δυαδισμό της πραγματικότητας και του πνεύματος. Έτσι, κατά τη Μαντάμ Σταέλ ο Σέλλινγκ υψώνει την ύλη ως την ψυχή. Στην Πετρούπολη, ο Σέλλινγκ παθιάζει τη φοιτητική νεολαία. Επειδή απαγορεύεται η διδασκαλία της φιλοσοφίας, ο καθηγητής Παυλώφ διανθίζει τα μαθήματα της γεωπονικής εκθέτοντας τη φιλοσοφία της φύσης του Σέλλινγκ.

Με τη μεσολάβηση του Βενεδιτίνουφ, νεαρού φιλοσόφου που πέθανε στα 22 του χρόνια, ο Μπακούνιν κυριεύεται από το σελλινγκιανό πυρετό, τόσο πολύ διαδομένο τότε στη Ρωσία μεταξύ των

διανοουμένων, ώστε όλοι οι Ρώσοι συγγραφείς, που τους χαρακτηρίζουν σαν *μύστες της γερμανικής σχολής*, να επικαλούνται το Σέλλιγκ. «Η ζωή ενός ανθρώπου, γράφει ο Μπακούνιν το 1835, όπως κι εκείνη της ανθρωπότητας, είναι μία αδιάκοπη και προοδευτική εξέλιξη όλων των αισθημάτων και όλων των ιδεών, είναι η αιώνια έλξη ενός τμήματος προς το Όλον του. Για εκείνους που τους λείπει η συνείδηση του καθαρού εγώ δεν είναι παρά ένα ταξίδι περιέργειας, ένα συνονθύλευμα από θαυμάσια πράγματα. Για τους άλλους, εντούτοις, που νιώθουν πραγματικά τη ζωή, αυτό που μετράει δεν είναι τα γεγονότα, ούτε οι περιστάσεις, αλλά η ιδέα που αναδύεται απ' αυτά. Ο έρωτας για τους ανθρώπους, για την ανθρωπότητα και η έλξη προς το Όλον, την τέλεια μορφή, είναι οι πρωταρχικές ιδέες της ζωής, και αυτές οι τρεις ιδέες δεν είναι παρά διαφορετικές εκφράσεις της μοναδικής ιδέας, της δημιουργικής και αιώνιας που ονομάζεται Θεός»¹.

Παροδικός ενθουσιασμός που δεν θα προσδιορίσει με κανένα τρόπο τον οριστικό φιλοσοφικό προσανατολισμό του Μπακούνιν. Πολύ περισσότερο, επειδή ο Σέλλιγκ της τρίτης περιόδου της φιλοσοφίας της Αποκάλυψης εμφανίζεται σαν ο αδυσώπητος αντίπαλος της χεγκελιανής σχολής, στην οποία θα προσχωρήσει τελικά. Και όμως, ο Μπακούνιν θα φυλάξει μία συγκινητική ανάμνηση από τους πρώτους φιλοσοφικούς του έρωτες. Με την άφιξη του στο Βερολίνο, το 1840, επισκέπτεται το γέρο Σέλλιγκ και παρακολουθεί τα μαθήματά του συγχρόνως με το Φρειδερίκο Ένγκελς και τον Κίρκεγκορντ. Συμμετέχει επίσης σε μία λαμπαδηφορία που οι φοιτητές του Βερολίνου οργανώνουν το 1842 προς τιμήν του. «Το πλήθος των νέων, διηγείται ο Κατκον, νεαρός Ρώσος που, όπως ο Μπακούνιν, πήγε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου για να παρακολουθήσει τα μαθήματα του Σέλλιγκ, σταμάτησε μπροστά στο σπίτι του τιμώμενου. Μόλις ο σεβάσμιος γέροντας εμφανίστηκε στο μπαλκόνι για να ευχαριστήσει για τις επευφημίες, ένα δυνατό Ω... αντιλάλησε στον αέρα και μέσα σ' αυτή τη μάζα των φωνών, μια φωνή πιο δυνατή απ' όλες τις άλλες κραύγαζε. Ήταν του Μπακούνιν. Ολόκληρο το πρόσωπό του δεν ήταν πια παρά ένα στόμα που έχασκε και ούρλιαζε».

1. Steclon, Τόμ. I, σελ. 123. Κείμενο που αναφέρει ο Herper, σελ. 76.

Αναχώρηση για τη Μόσχα • Ο έρωτας για τη φιλοσοφία κυριαρχεί από τότε στη ζωή του και της δίνει νόημα. Αφού εγκατέλειψε χωρίς ιδιαίτερη θλίψη τη στρατιωτική καριέρα, πηγαίνει στη Μόσχα με την ελπίδα να σβήσει τη δίψα του για γνώση. Πραγματικά, βρίσκει εκεί αυτό που του είναι απαραίτητο για να αισθανθεί, να σκεφτεί, ν' αναπνεύσει, δηλ. ανθρώπινες επαφές, φιλίες, θυελλώδεις δέβαια, συνήθως εξαιτίας του τερατώδους εγωκεντρισμού του αλλά, σε πείσμα κάποιων εκλίψεων, διαρκείας. Η φιλοσοφική του εξέλιξη επηρεάζεται έντονα ιδίως από τη συναναστροφή του με τον Στάνκιεβιτς που πέθανε στα 27 του χρόνια χωρίς να έχει δημοσιεύσει τίποτα το σημαντικό, αλλά που η επίδρασή του υπήρξε βαθιά σ' όλους τους φίλους του. «Η συνάντησή του, γράφει ο Μπακούνιν, υπήρξε σωτήρια για μένα. Αποτέλεσε μια εποχή, μια αποφασιστική καμπή της ζωής μου. Ο Στάνκιεβιτς ασκούσε μια επίδραση πάνω μου όχι μόνο με το βαθύ του πνεύμα και την ευγένεια που αναδυόταν από την προσωπικότητά του, αλλά επίσης με τον ωραίο και διαυγή αυθορμητισμό όλου του είναι του. Ο χειμώνας, που πέρασα μαζί του στη Μόσχα, παραμένει η καλύτερη περίοδος της ζωής μου»¹.

Η επίδραση του Φίχτε • Κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Μόσχα, ο Μπακούνιν, επηρεασμένος από τις ατέλειωτες συζητήσεις των διανοουμένων, αποκτά μία βαθιά γνώση της γερμανικής φιλοσοφίας, ακόμα και της λογοτεχνίας, αναγκασμένος καθώς ήταν να διαβάσει τους συγγραφείς στα γερμανικά. Ο Στάνκιεβιτς, που αυτοχειροτονείται μέντορας, του συστήνει ιδιαίτερα την *Κριτική του καθαρού λόγου* του Καντ. Αλλά ο Μπακούνιν δε φαίνεται καθόλου να σταματάει εκεί. Η σχεδόν μαθηματική ακρίβεια του καντιανού κριτικισμού δεν ταιριάζει στη μυστικιστική του έξαρση. Ο Φίχτε τον απασχολεί περισσότερο. Δημοσιεύει στην επιθεώρηση *Τηλεσκόπιο* τη μετάφραση ενός μικρού συγγράμματος του Φίχτε, *Κείμενα για το πεπρωμένο της Επιστήμης*. Παθιάζεται κυρίως από μια συλλογή διαλέξεων του Φίχτε, δημοσιευμένη με τον τίτλο *Εισαγωγή στον ευδαίμονα βίο*. Η έσχατη μακαριότητα παρουσιάζεται εκεί σαν ανταμοιβή ενός ολοκληρωτικού έρωτα αφιερωμένου στο Θεό, ενός έρωτα λοιπόν που ακριβώς λόγω του αποκλειστι-

1. Steklov, Τόμ. Ι, σελ. 123. Κείμενο που αναφέρει ο Herper, σελ. 76.

Το σπίτι όπου γεννήθηκε ο Μ. Μπακούνιν

κού του χαρακτήρα παραμελεί και δικαιώματα και καθήκοντα. Ο Μπακούνιν πιστεύει ότι εκεί θ' ανακαλύψει τη δικαίωση ενός συναισθηματικού ξεσπάσματος, μιας ερωτικής έξαρσης, ενός αίματος που κοχλάζει από αόριστους πόθους που αισθάνεται συγκεχυμένα εντός του. Κυρίως τον ελκύει η ρομαντική άλως του λόγου του Φίχτε. Μόλις αυτή διαλυθεί ο Μπακούνιν γρήγορα θ' απομακρυνθεί απ' αυτόν. Η περίοδος της επιρροής του Φίχτε θα παραμείνει χωρίς επαύριο.

Η επίδραση του Χέγκελ στον Μπακούνιν

Ο Στάνκιεβιτς, για άλλη μια φορά, χάραξε την καινούρια φιλοσοφική πορεία του Μπακούνιν που κορεσμένος από τον μυστικισμό αποζητά συγκεκριμένες αλήθειες, γνωρίζοντάς του το αντίδοτο, εγκρινόμενο και από την ίδια τη γερμανική φιλοσοφία, για να σωθεί από τους υπερβολικά σκοτεινούς προσανατολισμούς. Έλκει την προσοχή του στο έργο του Χέγκελ. Βέβαιος ότι μετά από μια μεγάλη περιπλάνηση θα αντικρύσει αυτή τη φορά την υποσχεθείσα γη της πραγματικότητας, επιχειρεί μια σοβαρή και μεθοδική σπουδή διαφόρων έργων του Χέγκελ. Από το 1837 μέχρι το 1839, η *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, η *Λογική*, η *Εγκυκλοπαιδεία*, η *Φιλοσοφία του Δικαίου*, και η *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, τρέφουν σχεδόν αποκλειστικά τη σκέψη του. Ερμηνεύοντας τη φιλοσοφία του Χέγκελ

σαν μια νέα θρησκεία, πρώτα θέλει να συγχωνευθεί μέσα στη ζωή του απόλυτου, όπου όλα τα προσωπικά προβλήματα που γεννά η υποκειμενικότητα βρίσκουν τη λύση τους, γιατί εκεί φθάνουν στην ουσία. Είναι τόσο σίγουρος για την αποτελεσματικότητα του φιλοσοφικού αυτού διαθήματος, που δεν παύει να το εγκωμιάζει στους δικούς του. «Μιλάτε πάρα πολύ για τους εαυτούς σας και συγκρατείστε δύσκολα, κατηγορεί τις αδερφές του που έμεναν στο Πρεμούκινο. Σκεφτείτε ότι δύο εγώ συγκατοικούν μέσα σας. Το ένα, αληθινό, ασυνείδητο και άπειρο, είναι η ουσία σας και το άλλο, συνειδητό και πεπερασμένο, είναι ο δικός σας υποκειμενικός ορισμός. Η ζωή συνίσταται σε τούτο εδώ. Να κάνουμε υποκειμενικό αυτό που είναι ουσιώδες εντός μας, δηλαδή να υψώσουμε την υποκειμενικότητά μας στην ουσία της και να την κάνουμε άπειρη. Είστε σπουδαία κορίτσια, περιέχεται το άπειρο εντός σας. Μη φοβάστε τίποτα λοιπόν, αλλά πιστέψτε, αγαπήστε, μελετήστε και προχωράτε με κουράγιο προς τα εμπρός»¹.

Το απόλυτο πνεύμα του Χέγκελ τού φαίνεται σαν σκοπός τόσο προκλητικός που, αντί να τοποθετηθεί στο περιθώριο της συγκεκριμένης πραγματικότητας, θεμελιώνει και συμπληρώνει τη συμφιλίωση της λογικής με την πραγματικότητα. Ο Χέγκελ δεδαίωνε πως κάθε τι πραγματικό ήταν και λογικό. Ήταν λοιπόν πιθανό να φτάσουμε στην πραγματική ζωή με το να παραδοθούμε σε φιλοσοφικές θεωρίες. «Κάθε τι ζει, ευδαίμονα Μπλακούνιν, κάθε τι ζωντανεύει μέσω του πνεύματος. Η πραγματικότητα είναι η αιώνια ζωή του Θεού. Όσο περισσότερο ζωντανός είναι ένας άνθρωπος, τόσο περισσότερο διεισδύεται από το πνεύμα, έχοντας συνείδηση του εαυτού του, τόσο περισσότερο η πραγματικότητα είναι ζωντανή γι' αυτόν. Κάθε τι πραγματικό είναι λογικό. Το πνεύμα είναι η απόλυτη δύναμη, η πηγή όλων των δυνάμεων. Η πραγματικότητα είναι η ζωή του, είναι λοιπόν πανίσχυρη»².

Ο Μπλακούνιν, άλλωστε, υποστηρίχτηκε και παροτρύνθηκε στην αναζήτηση της πραγματικότητας διαμέσου του έργου του Χέγκελ από τους φίλους του που προσχώρησαν στο Χέγκελ, σε τούτο το ορμητικό ρεύμα που τους μεταφέρει στις όχθες ενός κόσμου συμφιλιωμένου με τον ίδιο του τον εαυτό. Ο φιλολογικός

1. Steklov, Τόμ. II, σελ. 142. Κείμενο που αναφέρει ο Herper σελ. 90-91.

2. Steklov, Τόμ. II, σελ. 72. Κείμενο που αναφέρει ο Herper, σελ. 90.

κριτικός Μπελίνσκι, από τους μωσχοβίτες φίλους του, περιγράφει με πύρινα λόγια την ανακάλυψη της πραγματικότητας. «Μέσα στη χοάνη του πνεύματός μου δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη σημασία της μεγάλης λέξης *πραγματικότητα*. Κοιτάζω την πραγματικότητα, που τόσο άλλοτε περιφρόνησα, και τρέμω... γιατί κατάλαβα το λογικό της χαρακτήρα, γιατί κατάλαβα πως τίποτα δεν πρέπει να της κατακρατούμε, πως για τίποτα δεν πρέπει να τη μεμφόμαστε'...»

Ο Χεγκελιανισμός • Αυτή η αποδοχή της πραγματικότητας ξεπερνά γρήγορα στους Ρώσους οπαδούς του Χέγκελ το απλό στάδιο ενός φιλοσοφικού συλλογισμού. Το να δεχτούμε την πραγματικότητα όπως είναι, ισοδυναμεί γι' αυτούς με την αναγνώριση ενός χαρακτήρα λογικού και αναγκαίου στη ρωσική απολυταρχία. Αν οι περισσότεροι απ' αυτούς αρκούνται σ' έναν πολιτικό και σοσιαλιστικό συντηρητισμό, υπάρχουν και εκείνοι, όπως π.χ. ο Μπελίνσκι, που φτάνουν στο σημείο να κλείνουν τα μάτια για να μπορούν να εκθειάζουν την *ωραία ρωσική πραγματικότητα*.

Ο Χέρτσεν, όταν το 1893 επέστρεψε στη Μόσχα μετά από εξορία 4 ετών, στη διάρκεια των οποίων έμεινε στο περιθώριο και μέσα στην άγνοια του χεγκελιανισμού που δονεί τη νεολαία, τρόμαξε απ' αυτό το αντιδραστικό πνεύμα σ' εκείνους που θεωρούσε συντρόφους στην επαναστατική του πάλη. Έχοντας διατηρήσει, σε αντίθεση με τους νέους που τον υποδέχονται, όλη την προτίμησή τους στους Γάλλους στοχαστές που προσπαθούν να εντάξουν τον άνθρωπο στις αληθινές πολιτικές και κοινωνικές του συνθήκες αντί να τον θέτουν στο κενό, όπως φαίνεται να κάνει η κλασική γερμανική φιλοσοφία, μας προσδιορίζει στο έργο του *Αναμνήσεις και Σκέψεις* όλη την έκταση των φθορών που οφείλονται σ' αυτή τη χεγκελιανή τρέλα. «Η διαλεκτική μέθοδος, αν δεν είναι η εξέλιξη της ίδιας της πραγματικότητας, το πνευματικό της συμπλήρωμα κατά κάποιο τρόπο, δεν είναι παρά ένα ιδιαίτερο μέσο για να περάσει από τις δέσμες των κατηγοριών κάθε τι, μια λογική εξάσκηση, όπως για τους Έλληνες ρήτορες και, μετά τον Αβελάρδο, τους σοσιαλιστές του Μεσαίωνα. Η φιλοσοφική φράση, που προκάλεσε το μεγαλύτερο κακό και με την οποία οι Γερμανοί συντηρητικοί προσπαθούν να συμφιλιώσουν τη φιλοσο-

1. Bielineski, *Αλληλογραφία*, Τόμ. Ι, σελ. 228.

φία με την πολιτική κατάσταση του κράτους: «Κάθε τι πραγματικό είναι λογικό», δεν είναι παρά μια άλλη μορφή της αρχής της επαρκούς αιτίας και των σχέσεων της λογικής με τα γεγονότα... Αν την πάρουμε κατά γράμμα είναι μια αληθινή ταυτολογία, αλλά έτσι ή αλλιώς η φράση αυτή νομιμοποιούσε τις υπάρχουσες εξουσίες και καταδίκασε τον άνθρωπο να μένει με σταυρωμένα χέρια· να λοιπόν, τι ακριδώς ήθελαν οι Πρώσοι ηγεμόνες. Έστω κι αν αυτός ο τρόπος αντίληψης υπήρξε τελείως αντίθετος προς το ρωσικό πνεύμα, οι χεγκελιανοί μοσχοδίτες, μέσα στην αφελεία τους, τον υιοθετούν τυφλά».

Και θα προσθέσουμε αυτό το ανέκδοτο που έφερε τον Μπελίνσκι ακριδώς στο προσκήνιο: «Ξέρετε σε τι μπορεί να καταλήξει αυτός ο τρόπος σκέψης; λέω μια μέρα στον Μπελίνσκι, πιστεύοντας πως το τελεσίγραφό μου θα τον καταπλήξει. Συλλογιζόμενοι μ' αυτό τον τρόπο, φθάνουμε ν' αποδείξουμε ότι ο τερατώδης δεσποτισμός, κάτω από τον οποίο ζούμε, είναι εντελώς λογικός και πρέπει να υπάρχει. Αυτό είναι αναμφισβήτητο, μου απάντησε ο Μπελίνσκι¹».

Όσο για τον Μπακούνιν, το σε λανθάνουσα κατάσταση επαναστατικό του ένστικτο τον εμποδίζει, χωρίς άλλο, να φτάσει σ' αυτή την ακρότητα. Η συμφιλίωση, εντούτοις, με την πραγματικότητα παραμένει, στη διάρκεια της πρώτης χεγκελιανής περιόδου, η μεγαλύτερη φροντίδα του και ο μήτος που οδηγεί τις φιλοσοφικές του σκέψεις. Η εισαγωγή στα ακαδημαϊκά μαθήματα του Χέγκελ, μεταφρασμένα και δημοσιευμένα απ' αυτόν, το αποδεικνύει. «Η συμφιλίωση με την πραγματικότητα, γράφει, είναι σ' όλες τις σφαίρες της ζωής το μεγάλο καθήκον της εποχής μας. Ο Χέγκελ και ο Γκαίτε είναι οι κύριοι εκπρόσωποι αυτής της συμφιλίωσης, αυτής της επιστροφής από το θάνατο στη ζωή».

Αυτή η πρώτη πρωτότυπη μελέτη του Μπακούνιν αποκαλύπτει ταυτόχρονα τους βαθύτερους λόγους του θριάμβου του Χέγκελ στη Ρωσία. Ξέρουμε ότι η ρωσική νεολαία μεταστρέφεται από πείσμα από τη γαλλική σκέψη μετά την αιματηρή αποτυχία των δεκεμβριανών. Η αντίδραση υπήρξε αυθόρμητη, και μάλιστα απερισκεπτη, με αποτέλεσμα να συντηρηθεί στα πνεύματα η αμφιβολία και η ανησυχία. Να, λοιπόν, που ο Χέγκελ, ενώ αποδίδει σεβασμό στον ιδεαλισμό της Γαλλικής Επανάστασης, αποδεικνύει πως οι αρχές της ήταν από την αρχή καταδικασμένες σε

1. Herzen, *Ο ρωσικός κόσμος και η επανάσταση*, Παρίσι, 1861, τόμ. II, σελ. 333. Επίσης στον Herzen, σελ. 95-96.

αποτυχία, γιατί βασιζόνταν στη διάσταση πνεύματος και πραγματικότητας. Έτσι ο Χέγκελ επιτρέπει στη ρωσική νεολαία να δικαιώσει μια στάση εμπνευσμένη αρχικά από μια αντίδραση καθάρια εμπιαθή.

Αφού μαστίγωσε τους ταχυδάκτυλους φιλοσόφους, που, αιχμάλωτοι της πεπερασμένης νόησης, δεν φτάνουν στη λογική που συμφιλιώνει το πνεύμα με την πραγματικότητα, ο Μπακούνιν μέμφεται τους Βολταίρο, Ντιντερό, ντ' Αλαμπέρ και Ρουσσώ, που έχοντας φορέσει τον επιδεικτικό και άδικο τίτλο των φιλοσόφων προετοίμασαν με τις εμπειρικές τους φιλοσοφίες τις παρεκτροπές της επανάστασης. «Ήταν ο αιώνας της βαθιά γερασμένης σκέψης, γράφει ο Μπακούνιν, παραφράζοντας το χωρίο της Φαινομενολογίας του Χέγκελ, που αφιερώνεται στον ορθολογισμό του 18ου αιώνα. Ο άνθρωπος εκεί είχε χάσει κάθε επαφή με το άπειρο και, θυθισμένος καθώς ήταν στην κατόπτευση του πεπερασμένου κόσμου, δεν μπορούσε να δρει και δεν έβρισκε άλλο στήριγμα για τη σκέψη του από το αφηρημένο και απατηλό εγώ, εφόσον παλεύει με την πραγματικότητα. Απ' αυτό βλέπουμε τώρα τα αποτελέσματα. Οι Γάλλοι δηλ. δεν γνωρίζουν, ούτε θέλουν να γνωρίσουν πια το Χριστιανισμό. Ο τελευταίος σπινθήρας της θρησκείας έσβυσε στη χώρα τους. Η Επανάσταση πήρε μαζί της την ευτυχία και την ησυχία της Γαλλίας». Τι ικανοποίηση για τον Μπακούνιν να ενώσει έτσι τη γαλλοφοβία του με τη χεγκελομανία του σ' ένα σύστημα συμφυές. Η προσχώρηση στις χεγκελιανές θέσεις ενέχει αναγκαστικά την απόρριψη κάθε γαλλικής σκέψης.

Αναχώρηση για το Βερολίνο • Σύντομα το κάλεσμα της γερμανικής φιλοσοφίας γίνεται ακαταμάχητο. Όπως τόσοι άλλοι νεαροί Ρώσοι, ο Μπακούνιν φοιτά, το 1840, στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, διάσημο από τις παραδόσεις του Χέγκελ, ο οποίος δίδαξε εκεί μέχρι το 1830. Τη στιγμή που φτάνει ο Μπακούνιν οι μαθητές του Χέγκελ προσπαθούσαν ν' αποπερατώσουν το φιλοσοφικό του οικοδόμημα, ενώ ο Σέλλιγκ, μετά από πρόσκληση του βασιλιά Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ', δηλωμένου εχθρού των χεγκελιανών, διδάσκει από τις 15 του Νοέμβρη 1841 μια φιλοσοφία πάλης για να ξεριζώσει τη σπορά του δράκοντα του χεγκελιανισμού.

Είναι μια αποφασιστική εποχή στη ζωή του Μπακούνιν, γιατί

Μ. Μπακούνιν, 1863

ανάμεσα στα 1840 και 1842 ορίζεται ακριβώς στη σκέψη του εκείνη η *τάση για εξέγερση*, που από τότε κυριαρχεί στη ζωή του. Παρατηρεί, λοιπόν, κανείς πως αυτά τα δυο χρόνια, τα πιο σημαντικά της ζωής του, τοποθετούνται κάτω από έναν αποκλειστικό και καταλυτικό φιλοσοφικό έρωτα. «Το 1840, στα 27 μου χρόνια, γράφει ο Μπακούνιν στην *Εξομολόγηση*, πέτυχα από τον πατέρα μου, με μεγάλη δυσκολία, την άδεια να πάω στο εξωτερικό για να σπουδάσω στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Φοίτησα εκεί για ενάμισυ χρόνο. Στη διάρκεια του πρώτου και στην αρχή του δεύτερου χρόνου της παραμονής μου στο εξωτερικό, παρέμεινα μακριά, όπως άλλωστε και άλλοτε στη Ρωσία, από οποιαδήποτε πολιτικά ζητήματα, που τα περιφρονούσα μάλιστα, γιατί τα θεωρούσα από μια άποψη σαν αφηρημένη φιλοσοφία. Η αδιαφορία μου για τα ζητήματα αυτά ήταν τόσο μεγάλη, που δεν επιθυμούσα καν ν' ανοίξω εφημερίδα. Αλλά ασχολήθηκα με τις επιστήμες, ειδικότερα με τη γερμανική μεταφυσική, και θυθίστηκα αποκλειστικά στη μελέτη της, σχεδόν μέχρι τρέλας. Και νύχτα μέρα δεν έβλεπα τίποτα άλλο παρά τις κατηγορίες του Χέγκελ»¹.

Επιδράσεις στον Μπακούνιν • Αλλά ποιες είναι λοιπόν αυτές οι διάφορες επιδράσεις που δέχεται ο Μπακούνιν στη διάρκεια των τριών εξαμήνων που περνά στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου; Ποια είναι κυρίως η τόσο γρήγορη και τόσο ορμητική εξέλιξη στις σκέψεις του; Η αντιπαραβολή δύο επιστολών φαίνεται να δίνει μια ικανοποιητική απάντηση. Η πρώτη έχει ημερομηνία 3 Σεπτέμβρη 1841. Ο Μπακούνιν απευθύνεται σ' ένα συγγενή. Διαβάζουμε: «Αυτή τη χρονιά θα παρακολουθήσω λογική με το Βέρντερ, φιλοσοφική αποκάλυψη με το Σέλλιγκ, σύγχρονη ιστορία με το Ράνκε. Φαντάζεστε με τι ανυπομονησία περιμένω τα μαθήματα του Σέλλιγκ»². Το δεύτερο έχει ημερομηνία 7 Νοέμβρη 1842. Ο Μπελίνσκι, ένας φίλος του Μπακούνιν, γνωστοποιεί στον αδερφό του, Νικόλαο Μπακούνιν, το νέο προσανατολισμό του Μιχαήλ: «Ξέρω πως απομακρύνθηκε από το Βέρντερ και ανήκει στην αριστερή πτέρυγα του χεγκελιανισμού (κάτω από το σήμα Ρ που δημιούργησε ο Ρούγκε) και πως ανακαλύπτει το Σέλλιγκ, αυτόν το θλιβερό ρομαντικό, το ζωντανό νεκρό»³. Δίχως να θέλουμε να παρα-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 61.

2. MEGA, I, Τόμ. II, Εισαγωγή, σελ. XLVI.

3. *ο.π.*, σελ. LIII.

γνωρίσουμε την επίδραση των προσωπικών μελετών, που ήταν πολυάριθμες, την απόκρυφη και ασυνείδητη δράση του ρεύματος της εποχής, τις αδιάκοπες και επίβουλες επιδρομές του μικροβίου του φιλοσοφικού κόσμου, θα μπορούσαμε να δεβαιώσουμε ότι σ' αυτό το μικρό χρονικό διάστημα το πνεύμα του Μπακούνιν δέχτηκε, είτε ταυτόχρονα είτε διαδοχικά, πίεση από τρεις στοχαστές. Το χεγκελιανό της δεξιάς Βέρντερ, το γερο-Σέλλινγκ, δηλωμένο εχθρό της χεγκελιανής φιλοσοφίας και το Ρούγκε, επικεφαλής των χεγκελιανών της αριστεράς.

Με την άφιξή του στο Βερολίνο, ο Μπακούνιν επισκέπτεται το μαθητή και συνεχιστή του Χέγκελ στο Πανεπιστήμιο, Καρλ Βέρντερ, στον οποίο ο Στάνκιεβιτς, που είχε πάρει εκεί μαθήματα φιλοσοφίας το 1837, είχε κάνει ένα ενθουσιώδες προτραίτο: «Μπορείς να φανταστείς πολύ καλά το πόσο ενδιαφέρον ήταν για μένα να δλέπω ένα χεγκελιανό για πρώτη φορά. Πρόσωπο απίστευτα λευκό, μαλλιά σα λινάρι, μάτια καταγάλανα. Μιλά με θέρμη, σχεδιάζει με τα δάχτυλα στον αέρα, καθώς τ' ανοίγει για να σημειώσει τη διαίρεση ή τα μαζεύει σε μια δέσμη όλο γραφικότητα, όταν αναφέρεται στο Όλον. Χαρακτηριστικές κινήσεις ενός στοχαστή»¹!

Καρλ Βέρντερ • Ο Καρλ Βέρντερ ανήκει σ' αυτούς που συνηθίζουν να ονομάζουν χεγκελιανούς της δεξιάς, κατά την ορολογία που δημιούργησε το 1837 ο Ντ. Στράους στα *Πολεμικά συγγράμματα*. Μένοντας πιστός στο συντηρητισμό του δασκάλου του Χέγκελ, του αρκούσε να εφαρμόζει τη μέθοδό του σε μια ιδιαίτερη περιοχή του *ειδέναι*, συγκεκριμένα στην αισθητική και στην ιστορία της λογοτεχνίας. Έτσι ο Μπακούνιν ξαναβρίσκει σ' αυτόν έναν τρόπο σκέψης γνώριμο από τη χεγκελιανή του περίοδο στη Μόσχα, δηλαδή την περιφρόνηση των πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων και την έρευνα μιας πνευματικής πλήρωσης, χάρη στην προοδευτική ανακάλυψη ενός παγκόσμιου Λογικού. Αλλά σύντομα ο Μπακούνιν ξαναγυρίζει στην πραγματικότητα. Η φαινομενική τόλμη των φιλοσοφικών θεωριών του Καρλ Βέρντερ αντί ν' αντανάκλα μια πραγματική δραστηριότητα, έστω κι αν τη θεωρεί οδηγό και κίνητρο, είναι σύμμετρη με μια μικρόψυχη πραγματικότητα, μια πενιχρή ζωή, βασικά ελαττώματα των καθηγητών των γερμανικών πανεπιστη-

1. *Αλληλογραφία*, σελ. 641, επιστολή που αναφέρει ο Herper, σελ. 118.

μίων που, οχυρωμένοι στην ειδικότητά τους και απομακρισμένοι από την κοινωνική και πολιτική ζωή, προσπαθούν με τον τρόπο αυτό ν' αυτοεξαπατηθούν. «Άλλωστε, η ίδια η Γερμανία, γράφει στην *Εξομολόγηση* ο Μπακούνιν, με θεράπευσε από τη φιλοσοφική ασθένεια που κυριαρχούσε πριν εκεί, γιατί, αφού μελέτησα από κοντά τα μεταφυσικά προβλήματα, δεν άργησα να πειστώ για τη μηδαμινότητα και τη ματαιότητα κάθε τι μεταφυσικού. Αναζήτησα εκεί τη ζωή, αλλά δεν υπάρχει παρά θάνατος και ανία. Αναζήτησα δράση και δεν υπάρχει παρά απόλυτη αδράνεια. Στην ανακάλυψη αυτή βοήθησαν ιδιαίτερα οι προσωπικές μου σχέσεις με τους Γερμανούς καθηγητές, γιατί δεν υπάρχει τίποτα πιο στενοκέφαλο, πιο αξιοκαταφρόνητο, πιο γελοίο από το Γερμανό καθηγητή και γενικά το Γερμανό. Οποιοσδήποτε γνωρίσει τη γερμανική ζωή από κοντά, δεν μπορεί ν' αγαπήσει τη γερμανική επιστήμη. Γιατί η γερμανική επιστήμη είναι το καθαρό προϊόν της γερμανικής ζωής και κατέχει ανάμεσα στις υπάρχουσες επιστήμες την ίδια θέση που κατέχουν οι ίδιοι οι Γερμανοί ανάμεσα στους ζωντανούς λαούς. Στο τέλος την αντιπάθησα και έπαψα ν' ασχολούμαι μαζί της»¹.

Ο γερο-Σέλλινγκ • Μπορούμε να δεχτούμε, χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο να εξεπατηθούμε, πως αυτός ο αποχαιρετισμός στο συντηρητικό Χέγκελ διευκολύνθηκε, αν δεν προκλήθηκε, από την παρακολούθηση των παραδόσεων του Σέλλινγκ. Μοιράστηκε μ' όλους τους φοιτητές του Πανεπιστημίου την ανυπομονησία να παρακολουθήσει τα μαθήματα ενός φιλοσόφου που, από το 1834, στο προοίμιο του στο βιβλίο του Βίκτορα Κουζέν, *Από τη γαλλική και γερμανική φιλοσοφία*, επιχείρησε κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας. Σ' ένα άρθρο του, το Δεκέμβριο του 1841, ο Φρειδερίκος Ένγκελς δεν διστάζει να γράψει: «Αν τώρα στο Βερολίνο ζητήσετε από κάποιον με την παραμικρότερη ιδέα για τη δύναμη του πνεύματος πάνω στον κόσμο, τον τόπο που βρίσκεται το πεδίο της μάχης όπου γίνεται πάλη για την κυριαρχία της γερμανικής κοινής γνώμης πάνω στην πολιτική και τη θρησκεία, της ίδιας δηλαδή της Γερμανίας, θα σας απαντήσει ότι το πεδίο της μάχης είναι στο Πανεπιστήμιο και για την ακρίβεια στο αμφιθέατρο αρ. 6, όπου ο Σέλλινγκ παραδίδει τη φιλοσο-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 61-62.

φία της αποκάλυψης»¹.

Δεν θα ήταν δυνατόν ν' αρνηθούμε κάποια αποτελεσματικότητα στο αντίδοτο που προσφέρει ο Σέλλινγκ στους ακροατές του, έστω κι αν ο Μαρξ και ο Ένγκελς έχουν αντίθετη γνώμη. Ο Σέλλινγκ εκθειάζει την έννοια της ύπαρξης στη *θετική φιλοσοφία*, που αντιτάσσει στη χεγκελιανή φιλοσοφία που την αποκαλεί *αρνητική*. Κατηγορεί, πράγματι, τη χεγκελιανή φιλοσοφία, ότι δεν έχει εμπειρική βάση. Φιλοδοξεί επίσης να μεταστρέψει τους ακροατές του από την καθαρή αφαίρεση και να τους κάνει ν' αγαπήσουν το συγκεκριμένο. Έστω κι αν από μερικές απόψεις η θέση του Σέλλινγκ είναι κάπως αντιδραστική, εντούτοις, η θεωρία του φαίνεται να βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τη θεωρία των χεγκελιανών της αριστεράς.

Εφόσον αποδοθεί στη χεγκελιανή διαλεκτική μια σημασία επαναστατική, κάτι που ισοδυναμεί με το να θέλουμε να δώσουμε στο πραγματικό ένα λογικό χαρακτήρα, αντί να θέλουμε να εξοπλίσουμε α priori το πραγματικό, το ταυτιζόμενο με την υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων, μ' ένα λογικό χαρακτήρα που είναι σημαντικό ν' ανακαλύψουμε, έστω και αν είναι προφανής, καταλήγουμε αναγκαστικά στην κριτική του συγκεκριμένου και πραγματικού κόσμου. «Ο συντηρητισμός αυτού του τρόπου αντίληψης, γράφει ο Ένγκελς, όσον αφορά τη χεγκελιανή διαλεκτική, είναι σχετικός, ενώ, αντίθετα ο επαναστατικός του χαρακτήρας απόλυτος».

Αυτό ακριβώς είναι το πέρασμα από **Άρνολντ Ρούγκε** • μια φιλοσοφία που υπόσχεται την ολοκληρωτική αλήθεια, χάρη σε μια διαλεκτική ανύψωση της συνείδησης, σε μια φιλοσοφία που υποτάσσει τις ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες σε μια κριτική επίσης διαλεκτική, το πέρασμα δηλαδή, από τη χεγκελιανή δεξιά στη χεγκελιανή αριστερά, που ο Άρνολντ Ρούγκε βοηθά τον Μπακούνιν να ξεπεράσει με εκπληκτική ταχύτητα. Η πρώτη τους συνομιλία στη Δρέσδη, τον Οκτώβριο του 1841, μπορεί να θεωρηθεί σαν αφετηρία της επαναστατικής καριέρας του Μπακούνιν. Όταν ο Άρνολντ Ρούγκε, το 1876, αποκάλυψε τις αναμνήσεις του στην εφημερίδα *Νέος Ελεύθερος Τύπος*, αναφέρθηκε σ' αυτήν ως εξής: «Ο Μπακούνιν με μεγάλο ενθουσιασμό ρίχνεται στη γερμανική πνευ-

1. MEGA, I, τόμ. II, σελ. 173.

ματική κίνηση της εποχής του 30 και 40, αφού γνώρισε στο Βερολίνο όχι μόνο τη χεγκελιανή φιλοσοφία αλλά και οικειοποιήθηκε τη ζωντανή διαλεκτική, τούτη τη δημιουργό ψυχή της οικουμένης. Με επισκέφτηκε στη Δρέσδη, όπου δημοσίευσα τα *Γερμανικά Χρονικά*, συμφώνησε μαζί μου πάνω στο μετασχηματισμό της αφηρημένης θεωρίας σε πράξη και πάνω στην επικείμενη επανάσταση».

Άμεσο αποτέλεσμα αυτής της επαφής υπήρξε μια συνεργασία του Μπακούνιν στα *Γερμανικά Χρονικά*. Εκεί δημοσίευσε το θαυμάσιο άρθρο του *Η αντίδραση στη Γερμανία*, απόσπασμα κειμένου ενός Γάλλου, του Ζυλ Ελυζάρ, που δηλώνει μια εντυπωσιακή είσοδο στη φάλαγγα των νεοχεγκελιανών. Αλλά πριν προχωρήσουμε στην εξέτασή της, πρέπει να ορίσουμε το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται.

Υπάρχει η συνήθεια να τοποθετούμε την αρχή της χεγκελιανής αριστεράς το 1835, χρονολογία κατά την οποία ο Ντ. Φ. Στράους, δημοσίευσε τη *Ζωή του Χριστού*. Ο συγγραφέας θέτει τέλος σ' αυτή τη συμφιλίωση, προσωρινή και αμφίβολη στην πραγματικότητα, την οποία ο Χέγκελ ήθελε να πραγματοποιήσει μεταξύ φιλοσοφίας και θρησκείας και υποστηρίζει πως τα χριστιανικά δόγματα δεν είναι, όπως βεβαιώνει ο Χέγκελ, σύμβολα της έλλογης αλήθειας, αλλά εκδηλώσεις ιστορικά προσδιορισμένες από το πνεύμα. Όπως συνέβη και τον 18ο αιώνα, η θρησκεία υπήρξε ο πρώτος στόχος της κριτικής.

Χάρη στο Ρούγκε αυτή η θρησκευτική και φιλοσοφική κριτική διευρύνεται σε κριτική πολιτική. Δέχεται, όπως και ο Χέγκελ, πως η διαμαρτυρούμενη Πρωσσία έχει επιφορτισθεί με την υπεράσπιση της ελευθερίας, αλλά δεν την κατηγορεί λιγότερο, το 1839, στο άρθρο του *Προτεσταντισμός και ρομαντισμός*, ότι αρνείται την ουσία της, ασκώντας κάτω από την επίδραση του ρομαντισμού μια αντιδραστική πολιτική. Όταν το 1840 ανεβαίνει στο θρόνο ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ', η χεγκελιανή αριστερά θα μπορούσε προς στιγμήν να πιστέψει πως η Πρωσσία θα επέστρεφε στην αληθινή της αποστολή που, σύμφωνα μ' αυτή, ήταν η υπεράσπιση της ελευθερίας απέναντι στο ρομαντικό σκοταδισμό, τον αναμφίβολα καθολικό. Αλλά όταν ο νέος βασιλιάς, αφού άσκησε για λίγο μια πολιτική φανερά φιλελεύθερη, επαναλαμβάνει, και μάλιστα πιο έντονα, την αντιδραστική πολιτική του προκατόχου του, ο Ρούγκε στρέφεται με διαισθητικότητα ενάντια στο χριστιανικό κράτος που αυτός προσπαθούσε να δημιουργήσει. Στο άρθρο του *Ο προτεσταντικός απολυταρχισμός και η εξέλιξή του*,

Α. Ρούγκε, 1848

το 1841, γράφει: «Στην εσωτερική μας ανάπτυξη, σημαντικό ρόλο παίζουν ο φόβος της επανάστασης και ο φόβος για την ελευθερία. Τα μισητά συστήματα της αναμόρφωσης και της αντίδρασης, αντιμετωπίζονται με δειλία και δισταγμό, με υποκρισία και συμβιβασμούς. Οι στενόμυαλοι επικρατούν και κανείς δεν θέλει να πάρει μια ακραία θέση. Αλλά αυτό δεν θα μείνει έτσι».

Το μέτρο • Η χεγκελιανή αριστερά, ακολουθώντας τον Ρούγκε, απαιτεί από τότε μια θέση χωρίς επαμφοτερισμούς. Απορρίπτει κάθε τάση συμβιβασμού της φιλοσοφίας με το πρωσικό κράτος. Αναφερόμενη στη διαλεκτική μέθοδο, που εξασφαλίζει την πρόοδο ξεπερνώντας την αντίθεση των δύο άκρων, μέμφεται λιγότερο την ίδια τη δεξιά, της οποίας η απόλυτη εχθρότητα της φαίνεται απαραίτητη για να φτάσει σ' ένα ανώτατο στάδιο, παρά το κέντρο το χαρακτηριζόμενο σαν *μέτρο* που, προσπαθώντας να μειώσει τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο αντιθέτων δυνάμεων, τίθεται στο πλευρό της διαλεκτικής εξέλιξης. Αυτή είναι η γνώμη π.χ. που εκφράζει ο Έντγκαρ Μπάουερ.

αδερφός του Μπρούνο Μπάουερ, στο άρθρο του: *Η Ιστορία της Ευρώπης κατά τη διάρκεια της Α΄ Γαλλικής Επανάστασης*. Από τον Α. Alison, που δημοσιεύεται στα *Γερμανικά Χρονικά*, το Δεκέμβρη του 1841. «Στην πραγματικότητα, παρατηρεί, δεν υπάρχουν παρά δύο αληθινά κόμματα. Το ένα είναι εντελώς αριστερά και το άλλο εντελώς δεξιά, αν δεχτούμε ότι κόμμα είναι μόνο εκείνο που κατέχει μια θεωρητική αρχή, λογικά εφαρμοσμένη. Το ένα είναι το κόμμα του λαού, της ελευθερίας, του ανθρωπισμού, το άλλο είναι το κόμμα της νομιμότητας, της κηδεμονίας, με την ευλογία του Θεού, της εξάρτησης και της πίστης στην εξουσία. Μόνο τα άκρα ξέρουν τι είναι επανάσταση, γιατί έχουν μια θεωρητική αρχή. Κάθε τι που είναι ανάμεσά τους είναι κακό. Κάθε τι που είναι ανάμεσά τους είναι ημίμετρο, ένα πηγαινέλα δειλό και μικρόψυχο».

Γερμανικά Χρονικά, επιθεώρηση της χεγκελιανής αριστεράς

Τόσο μεγάλη είναι η επιρροή του Άρνολντ Ρούγκε

στη χεγκελιανή αριστερά, ώστε από το 1838 μέχρι το 1843, της προσφέρει για δήμα την επιθεώρηση *Λαϊκά Χρονικά*, που μετά την μεταφορά της στη Δρέσδη μετωνομάστηκε σε *Γερμανικά Χρονικά*. Αυτή η έκδοση, που θα επέτρεπε στον Μπακούνιν να επιχειρήσει μια αξιόλογη είσοδο στην πολιτική αρένα, αποτελεί δίχως άλλο ένα μοναδικό γεγονός στην ιστορία μιας χώρας όπου η ιντελιγκέντσια, πάσχουσα κατά τον Μπακούνιν από ένα *οίδημα εξάρτησης*, συνήθως παραμένει απόλυτα στο πλευρό της εξουσίας και στην καλύτερη περίπτωση μακριά απ' αυτήν, αλλά στην πραγματικότητα ποτέ δεν στρέφεται εναντίον της, όσο κι αν φαίνεται ότι την περιφρονεί. Αυτό που έγραφε ο Ρούγκε στο προοίμιο του 4ου χρόνου των *Γερμανικών Χρονικών*, παραμένει ακόμα αληθινό για τις μέρες μας: «Δεν υπήρξε ποτέ στη Γερμανία άλλη επιστημονική επιθεώρηση, που να είχε την ικανοποίηση να διαπιστώνει ότι οι δημοσιεύσεις της γίνονται αμέσως γεγονότα που ξεπερνούν τον κύκλο των θεωρητικών και ασκούν ισχυρή επίδραση στην άμεση πολιτική κατάσταση».

Το άρθρο του Μπακούνιν φιγουράρει στα *Γερμανικά Χρονικά* τον Οκτώβρη του 1842. Γιατί ο συγγραφέας υπογράφει με το γαλλικό όνομα Ζυλ Ελυζάρ; Γιατί επιτρέπει να τον παρουσιάσουν σα Γάλλο στο προοίμιο της έκδοσης; Υποστηρίχτηκε συχνά πως ο Μπακούνιν δεν ήθελε να επισύρει την προσοχή της ρωσικής κυ-

δέρνησης. Όμως η ελάχιστη αληθοφανής αυτή υπόθεση, αν λογαριάσουμε την τρελή απρονοησία που χαρακτηρίζει όλες τις ενέργειες του Μπακούνιν, μπορεί να εξηγήει την αναγκαία εκλογή ενός ψευδώνυμου, αλλά δεν δικαιολογεί την υιοθέτηση ενός γαλλικού ονόματος. Ο Μπακούνιν μ' αυτή την ενέργεια μάλλον υπογράμμισε μια κάποια εσωτερική στροφή προς τους Γάλλους, γιατί, σαν χεγκελιανός της αριστεράς, προσπαθούσε να συμπληρώσει τη φιλοσοφική ελευθερία, κατάκτηση της γερμανικής σκέψης, με την πολιτική και κοινωνική ελευθερία, την αγαπητή στο γαλλικό σοσιαλισμό.

Όσο για το ίδιο το άρθρο, αυτό συνοψίζει την εξέλιξη της χεγκελιανής αριστεράς και την εξέλιξη του Μπακούνιν, τη σαφώς επαναστατική στροφή που η χεγκελιανή αριστερά έδωσε στη χεγκελιανή διαλεκτική και τα συμπεράσματα που ο Μπακούνιν συνάγει μετά από μια μακρά φιλοσοφική πορεία η οποία, προσδιορισμένη ταυτόχρονα από το Σέλλινγκ και το Χέγκελ, κατέληξε να τον οδηγήσει με ένα είδος προσωπικής διαλεκτικής στη χεγκελιανή αριστερά.

Η Αντίδραση στη Γερμανία • Το αντιδραστικό και το δημοκρατικό κόμμα, κατά τον Μπακούνιν, αλληλοεξαρτώνται και, θεωρούμενα σαν ένα στοιχείο θετικό και ένα αρνητικό, δεν θα φτάσουν σε μια ανώτατη ένωση παρά μόνο εάν αλληλοκαταστραφούν. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι είναι απόλυτη η ανάγκη μιας πάλης μέχρι θανάτου μεταξύ των δύο αντιπάλων, που οφείλουν να υποκύψουν, ώστε ν' αναστηθούν κάτω από μια κοινή μορφή φέρουσα το διπλό αποτύπωμά τους. «...Η δύναμη του αντιδραστικού κόμματος, γράφει σαν λαμπρός διαλεκτικός, για πρώτη και μέχρι ενός σημείου για τελευταία φορά, είναι μια ιστορική αναγκαιότητα. Είναι το αποτέλεσμα όχι μόνο της ατέλειας της δημοκρατικής αρχής, αλλά και της ατέλειας του κόμματος που δεν έχει ακόμα καταλήξει στην καταφατική συνείδηση της θεωρητικής αρχής του και δεν υπάρχει παρά σαν άρνηση της σημερινής κατάστασης των πραγμάτων. Συνεπώς, τοποθετείται έξω από την ολότητα της ζωής. Οι δημοκράτες σχηματίζουν ένα κόμμα, αν και σύμφωνα με τη θεωρητική τους αρχή αγκαλιάζουν και αθροίζουν κάθε τι». Σαν κόμμα αντιπροσωπεύουν κάτι το ιδιαίτερο, κάτι το αρνητικό που στρέφεται ενάντια σ' έναν άλλο πόλο, θετικό. Όλη η αξία και όλη η δύναμη του αρνητικού συνοψίζονται στην καταστροφή του θετικού, αλλά

και τούτο επίσης θα καταστραφεί με κείνη την μορφή που δεν ανταποκρίνεται στην αληθινή ουσία του είναι του. Πρέπει να χαθεί μαζί με το θετικό μέσα σ' αυτή την μορφή της καθαρής άρνησης για να ξαναγεννηθεί μέσα στο ζωντανό Όλον. Κι αυτή η αναγέννηση του δημοκρατικού κόμματος δεν θα εμφανιστεί σαν απλή ποσοτική αλλαγή, διεύρυνση της ελλιπούς σημερινής ύπαρξής του, που θα επέφερε μια γενική πλάτυνση, αλλά σαν μια ποιοτική μεταμόρφωση, μια ζωντανή και ζωποιού αποκάλυψη, σαν νέος ουρανός και νέα γη, σαν κόσμος νεανικός και όμορφος, όπου όλες οι σύγχρονες ασυμφωνίες θ' αρθούν για ν' αντικατασταθούν από ένα αρμονικό σύνολο.

Θα ήταν μάταιο να προσπαθήσουμε να θεραπεύσουμε την ατέλεια του δημοκρατικού κόμματος συμφιλιώνοντάς το με το θετικό. Το αρνητικό και το θετικό είναι στοιχεία ασυμβίβαστα και αντιφατικά. Το αρνητικό υπάρχει μόνο με την προϋπόθεση ότι εναντιώνεται στο θετικό και σκοπεύει να το καταστρέψει. Στους κόλπους του αντιδραστικού κόμματος υπάρχουν άνθρωποι συνεπείς και άνθρωποι διατεθειμένοι για συμβιβασμό. Οι πρώτοι επιβάλλονται στους δεύτερους. Είναι τίμιοι με τον τρόπο τους, αλλά τυφλοί. Έστω κι αν τους είναι δύσκολο να παραμείνουν στη θέση του καθαρού θετικού, είναι άνθρωποι ολοκληρωμένοι και απεχθάνονται τα ημίμετρα. Μέσα στο φανατισμό τους δεν βλέπουν τίποτα το ανθρώπινο και το αγαθό στους δημοκράτες και θα ήθελαν να παλέψουν μαζί τους με κάθε μέσο. Δεν θα ήταν αντάξιο των δημοκρατών να κάνουν και αυτοί το ίδιο. Η πολιτική τους αρχή θα έπρεπε να τους βοηθήσει να καταλάβουν πως οι ειλικρινείς οπαδοί του συνεπούς θετικού επιθυμούν πραγματικά το αγαθό, την πλήρωση της ζωής. Από μια μοιραία και ολέθρια παρεξήγηση θεωρούν την ελευθερία σαν έννοια ψυχρή και κενή, επειδή συγχέουν την αρχή με την αρνητική σημερινή της μορφή.

Έστω κι αν αναγνωρίζει πως το θετικό και το αρνητικό συσχετίζονται και πιστεύει πως κάτι ανάλογο συμβαίνει μεταξύ της θετικής φιλοσοφίας του Σέλλινγκ και της αρνητικής φιλοσοφίας του Χέγκελ, δεν παύει το αρνητικό να είναι το ουσιώδες στοιχείο μιας διαλεκτικής που πετυχαίνει μια ένωση από ένα ανώτερο επίπεδο μόνο διαμέσου της άρνησης. «Το αρνητικό, γράφει ο Μπακούνιν, αρνείται το θετικό και, αντίθετα, το θετικό αρνείται το αρνητικό. Ποιο είναι λοιπόν το κοινό τους στοιχείο, εκείνο που ξεπερνά και τα δύο; Είναι το φαινόμενο της άρνησης, το φαινόμενο της καταστροφής, αυτό που καταδροχθίζει με πάθος το θετικό».

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι τελικά ο Μπακούνιν θεωρεί την άρνηση ανώτατη αξία. Αλλά, ενώ έχει εκθέσει σαν τέλειος νεογεγκελιανός μια κατάσταση όπου, αφού οι συγκρούσεις έγιναν ανυπόφορες, η ανάγκη επιβάλλει να ξεπεράσουν τον ανταγωνισμό, όλα ξαφνικά ρέουν σαν να καταλήφθηκε ο συγγραφέας από ένα είδος μέθης, σαν ν' αφέθηκαν ελεύθεροι οι ενθουσιασμοί, που συγκρατούσε καιρό, για να στραφούν σε τούτη την άρνηση και να την κάνουν ευαγγέλιο παγκόσμιας καταστροφής. «Όλοι οι λαοί, όλοι οι άνθρωποι, καταλήγει ο Μπακούνιν, κατέχονται από κάποιο προαίσθημα και ο καθένας ατενίζει με φοβερή προσδοκία το εγγύς μέλλον, που θα προφέρει το σωτήριο λόγο... Η ατμόσφαιρα είναι βαριά, προμηνύει θύελλες. Γι' αυτό εξορκίζουμε τα απολωλότα αδέρφια μας: μετανοείτε, μετανοείτε. Η βασιλεία του Θεού πλησιάζει.

Ας εμπιστευτούμε, λοιπόν, το αιώνιο πνεύμα που δεν καταστρέφει και δεν εκμηδενίζει γιατί τούτο είναι η ανεξερεύνητη και αιώνια δημιουργική πηγή. Η χαρά της καταστροφής είναι ταυτόχρονα χαρά δημιουργική».

Η επαναστατική διαλεκτική • Στην πραγματικότητα αυτή η εξίσωση είναι πολύ αμφίβολη, γιατί η χαρά της καταστροφής δεν περιλαμβάνει αρρίοι και την επιθυμία της αναδημιουργίας. Αλλά η γοητεία που ασκεί η επαναστατική διαλεκτική στους νεογεγκελιανούς είναι τέτοια, που φαίνεται να τους διαφεύγει τούτη η απλή αλήθεια. Επ' ευκαιρία θ' αναφερθούμε σε μια συζήτηση, τον Οκτώβρη του 1842, μεταξύ του Μόζες Χες, συνεργάτη της *Εφημερίδας του Ρήνου* και του Μεβίσεν, ενός από τους χρηματοδότες της εφημερίδας.

Μεβ. Είμαι, επίσης, της γνώμης ότι ο προσανατολισμός της *Εφημερίδας του Ρήνου* είναι πολύ αρνητικός. Το θετικό θα έπρεπε να χρησιμεύσει σαν θεμέλιο της άρνησης, γιατί, αν κρίνουμε την άρνηση όπως είναι, δεν βρίσκουμε παρά το απόλυτο κενό».

Μόζ. —«Όχι. Η άρνηση είναι του ουσιώδους. Πρέπει να καταστρέψουμε για να τεθούν τα πράγματα σε κίνηση, και γι' αυτό ακριδώς η άρνηση περικλύει το θετικό».

Μεβ. —«Αυτό δεν είναι αληθινό, παρά μόνο αν η άρνηση εφαρμόζεται σε μια σαφή πραγματικότητα. Έτσι, είναι θετική, γιατί αναδημιουργεί ό,τι κατέστρεψε».

Η ερμηνεία της αρνητικότητας είναι επομένως εκείνη που τελι-

κά θα χωρίσει τον Μπακούνιν από τους νεογεγκελιανούς και ιδιαίτερα από τον Μαξ. Για να ξεφύγουν από μια στείρα κριτική, οι νεογεγκελιανοί αντί να επιμείνουν στον αρνητικό χαρακτήρα της θετικότητας, όπως ο Μπακούνιν στο άρθρο του, καταλήγουν στην παρουσίαση του θετικού περιεχομένου της αρνητικότητας. Ο Χέγκελ είχε δεβαιώσει ήδη πως «ό,τι είναι αρνητικό, είναι τόσο θετικό, όσο εκείνο που το κρίνουμε σα θετικό». Αρκούσε να μετασχηματίσουμε την αφηρημένη πνευματική εργασία, που ο Χέγκελ απέδιδε στην αρνητικότητα, σε μια συγκεκριμένη και πρακτική δραστηριότητα, ενέργεια του ανθρώπου πάνω στη φύση για να την προσαρμόσει στις ανάγκες του και, επειδή η εργασία θρίσκεται αλλοτριωμένη στις καπιταλιστικές κοινωνίες, ενέργεια επαναστατική και απελευθερωτική, για να προχωρήσουμε πέρα από την κενή και στερημένη από αξίες έννοια της καθολικής καταστροφής.

Ο Α. Ρούγκε και μερικοί νεογεγκελιανοί: ανάμεσά τους ο Μαξ Στίerner (με το τσιγάρο). Σχέδιο του Φ. Έγγελς

Η αρχή της αρνητικότητας • Όσο για τον Μπακούνιν, δεν θα ξεπεράσει ποτέ το στάδιο στο οποίο θα φτάσει το 1842. Θα εξελιχθεί δέβαια ακόμη, θ' ανανεωθεί αλλά δεν θα μετασηματιστεί πια. Το πάθος της καταστροφής, που συμφωνεί με τον προσανατολισμό του πνεύματός του, δε θα πάψει να κυριαρχεί στο πάθος για δημιουργία. Η μαγική του δύναμη δημιούργησε το περιβάλλον του. «Πολύ συχνά, γράφει στις *Εξομολογήσεις* του, είπα στους Γερμανούς και στους Πολωνούς, όταν συζητούσαν παρουσία μου για μελλοντικές μορφές διακυβέρνησης: Η αποστολή μας είναι να καταστρέψουμε και όχι να κτίσουμε. Άλλοι άνθρωποι θα κτίσουν, καλύτεροι από μας, πιο έξυπνοι και πιο αγνοί¹». Και ο Ριχάρδος Βάγκνερ, κάτω από την επιρροή του στη Δρέσδη, ξαναδέχτηκε τα αποκαλυπτικά οράματα του φίλου του. Γράφει το 1849: «Θέλω να καταστρέψω την εξουσία του ενός πάνω στον άλλο, τη βασιλεία των νεκρών πάνω στους ζωντανούς, της ύλης πάνω στο πνεύμα. Θέλω να συντρίψω την εξουσία των ισχυρών, του νόμου και της ιδιοκτησίας. *Η ίδια του η βούληση να είναι κυρία του ανθρώπου, η ίδια του η χαρά ο μοναδικός νόμος, η ίδια του η δύναμη όλη του η ιδιοκτησία. Γιατί το μόνο ιερό πράγμα είναι ο ελεύθερος άνθρωπος και δεν υπάρχει τίποτα άλλο πάνω απ' αυτόν*»².

Οι αλλοτριώσεις • Η πρακτική του αρνητικού, θεμελιώδης έκτοτε και σχεδόν οριστική σύλληψη του Μπακούνιν, εκτός του ότι μεταβάλλεται σ' ένα καθαρό δυναμισμό, κάτι που παρατηρείται άλλωστε καμιά φορά στη σκέψη του, έχει ανάγκη ακρίβειας, πληρότητας και προσανατολισμού προς κάποια κατεύθυνση. Γνωρίζουμε ότι η σχέση ανάμεσα στο θετικό και το αρνητικό ονομάζεται στη φιλοσοφία του Χέγκελ αλλοτριώση. Μέσα στο αρνητικό το θετικό δεν αναγνωρίζεται. Έχει αλλοτριωθεί. Είναι λοιπόν ανάγκη να ξέρουμε πού βρίσκονται αυτές οι τάσεις, ώστε να μπορέσει το αρνητικό να παίξει το ρόλο που του παραχωρήθηκε. Η χεγκελιανή αριστερά προσκολλάται σ' αυτή τη θέση, ανατρέποντας διαδοχικά και υποτάσσοντας σε μια κριτική που χαλυδώνεται από τη διαλεκτική, τους θρησκευτι-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 174.

2. Wagner. *Η τέχνη και η επανάσταση*, Bibliothèque des Temps Nouveaux, Βρυξέλλες, αρ. 13, 1898.

κούς, φιλοσοφικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς του παρόντος. Ο Μπακούνιν για μια ακόμη φορά αρχίζει να γράφει. Άλλωστε, οι περιστάσεις τον καλούν. Το άρθρο του στα *Γερμανικά Χρονικά* δημιούργησε σκάνδαλο λόγω της ακρότητάς του. Το ψευδώνυμο γρήγορα έπαψε να τον καλύπτει. Επειδή φοβάται κάποια επέμβαση της ρωσικής κυβέρνησης, εγκαταλείπει τη Δρέσδη και καταφεύγει στην Ελβετία. «Μ' αυτό το άρθρο, διηγείται ο Άρνολντ Ρούγκε στις αναμνήσεις του, επισύρει την προσοχή πολλών Ρώσων πρακτόρων. Τον πληροφορούν, του υπόσχονται ότι η πλούσια διάνοιά του θα του χάριζε την αναγνώριση στην πατρίδα και ένα γόνιμο πεδίο δράσης. Τούτο τον οδηγεί στην απόφαση να εγκαταλείψει τη Γερμανία και να μεταβεί (μαζί με τον Hegwegt) στην Ελβετία, γιατί, έχοντας απορρίψει χωρίς περιστροφές τις προσφορές, δεν αισθάνεται πια ασφαλής στη Δρέσδη»¹. Η Ελβετία χρησιμεύει σαν καταφύγιο σε πολλούς Γερμανούς επαναστάτες που μπορούν να προσφέρουν συγκεκριμένους στόχους στην ολοκληρωτική του επανάσταση. Αφού εξοικειώθηκε με τον φιλελευθερισμό στο Βερολίνο και υιοθέτησε το ριζοσπαστισμό στη Δρέσδη, η διαμονή του στην Ελβετία τον έφερε σ' επαφή με τον κομμουνισμό.

Ο κομμουνισμός • Στη Δρέσδη, πράγματι, ο Μπακούνιν μύηθηκε στον κομμουνισμό χάρη στο διδλίο του Λ. φον Στάιν *Ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός της σύγχρονης Γαλλίας*. Ο συγγραφέας εκθέτει με χεγκελιανούς όρους τον ανταγωνισμό των δύο προερχόμενων από τη Γαλλική Επανάσταση τάξεων, την αστική που ευεργετήθηκε από την πολιτική αναταραχή και το προλεταριάτο που, σε πείσμα των υποσχέσεων της Επανάστασης για ισότητα, παραμένει αποκλεισμένο από την ιδιοκτησία. Αλλά την προσοχή του Μπακούνιν ελκύει κυρίως η διαφορά που προσδιόρισε ο Στάιν μεταξύ σοσιαλισμού και κομμουνισμού. «Η διαφορά, γράφει ο συγγραφέας, είναι ουσιώδης, γιατί ο σοσιαλισμός είναι θετικός, ο κομμουνισμός είναι αρνητικός. Ο πρώτος θέλει να σχηματίσει μια νέα κοινωνία, ο δεύτερος αρκείται ν' ανατρέψει την υπάρχουσα. Ο ένας προσπαθεί ν' αποδείξει ότι προτείνει, ο άλλος να κατηγορήσει ότι υπάρχει. Ο σοσιαλισμός ελπίζει να πραγματοποιηθεί χάρη στη

1. *Neue Freie Presse*, 28 και 29 Σεπτέμβρη 1876, απόσπασμα που παραθέτει ο Netlau, σελ. 51.

δύναμη των αληθειών που δημιουργεί και θα ήθελε να παρουσιάσει σε κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο, ο κομμουνισμός χάρη στη δύναμη των μαζών, και μάλιστα χάρη στην επανάσταση και στο έγκλημα». Μαντεύει κανείς εύκολα ποια από τις δύο θεωρίες θα προσέλκυε τον Μπακούνιν. Ενπάσει περιπτώσει, το βιβλίο τού έκανε μεγάλη εντύπωση, όπως άλλωστε και σ' όλους τους νεογεγκελιανούς. «Την εποχή αυτή (δηλ. στη Δρέσδη), γράφει στην *Εξομολόγηση*, για πρώτη φορά άκουσα να μιλούν για κομμουνισμό· είχε δημοσιευθεί ένα βιβλίο από το Στάιν με τίτλο *Ο Σοσιαλισμός στη Γαλλία*, βιβλίο με τόσο σχεδόν μεγάλη απήχηση όσο παλιότερα το βιβλίο του Στράους *Η ζωή του Χριστού*. Το βιβλίο τούτο μου αποκάλυψε ένα καινούριο σύμπαν, όπου ρίχτηκα μ' όλη την ορμή και τον ενθουσιασμό του ανθρώπου που πεθαίνει από δίψα. Πίστεψα ότι παραβρέθηκα στην αναγγελία μιας καινούριας θείας χάριτος, ότι είχα δεχθεί την αποκάλυψη μιας νέας θρησκείας του σεβασμού, της εξύψωσης, της ευτυχίας, της απελευθέρωσης ολόκληρου του ανθρώπινου γένους. Βάλληκα να διαβάζω τα έργα των Γάλλων σοσιαλιστών και δημοκρατικών. Και διάβασα λαίμαργα κάθε τι που μπόρεσα να προμηθευτώ στη Λοίπυη¹

Μόζες Χες • Οσοίσο η γνωριμία αυτή παραμένει μάταιη και απροσδιόριστη. Στην Ελβετία ο Μόζες Χες, με τον οποίο ο Μπακούνιν ήρθε σ' επαφή μέσω του Hegwegh, τον βοηθά να την προσδιορίσει με ακρίβεια στη διάρκεια πολυάριθμων συζητήσεων. Ο Μόζες Χες ήταν εμπυχωμένος από την πίστη του νεοφώτιστου. Πραγματικά, μόλις είχε οικοδομήσει μια κομμουνιστική θεωρία ενώνοντας δύο συστήματα που φαίνονται ν' αλληλοσυμπληρώνονται, τη φιλοσοφία της δράσης του Cieszkowski και την ανθρωπολογία του Φόνερεμπαχ.

Στα *Προλεγόμενα της Ιστοριοσοφίας*, βιβλίο δημοσιευμένο στο Βερολίνο το 1839, ο Cieszkowski υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να μετασηματίσουμε τη γεγκελιανή φιλοσοφία σε μια φιλοσοφία δράσης, ικανή να εμπυχώσει και να κατευθύνει το κοινωνικό κίνημα. Οι σοσιαλιστές και ιδιαίτερα ο Φουριέ, επιθυμούν να ενωθεί αποτελεσματικά η ιδέα με την πραγματικότητα. Αλλά δέσμοι της παρούσας πραγματικότητας δεν πετυχαίνουν να προσδιορίσουν θεωρητικά το μέλλον. Ο συγγραφέας προτείνει έτσι

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 63.

την προσφυγή στη διαλεκτική μέθοδο, ώστε να προβλέψουμε συγκεκριμένα το μέλλον και με βάση αυτό να κρίνουμε το παρόν τόσο καλά όσο το παρελθόν. Αλλά επειδή συλλαμβάνει την εξέλιξη της πραγματικότητας αποκλειστικά κάτω από τη λογική της έποψη, η φιλοσοφία της δράσης, αφού θέλησε να διαχωριστεί από την αφηρημένη σκέψη, καταλήγει να υποκύψει πάλι σ' αυτή.

Η ανθρωπολογία του Φόουερμαπαχ είναι εκείνη που θα προσφέρει τη δυνατότητα να ξεφύγει απ' αυτόν το φαύλο κύκλο, με τη διεύρυνση της έννοιας της θρησκευτικής αλλοτρίωσης, στην οποία αφιέρωσε το κυριώτερο βιβλίο του *Η ουσία του Χριστιανισμού*, με την έννοια της κοινωνικής αλλοτρίωσης που εκθέτει στις *Προκαταρκτικές θέσεις για μια μεταρρύθμιση στη Φιλοσοφία*, δημοσιευμένες το 1842. Ο Φόουερμαπαχ θεωρεί ότι η φιλοσοφία πρέπει να έχει ως αφετηρία όχι αφηρημένες ιδέες, αλλά τον πραγματικό και ολοκληρωμένο άνθρωπο με τα ένστικτα και τις ανάγκες του. Ο άνθρωπος έχοντας λάβει την ουσία του από το Θεό πρέπει με την κοινωνική δραστηριότητα να πραγματοποιήσει το πεπρωμένο του στη γη. Έτσι αυτός ο ενεργητικός ανθρωπισμός, που προσπαθεί να διοχετεύσει το θρησκευτικό αίσθημα προς τους ανθρώπους, απαιτεί ταυτόχρονα την απελευθερωτική δράση της γερμανικής θεωρίας και την παιδεία που τρέφεται από τη γαλλική επαναστατική εμπειρία. «Ο αληθινός φιλόσοφος, όμοιος και απαράλλακτος με τη ζωή και τον άνθρωπο, πρέπει να είναι γαλλογερμανικής καταγωγής. Η καρδιά – αρχή θηλυκή, έννοια γήινη, έδρα του υλισμού – είναι ουσία γαλλική. Το κεφάλι – αρσενική αρχή, έδρα του ιδεαλισμού – είναι ουσία γερμανική».

Η προσαρμογή της φιλοσοφίας στη δράση, που εκθειάζει ο Cieszkowski, προσανατολίζεται, χάρη στην ανθρωπολογία του Φόουερμαπαχ, προς την πραγματικότητα των κοινωνικών αγώνων που συγκλονίζουν τη Γαλλία από την εποχή της Επανάστασης. Η πνευματική απελευθέρωση πρέπει να συμπληρωθεί από την κοινωνική χειραφέτηση. Και ακριβώς, η τιμή της σύνθεσης του κομμουνισμού και του φοϋερμαπαχικού ανθρωπισμού ανήκει στο Μόζες Χες που πρώτος την πραγματοποίησε. Το 1843, σ' ένα άρθρο με τίτλο *Φιλοσοφία της δράσης*, δημοσιευμένο στα *21 Φύλλα της Ελβετίας*, των οποίων εκδότης ήταν ο φίλος του Μπακούνιν Hegwegh, ο Μόζες Χες δεβαιώνει ότι η σκέψη, σα συνειδητή δραστηριότητα, δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξει έξω από το σκεπτόμενο ον, τον πραγματικό άνθρωπο, ότι η πίστη σ' ένα πνεύμα, που δρiscεται έξω από την ανθρωπότητα, είναι λαθεμένη και μάλιστα καταστροφική, γιατί είναι η πρώτη εκδήλωση της θρησκευτικής

και πολιτικής αλλοτρίωσης. Ο Φόουερμαχ είναι εκείνος που άσκησε θρησκευτική κριτική στη Γερμανία, ενώ στη Γαλλία, στον πολιτικό τομέα, αποκάλυψαν το δυαδισμό που τοποθετεί το λαό απέναντι σε μια ξένη σ' αυτόν εξουσία. Διπλά αλλοτριωμένη, η ανθρωπότητα πρέπει να δώσει τέλος, τόσο στη θρησκευτική όσο και στην πολιτική απάτη, τις δυο πηγές μιας ατέρμονης καταπίεσης.

Ο ανθρωπισμός του Φόουερμαχ

Ο Μπακούνιν γίνεται πολύ γρήγορα οπαδός των ιδεών του Μόζες Χες, γιατί, με την έννοια μιας διπλής θρησκευτικής και πολιτικής αλλοτρίωσης, του επιτρέπουν να υλοποιήσει τη θεωρία της ολοκληρωτικής καταστροφής. Ανατρέχει επίσης στον ανθρωπισμό του Φόουερμαχ, που τον χρησιμοποιούν σαν βάση. Επιχειρεί μάλιστα μια μελέτη για το Φόουερμαχ. «Εργάζομαι επίμονα πάνω σε μια Έκθεση και ανάπτυξη των ιδεών του Φόουερμαχ», γράφει στις 14 Οκτώβρη 1844 σ' έναν από τους φίλους του, τον R. Solger. Η μελέτη αυτή θα παραμείνει αναμφίβολα, όπως τόσες άλλες, ημιτελής. Είναι δυσάρεστο που δεν δρέθηκε το χειρόγραφο, γιατί η επίδραση που ασκεί ο Φόουερμαχ στις θρησκευτικές ιδέες του Μπακούνιν, είναι αποφασιστική. Το αίσθημα της οριστικής απελευθέρωσης, τόσο από τη θρησκεία όσο και από τη μεταφυσική, που δοκίμασε ο Μπακούνιν μελετώντας τα έργα του Φόουερμαχ, είναι ακόμη ζωντανή στο πνεύμα του, όταν 30 χρόνια αργότερα, το 1873, γράφει: «Η αντίθετη μερίδα, δηλαδή οι χεγκελιανοί επαναστάτες, αποδεικνύεται πιο λογική και αφάνταστα πιο τολμηρή από τον ίδιο το Χέγκελ. Αυτή η μερίδα είχε επικεφαλής τον ονομαστό φιλόσοφο Φόουερμαχ, που ώθησε τη λογική ακολουθία όχι μόνο μέχρι την άρνηση του Θείου, αλλά και της ίδιας της μεταφυσικής».

Άλλωστε ο Μπακούνιν δημοσιεύει, τον Ιούνιο του 1843, στον *Ελβετό Δημοκράτη*, όργανο των Ελβετών σοσιαλδημοκρατών, ένα άρθρο που τιτλοφορείται *Εξ αιτίας του κομμουνισμού*. Στο άρθρο αυτό, για μια ακόμα φορά, ασχολείται και συνοψίζει όλα τα θέματα που του γνώρισε ο Μόζες Χες. Η φιλοσοφία σαν θεωρία και ο κομμουνισμός σαν πράξη αλληλοσυμπληρώνονται για να φτάσουν σε μια κοινωνία, όπου η ευτυχία βασίζεται τόσο στην αγάπη που εκθειάζει ο Φόουερμαχ, όσο και στην κοινωνική ισότητα που επικαλείται ο Μπαμπτέφ από την αρχή της επανάστασης. «Να το κοινό σημείο της φιλοσοφίας και του κομμουνισμού.

Και τα δύο τείνουν προς την απελευθέρωση του ανθρώπου. Αλλά εδώ επίσης βρίσκεται το σημείο, όπου αρχίζει η ουσιαστική διαφορά τους. Η φιλοσοφία δεν είναι παρά θεωρία μέσα στην ουσία της, δε ζει και δεν εξελίσσεται παρά μόνο στο εσωτερικό της γνώσης. Αντίθετα, ο κομμουνισμός, στη σημερινή του μορφή, είναι πράξη. Έτσι, λοιπόν, εκφράζονται τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του κάθε φαινομένου σε σχέση με το άλλο. Είναι αλήθεια ότι η σκέψη και η δράση, η αλήθεια και η ηθική, η θεωρία και η πράξη είναι σε τελική ανάλυση το ίδιο μοναδικό και αχώριστο πράγμα. Η μεγαλύτερη αξία της φιλοσοφίας έγκειται στο γεγονός ότι αναγνώρισε και εννόησε αυτή την ενότητα. Αλλά μ' αυτή τη γνώση έφτασε στο όριό της, ένα όριο που δεν μπορεί να ξεπεράσει σαν φιλοσοφία, γιατί μετά απ' αυτό αρχίζει κάτι μεγαλύτερο, δηλαδή η αληθινή κοινότητα των ελευθέρων ατόμων, που εμπυχώνεται από την αγάπη και γεννιέται από το θεϊκό χαρακτήρα της αρχικής ισότητας, η πρόσκαιρη πραγματοποίηση εδώ κάτω εκείνου που αποτελεί την ουσία του Χριστιανισμού, δηλ. του αληθινού κομμουνισμού».

Βάιτλινγκ, ο θεωρητικός επαναστάτης

Αν πιστέψουμε τον ίδιο τον Μπακούνιν, η συνάντηση με το Βάιτλινγκ δεν έχει παρά ελάχιστη σημασία για την εξέλιξη της σκέψης του. Ανεξάρτητα από την έλξη που ασκούσε πάνω του, δεν μπορούσε παρά ν' απορρίψει τις ιδέες του. Αλλά όσον αφορά τη μεταγενέστερη εξέλιξη του Μπακούνιν, που δεν πήρε θεωρητική μορφή παρά στα χρόνια του 70, φαίνεται καθαρά ότι πρώτος ο Βάιτλινγκ τον στρέφει σε μια αυθόρμητη και άλογη επανάσταση, που ξεπηδά από τη λαϊκή ψυχή και τα δάθη της κοινωνίας συνάμα. Αιωρούμενος ανάμεσα στην αντίληψη που του δημιούργησε η φιλοσοφία και το σύμφωνο με το θυελλώδες ταπεραμέντο του αυθορμητισμό, ο Μπακούνιν δεν μπορούσε ν' αγωνιστεί ενάντια σ' αυτό τον παραλογισμό που τον κυριεύει, όταν έρχεται σ' επαφή με το Βάιτλινγκ.

Ο Βάιτλινγκ, εγκαταλειμένο παιδί, είχε γνωρίσει μια άθλια νεότητα. Έμαθε το επάγγελμα του ράφτη και εγκαταστάθηκε στη Λειψία, όπου πήρε μέρος στην επανάσταση του 1830. Αργότερα πηγαίνει στο Παρίσι, όπου προσαρτάται στη *Λίγκα των δικαίων*. Το 1842 καταφεύγει στην Ελβετία και δημοσιεύει το βασικό έργο του, *Εγγυήσεις της αρμονίας και της ελευθερίας*. Θα δώσει την

ιδέα της αρμονίας, σαν ανώτατη αρχή της κοινωνικής οργάνωσης, στο Φουριέ και τους συντρόφους του. Αλλά αντί να επικαλεστεί την καλή θέληση των κυριαρχούντων τάξεων, για να μετασχηματίσει την αστική τάξη, διαδηλώνει την ανάγκη να την καταλύσει και να την αντικαταστήσει από μια κομμουνιστική κοινωνία.

Στην *Εξομολόγηση*, ο Μπακούνιν εκθέτει καθαρά τη διπλή όψη των σχέσεών του με το Βάιτλινγκ. Ενώ μέχρι τώρα συχνάζει μονάχα στους αστούς και μάλιστα στους αριστοκράτες, που η λογική τους, συχνά γεννημένη από μια οδυνηρή συνείδηση της τάξης τους, οδηγούσε λίγο πολύ σε επαναστατικές συλλήψεις πολύ αμυδρές στην πραγματικότητα, να τον τώρα απέναντι σ' έναν αυθεντικό άνθρωπο του λαού, που σαν μια εστία συλλαμβάνει και εκπέμπει όλες τις επαναστατικές ενέργειες, ξέρει να μεταδίδει το άγριο σφρίγος, που τον εμπυχώνει, δηλ. την προσωποποιημένη εξέγερση. «Ο Βάιτλινγκ μου αρέσει. Είναι ένας άνθρωπος χωρίς πνευματική καλλιέργεια, αλλά του βρίσκω μια έμφυτη εξυπνάδα, ένα ευέλικτο πνεύμα, πολύ ενέργεια και, ιδιαίτερα, έναν άγριο φανατισμό, μια ευγενή και μεγάλη πίστη στην απελευθέρωση και στο μέλλον της υποδουλωμένης μάζας. Άλλωστε, δεν θα διατηρήσει τις ιδιότητες αυτές για πολύ. Θα διαφθαρεί λίγο αργότερα στο περιβάλλον των κομμουνιστών λογοτεχνών. Είχε όμως τη συμπάθειά μου από την πρώτη μας συνάντηση. Ήμουν τόσο πολύ αηδιασμένος από τις ανούσιες συζητήσεις αυτών των μικροπρεπών Γερμανών καθηγητών και λογοτεχνών, που αισθάνθηκα ευτυχισμένος όταν συνάντησα έναν άνθρωπο αυθόρμητο, απλό και ακαλλιέργητο, αλλά ενεργητικό και ενθουσιώδη συνάμα. Τον παρακάλεσα να έρθει να με δει. Ερχόταν αρκετά συχνά στο σπίτι μου να μου μιλήσει για τις θεωρίες του, τους Γάλλους κομμουνιστές, τη ζωή γενικά των εργατών, τη δουλειά τους, τις ελπίδες και τις διασκεδάσεις τους. Μου μιλούσε ακόμα για τους γερμανικούς κομμουνιστικούς συλλόγους, που μόλις είχαν οργανωθεί. Πολεμούσα τις θεωρίες του, αλλά άκουγα με ζωηρή περιέργεια τα γεγονότα που μου ανέφερε. Οι σχέσεις μας δε θα πάνε μακρύτερα. Δεν είχα άλλου είδους σχέσεις μαζί του ή με άλλους κομμουνιστές, ούτε την εποχή αυτή ούτε αργότερα, και δεν υπήρξα ποτέ κομμουνιστής.»

Στο άρθρο του, *Εξαιτίας του κομμουνισμού*, ο Μπακούνιν δηλώνει, πράγματι, ότι δεν είναι κομμουνιστής και ότι δεν έχει καμιά επιθυμία να ζήσει σε μια κοινωνία εμπνεόμενη από τις ιδέες του Βάιτλινγκ, γιατί δεν θα ήταν μια ελεύθερη κοινωνία, αλλά

ένα κοπάδι ζώων που θα ζούσαν καταπιεσμένα και θα σκέπτονταν μονάχα τα υλικά ωφέλη. Δίπλα σ' αυτό το πρώτο δοκίμιο, που ενίσχυσε με μια κριτική του αυταρχικού σοσιαλισμού, υπάρχει και άλλη εξέλιξη, εμφανίζουσα τον Μπακούνιν σαν οπαδό του διεθνισμού του Βάιτλινγκ. «... Από το πνεύμα τούτο (τη θεωρία της δημοκρατίας) γεννήθηκε ο κομμουνισμός. Τούτο το πνεύμα συνδέει αόρατα όλους τους λαούς, ανεξάρτητα από εθνικότητες. Σ' αυτό το πνεύμα, σεβαστό παιδί του Χριστιανισμού, οι κυβερνήσεις που αυτοχαρακτηρίζονται Χριστιανικές και όλοι οι άρχοντες και οι ισχυροί αντιδρούν τώρα, γιατί ξέρουν ότι ο επιφανειακός Χριστιανισμός τους και οι εγωιστικοί χειρισμοί τους δεν μπορούν να συγκρατήσουν την πύρινη ματιά του. Και τι θα κάνουν; Με τι μέσα θα προσπαθήσουν να εμποδίσουν τη νίκη του; Προσπαθούν ν' αναπτύξουν το εθνικό αίσθημα του λαού σε βάρος του ανθρωπισμού και της αγάπης. Αυτές οι χριστιανικές κυβερνήσεις κηρύσσουν το μίσος και το έγκλημα στο όνομα της εθνικότητας!

«Ενάντια σ' αυτούς, ο Βάιτλινγκ και ο κομμουνισμός είναι απόλυτα μέσα στα πλαίσια της νομιμότητας, γιατί, σύμφωνα με τις αρχές του Χριστιανισμού, πρέπει να καταστρέψουμε κάθε τι που είναι αντίθετο στο πνεύμα της αγάπης.»¹

Το αυθόρμητο • Εντούτοις, αυτή η φαινομενική προσάρτηση δεν είναι καθόλου οριστική. Από το 1844, ο Λελέβελ, διάσημος ιστορικός και αρχηγός των Πολωνών μεταναστών, θα κερδίσει τον Μπακούνιν με τον πολωνικό εθνικισμό του. Η θεωρία του Μπακούνιν θα καταλήξει αντίποδας αυτών των ουτοπικών κοινωνιών, όπου η *από κοινού ζωή είναι αυστηρά ρυθμισμένη και η εργασία οργανωμένη μέχρι την παραμικρότερη λεπτομέρεια*. Αλλά η προσωπικότητα του Βάιτλινγκ επαναστατική, γιατί είναι αξιολύπητη, φανατική, γιατί το πνεύμα του δεν καταβλήθηκε από ένα σοφά δομημένο σύστημα, θα τον βοηθήσει να θρει την επαναστατική ενέργεια, την ικανή να κατευθύνει μία σφοδρή πάλη ενάντια σ' όλες τις τυραννίες, όχι στους διανοούμενους, που έχουν μολυνθεί από τη φιλοσοφία, αλλά σ' όσους δεν πνίγουν τη φωνή του καταστρεπτικού πάθους, όχι στους εκφυλισμένους δυτικούς της παρακμής, αλλά στους γεμάτους από νεανικό σφρίγος και φλόγα ολαύικους πληθυσμούς,

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 302, σημείωση 15.

όχι στους εργάτες, που σαν καινούριοι αριστοκράτες έχουν συνειδητοποιήσει την αξία του ρόλου τους στη βιομηχανική κοινωνία, αλλά στο λούμπεν και μάλιστα τους εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, οι οποίοι ξεχύλιζαν από ένα δυναμισμό και μια ζωτικότητα που δεν είχε κλονίσει ακόμα ο πολιτισμός. Ο Μπακούνιν θα υπολογίζει όλο και περισσότερο σ' αυτό τον αυθορμητισμό των μαζών, για να παραμερίσει όλα τα τοποθετημένα στη διάρκεια της ιστορίας θρησκευτικά, πολιτικά και κοινωνικά προσχώματα και θα εκθειάσει τον ηφαιστιώδη αναβρασμό των ακαλλιέργητων μαζών, το μόνο ικανό να αφαιρέσει τις σκουριές που άφησαν οι αιώνες.

Καταδίκη του δυτικού πολιτισμού

● Αφού προσδιόρισε το χαρακτήρα των σχέσεων του με το Βάιτλιγκ, ο Μπακούνιν συμπεραίνει σ' ένα από τα σημαντικότερα αποσπάσματα της *Εξομολόγησής* του: «Όπου κι αν γυρίσει κανείς το βλέμμα του στη Δυτική Ευρώπη, δε βλέπει παρά αδυναμία, παρακμή, έλλειψη πίστης και διαφθορά, που οφείλονται σ' αυτήν ακριβώς την απουσία της πίστης, αρχίζοντας από τις υψηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας. Καμιά από τις προνομιούχες τάξεις δεν έχει πίστη στα προσωπικά της κηρύγματα ή δικαιώματα. Όταν βρίσκεται ο ένας ενώπιον του άλλου, παίζουν όλοι κωμωδία και κανείς δεν εμπιστεύεται τον εαυτό του ή τους άλλους. Τα προνόμια, οι τάξεις και οι εξουσίες που επικρατούν, μετά δίαις συγκρατούνται από τον εγωισμό και τη συνήθεια και αποτελούν ασθενικά προσχώματα ενάντια στην καταίγιδα που πλησιάζει. Η κουλτούρα ταυτίζεται με την παρακμή του πνεύματος και της καρδιάς, με την ανικανότητα. Και μέσα σε τούτη τη γενική σήψη δεν υπάρχει παρά ο χυδαίος και ακαλλιέργητος λαός, που ονομάζεται *όχλος* και φυλά μέσα του δροσιά και δύναμη και μάλιστα περισσότερο στη Γαλλία απ' ότι στη Γερμανία! Άλλωστε, όλες οι προφάσεις και τα επιχειρήματα, που χρησιμοποιούσαν πρώτα στην αριστοκρατία ενάντια στη μοναρχία και μετά στους αστούς ενάντια στη μοναρχία και αριστοκρατία, χρησιμοποιούνται σήμερα – ίσως με μεγαλύτερη δύναμη – από τις λαϊκές μάζες ενάντια στη μοναρχία, αριστοκρατία και αστική τάξη. Να, λοιπόν, σε τι συνίσταται, κατά τη γνώμη μου, η ουσία και η δύναμη του κομμουνισμού, δίχως να μιλάμε για τη φτώχεια της εργατικής τάξης που διαρκώς αυξάνει, φυσικό αποτέλεσμα της αύξησης του αριθμού των προλεταρίων,

αύξηση που με τη σειρά της είναι άρρηκτα δεμένη με τη βιομηχανική ανάπτυξη, όπως τη συναντάμε στη Δύση. Ο κομμουνισμός προήλθε και προέρχεται τόσο από ψηλά όσο και από χαμηλά. Χαμηλά, στις λαϊκές μάζες, αναπτύσσεται και ζει σαν μια ανάγκη αόριστη αλλά ενεργητική, σαν μια στιγμή ανύψωσης. Στις ανώτερες τάξεις σαν διαφθορά, εγωισμός, διαίσθηση μιας απειλητικής και αντάξιάς τους δυστυχίας, αόριστος φόβος και αδυναμία, που παράγεται από την παρακμή και τις τύψεις μιας φορτωμένης συνείδησης. Και τούτος ο φόβος, τούτες οι φωνές ενάντια στον κομμουνισμό, ίσως είχαν μεγαλύτερη επίδραση στη διάδοσή του απ' ό,τι η προπαγάνδα των ίδιων των κομμουνιστών. Νομίζω ότι αυτός ο ασαφής, αόρατος, ακαταμάχητος, πανταχού παρόν κομμουνισμός, που κάτω από τη μια ή την άλλη μορφή είναι ζωντανός ανεξαιρέτα μέσα σ' όλα τα όντα, παρουσιάζει χίλιες φορές περισσότερους κινδύνους από τον προσδιορισμένο και συστηματοποιημένο κομμουνισμό, που κηρύσσεται μεμονωμένα σε μερικές δηλωμένες ή μυστικές κομμουνιστικές οργανώσεις.»¹

Δύο κυρίαρχα θέματα του Μπακούνιν

● Η αφοσίωση του Μπακούνιν σε μια φιλοσοφία δράσης, δηλ. σε μια φιλοσοφία που εγκυριαίνει τη μεταφυσική θεωρία για να υποστηρίξει την υπόθεση του λαού, προκύπτει και από μια επιστολή που στέλνει στο Παρίσι, το 1843, στον Άρνολντ Ρούγκε. Αφού τη συναντήσαμε στην αλληλογραφία μεταξύ Ρούγκε και Μαρξ από το ένα μέρος και Φόυερμπαχ και Μπακούνιν από το άλλο, την ξαναβρίσκουμε αντεγραμμένη στην αρχή των Γαλλογερμανικών Χρονικών. Ο Ρούγκε, όταν αναζητούσε συνεργάτες για μια επιθεώρηση που σκόπευε να εκδόσει, ζήτησε και από τους τρεις να ξεκαθαριστεί η πολιτική γραμμή που έπρεπε ν' ακολουθηθεί. Στο πρώτο γράμμα, ο Μαρξ επιμένει στη ρομαντική αντίδραση που λυμάνεται την Πρωσσία από την άνοδο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ' στο θρόνο και παροτρύνει το Ρούγκε να συμβάλει με τη νέα επιθεώρηση στο θρίαμβο των δημοκρατικών αρχών. Ο Ρούγκε τού απαντά πως είναι ένα σκληρό καθήκον, γιατί οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι Γερμανοί φάνηκαν αρκετά δειλοί, ώστε να παρακολουθήσουν χωρίς αντίδραση το ναυάγιο του τύπου τους, το 1842, αποδεικνύοντας πόσο υποταγμένα και άξια περιφρόνησης υποκείμε-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 71-73.

να είναι οι Γερμανοί. Ο Μαρξ, αν και συμφωνεί με το Ρούγκε πάνω στην κατάσταση της Γερμανίας την εποχή αυτή, εντούτοις αρνείται να πέσει στην ίδια απαισιοδοξία. Και τούτο, γιατί η Γερμανία, όντας ο κόσμος των στενόμυαλων, μια χώρα όπου η υποταγή φτάνει στα άκρα, κλήθηκε, με μια διαλεκτική μεταστροφή, να γεννήσει έναν ανθρώπινο κόσμο, στον οποίο η μεγαλύτερη αρχή θα είναι η ελευθερία. Στο σημείο αυτό της διένεξης ανάμεσα στο Ρούγκε και το Μαρξ, παρεμβαίνει ο Μπακούνιν και αναπτύσσει με τη σειρά του επιχειρήματα ικανά ν' ανορθώσουν το πεσμένο ηθικό του Ρούγκε. Σ' αυτό το γράμμα βρίσκονται, ιδιαίτερα αναπτυγμένα, δύο θέματα που το 1843 ήταν πολύ αγαπητά στο Μπακούνιν. Από το ένα μέρος η γερμανική φιλοσοφία πρέπει να προσχωρήσει στη σχολή των γάλλων σοσιαλιστών. «Και σήμερα ακόμα οι Γάλλοι είναι διδάσκαλοί μας. Από πολιτική άποψη προηγούνται εδώ και αιώνες. Πρέπει να τους προφτάσουμε, πρέπει να μαστιγώσουμε τη μεταφυσική μας αλαζονεία, που δεν ασκεί καμιά επίδραση στον κόσμο, πρέπει να μάθουμε, πρέπει να εργαστούμε μέρα και νύχτα για να κατορθώσουμε να ζούμε σαν άνθρωποι με τους ανθρώπους, να είμαστε ελεύθεροι και να ελευθερώσουμε και τους άλλους. Εμείς οφείλουμε, και εδώ επανέρχομαι σταθερά, να κατακτήσουμε την εποχή μας με τις σκέψεις μας» Η φιλοσοφία, άλλωστε, πρέπει να εγκαταλείψει τη μεταφυσική και ν' ασχοληθεί με την υπόθεση του λαού. «Δεν πρέπει να εγκαταλείψουμε την υπόθεση του λαού, έστω κι αν ο ίδιος ο λαός την εγκατάλειψε. Θα εξαρτηθεί ολοκληρωτικά από τη γερμανική θεωρία, αν θέλει να πάρει τώρα μαθήματα από τη μοίρα της, δηλ. να βρίσκεται ψηλά, ασαφής και απομονωμένη, ενώ δεν μπορεί να ζήσει με ασφάλεια παρά μόνο μέσα στην καρδιά του λαού.»¹

Μπακούνιν και Προυντόν • Αφού ακολούθησε τη γερμανική φιλοσοφία σ' αυτή την άτακτη κούρσα στα χρόνια του 40, που φτάνει γρήγορα στο τέρμα που όρισε ο Έγγελς, απομένει στον Μπακούνιν να ερμηνεύσει, μέσα από τα γεγονότα, τη συμμαχία μεταξύ της γερμανικής θεωρίας και της γαλλικής πρακτικής, που εκθειάζει στη φιλοσοφία της δράσης. Όπως ο Ρούγκε, ο Μαρξ και τόσοι άλλοι γερμανοί σοσιαλιστές, το 1844 πηγαίνει στο Παρίσι, όπου γνωρίζει

1. MEGA, I, Τομ. I, 1ο ημίτομος, σελ. 567 και 568.

τους πιο ονομαστούς Γάλλους σοσιαλδημοκράτες, το μακαρίτη Cavaignac, αδελφό του στρατηγού, το Φλοκόν και το Λουί Μπλαν, διευθυντές της *Μεταρρύθμισης*, τον Victor Considerant, φουριεριστή και διευθυντή της *Ειρηνικής Δημοκρατίας*, τον Pascal Durgat, διευθυντή της *Ανεξάρτητης Επιθεώρησης*, τον Felix Pyat, το νεγρόφιλο Victor Schelcher, τους καθηγητές Μισελέ και Κινέ, τον ουτοπιστή Προυντόν, αναμφίβολα από τους πιο ξεχωριστούς Γάλλους της εποχής μας, και τέλος τον Τζωρτζ Σαντ και κάποιες άλλες προσωπικότητες λιγότερο γνωστές.»¹

Σ' αυτή τη λίστα, που ο Μπακούνιν προμηθεύει στον Τσάρο μέσα από την *Εξομολόγηση*, πρέπει να προβάλλει ιδιαίτερα το όνομα του Προυντόν. Ο ίδιος ο Μπακούνιν, άλλωστε, μας οδηγεί σ' αυτή τη διαπίστωση, γιατί είναι το μόνο όνομα που ακολουθείται από μια κολακευτική εκτίμηση. Πραγματικά, οι σχέσεις Μπακούνιν και Προυντόν υπήρξαν αρκετά στενές. Ο Μπακούνιν ήταν φιλοξενούμενος στο σπίτι ενός φίλου του μουσικού, του Reichel, στην οδό Bourgogne, και ο Προυντόν, αν πιστέψουμε το Χέρτσεν, προσελκύνθηκε εκεί ταυτόχρονα από «τη μουσική του Reichel και το Χέγκελ του Μπακούνιν». «Ένα βράδυ, το 1847, διηγείται ο Χέρτσεν στις *Αναμνήσεις* του, ο Karl Vogt, που κατοικούσε στον ίδιο δρόμο και επισκεπτόταν συχνά τον Reichel και τον Μπακούνιν, κουρασμένος ν' ακούει τις αιώνιες συζητήσεις πάνω στη *Φαινομενολογία*, γυρίζει σπίτι του. Το επόμενο πρωί, ξαναπήγε για να πάρει τον Μπακούνιν και να επισκεφτούν το Βοτανικό κήπο. Έκπληκτος που άκουγε τόσο πρωί ζωηρή συζήτηση από το δωμάτιο του Μπακούνιν, άνοιξε την πόρτα. Ο Προυντόν και ο Μπακούνιν, καθισμένοι στην ίδια θέση που τους άφησε την προηγούμενη, μπροστά στο σθηστό τζάκι, τελείωναν με σύντομες φράσεις τη συζήτηση που είχαν αρχίσει την προηγούμενη.»²

Αν ο Μπακούνιν, στα χρόνια του 70, διαποτίστηκε βαθιά από τις ιδέες του Προυντόν, σε σημείο που να φαίνεται συχνά σαν πιστός μαθητής του, στα χρόνια του 40 η αντίθεση ανάμεσα στους δυο άντρες είναι τέλεια. Ο Προυντόν δηλώνει ότι δεν είναι *ανατροπέας*, ενώ ο Μπακούνιν ονειρεύεται την ολοκληρωτική καταστροφή. Ο Προυντόν προσπαθεί να δρει την ισορροπία, βασική ιδέα, το 1846, στο βιβλίο του *Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων*, περσισότερο γνωστό, από τότε που ο Μαξ τον κριτικάρη-

1. *Εξομολόγηση*, σελ. 83.

2. Herzen, XIII, σελ. 453.

Πιέρ-Γιόζεφ Προυντόν

σε και τον ανέτρεψε, με τον τίτλο *Η φιλοσοφία της αθλιότητας*. Ο Μπακούνιν όμως προσπαθεί να σπρώξει την αντίθεση στον παροξυσμό της. Αν ήδη είναι δύσκολο να πούμε μέχρι σε πιο σημείο ο Μπακούνιν έχει περάσει στον Προυντόν τη χεγκελιανή διαλεκτική, – ο Μαρξ και ο Charles Guen προηγήθηκαν σ' αυτό το έργο –, είναι αδύνατο να διακρίνουμε την άμεση επίδραση του Προυντόν στον Μπακούνιν. Είναι φανερό ότι αυτοί.οι δύο τόσο ανόμοιοι θεράποντες μιας ενουσόμενης τελείως διαφορετικά Επανάστασης δοκίμασαν μια αμοιβαία έλξη και μάλιστα, επειδή οι χαρακτήρες τους, αν και αντίθετοι, αλληλοσυμπληρώνονταν μέχρι κάποιο σημείο.

Μια ανιστορική αρνητικότητα • Πριν γίνει η μεγάλη τομή στη ζωή του Μπακούνιν, αποτέλεσμα της αιχμαλωσίας του από το 1849 μέχρι το 1861, θα έχει μια μέθοδο επεξεργασμένη με ωριμότητα. Σαν νεο-χεγκελιανός οικειοποιείται την έννοια της αρνητικότητας και την ερμηνεύει, σπρωγμένος από το χαρακτήρα και τις βαθύτερες τάσεις του, σαν την απόλυτη αναγκαιότητα στην οποία δρίζεται η ανθρωπότητα, που για να προάγει το μέλλον της πρέπει να καταστρέψει ολοκληρωτικά την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Παραμένοντας σ' αυτή την ιδέα της ολοκληρωτικής άρνησης, ασχολείται από τότε με την έρευνα των αλλοτριώσεων, δηλ. των πιέσεων που έχουν θύμα το ανθρώπινο ον. Αντίθετα από τους περισσότερους χεγκελιανούς και κυρίως από τον Ένγκελς και τον Μαρξ, που προσπαθούν να ξεπεράσουν την τέλεια άρνηση πηγαίνοντας από μια επανάσταση, αν όχι παράλογη, τουλάχιστον εντελώς αυθόρμητη, σε μια επανάσταση συνειδητή και καθαρά προσανατολισμένη, ο Μπακούνιν διατηρεί σ' αυτή την άρνηση ένα χαρακτήρα ενστικτώδη και άλογο. Έτσι η μέθοδός του, αν και συχνά παίρνει μια βαθιά ανθρώπινη αρμονία ανταποκρινόμενη σε κάποιες διαρκείς επιταγές της ανθρώπινης φύσης, δεν μένει λιγότερο ξένη στις ιστορικά προσδιορισμένες συνθήκες της ανθρώπινης ζωής. Επειδή θα παραμείνει η ψυχή της φιλοσοφίας του, έστω κι αν θα δει το φως της μέρας ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, δρiscουμε εκεί την ίδια παράξενη και από μερικές απόψεις ανησυχητική σύζευξη μιας βαθιάς γνώσης της ανθρώπινης φύσης και μιας τόσο μεγάλης άγνοιας της ιστορικότητάς της.

Η ΘΕΩΡΙΑ

I. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η αν-αρχία • Η ουτοπία που κατευθύνει τη θεωρία του Μπακούνιν είναι η αναρχία ή, μάλλον, για να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη, όπως την καθιέρωσαν οι αναρχικοί, η αν-αρχία. Θέτοντας μια παύλα ανάμεσα στο στερητικό αν και το ουσιαστικό αρχή, θεωρούν ότι δημιουργούν έναν όρο ισοδύναμο των όρων μη-κυβέρνηση ή και αυτο-διοίκηση. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι το μεγαλύτερο ενδιαφέρον τους είναι το πρόβλημα του Κράτους, της πολιτικής ισχύος.

Ο Μπακούνιν, μάλιστα, συνοψίζει την ουσία της σκέψης του ως εξής: «Απωθούμε, γράφει στο *Θεός και Κράτος*, κάθε νομοθεσία, κάθε εξουσία και κάθε επιρροή προνομιά, τακτική, επίσημη και νόμιμη, έστω κι αν έχει προέλθει από την καθολική ψηφοφορία, δέβαιοι ότι αυτή δεν θα μπορούσε παρά να στραφεί προς όφελος μιας κυρίαρχης και εκμεταλλεύτριας μειοψηφίας, ενάντια στα συμφέροντα της μεγάλης υποδουλωμένης πλειοψηφίας. Να λοιπόν σε ποια κατεύθυνση δρισκόμαστε πραγματικά οι αναρχικοί.»

Ποιές είναι λοιπόν οι πηγές αυτής της αντιαυταρχικής και φιλελεύθερης θέσης; Ο νεαρός Μπακούνιν ενδιαφερόταν ζωηρά για τον ανθρωπισμό του Φόυερμαχ. Έτσι η θρησκευτική αλλοτρίωση, που αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο, δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει την εμφάνιση άλλων, επίσης ολέθριων, αλλοτριώσεων. Η απόφαση να ξαναποκτήσει την αλλοτριωμένη ανθρώπινη ουσία, δεν έχει μόνο σαν αποτέλεσμα την πάλη ενάντια σε μια θεότητα ανώτερη από τον άνθρωπο, αλλά, ακόμα και βασικά, την πάλη ενάντια στο Κράτος που είναι ανώτερο από την κοινωνία. Επομένως η χεγκελιανή αριστερά, συμπεριλαμβανομένου και του Μπακούνιν, αναπτύσσεται προς αυτή την κατεύθυνση, όπως μαρτυρά το άρθρο του, το 1843, *Εξαιτίας του κομμουνισμού*.

Ο αντικρατισμός του νεαρού Μαρξ • Εντούτοις η σκέψη του Μαρξ, που είναι εχθρός και συνάμα ομογάλακτος του Μπακούνιν, είναι εκείνη που ακολουθεί σωστότερα τη νέα κατεύθυνση της χεγκελιανής αριστεράς. Πραγματικά, ο Μαρξ ρίχνει τις πρώτες βάσεις της σύλληψής του με μια προοδευτική κριτική της χεγκελιανής έννοιας του Κράτους και του Κράτους γενικά. Το άρθρο του, *Η εβραϊκή υπόθεση*, δημοσιευμένο το 1844 στα *Γαλλογερμανικά Χρονικά*, προσφέρει στον Μπακούνιν μια αυστηρή κριτική του προερχόμενου από τη Γαλλική Επανάσταση Κράτους. Παίρνοντας σα σημείο αφετηρίας τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, ο Μαρξ υποστηρίζει πως τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι στην πραγματικότητα αυτά που απολαμβάνει η αστική τάξη, ενώ τα δικαιώματα του πολίτη είναι τα δικαιώματα ενός φανταστικού όντος, ενός αφηρημένου ανθρώπινου όντος που έχει αποχωριστεί από τον πραγματικό άνθρωπο, μιας ανθρωπόμορφης ιδέας. Έτσι, η φιλελεύθερη δημοκρατία, που τα διακηρύσσει, παρέχει στον αστό όλα τα δικαιώματα, ενώ ρίχνει τον προλετάριο στη σκλαβιά και στη μιζέρια. Ο χειραφετημένος από τη Γαλλική Επανάσταση άνθρωπος είναι ο κυρίαρχος από πολιτική σκοπιά, αλλά παραμένει κατώτερος στο κοινωνικό επίπεδο. Η πάλη, λοιπόν, ενάντια στην πολιτική αλλοτρίωση έχει σκοπό να πάρει τα πολιτικά δικαιώματα από το χώρο της φαντασίας και να τα τοποθετήσει μέσα στην αληθινή ζωή της κοινωνίας. Ο αστός πρέπει να ξαναποκτήσει την κοινωνική ουσία που έχει εγκαταλείψει στον πολίτη. «Η ανθρώπινη χειραφέτηση, καταλήγει ο Μαρξ, δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνο, όταν ο άνθρωπος αναγνώρισε και οργάνωσε τις ατομικές του δυνάμεις σαν κοινωνικές δυνάμεις και δεν ξεχωρίζει πια απ' αυτόν την κοινωνική δύναμη κάτω από τη μορφή της πολιτικής δύναμης».

Μπακούνιν και Προυντόν απέναντι στο Κράτος •

Αυτός, δίχως άλλο, είναι και ο αντικρατισμός του Μπακούνιν. τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή που εγκαταλείπει κάθε μεταφυσική και προσπαθεί να τον αναπτύξει με πραγματικά δεδομένα από την ιστορία. Ο Προυντόν, κυρίως, είναι εκείνος που θα προσφέρει τη δοθήειά του, και μάλιστα σε σημείο που πολυάριθμα αποσπάσματα του Μπακούνιν, σχετικά με το Κράτος και την πολιτική εξουσία, να φαίνεται ότι μιμούνται τις προηγούμενες θέσεις του Προυντόν.

Το 1867, διαγράφοντας την ιστορία του σοσιαλισμού από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, ο Μπακούνιν επιμένει στον καθοριστικό ρόλο του Προυντόν. «Αλλά να που εμφανίζεται ο Προυντόν. Γιος αγρότη και στην πράξη αλλά και από ένστικτο εκατό φορές πιο επαναστάτης από όλους αυτούς τους θεωρητικούς σοσιαλιστές και αστούς, (δηλ. τον Καμπέ, Λουί Μπλαν, φουριερίστες και οπαδούς του Σαιν Σιμόν) οπλίζεται με μια κριτική τόσο βαθιά και διεισδυτική, όσο και ανελέητη, για να καταστρέψει όλα τα συστήματά τους. Θέτοντας την ελευθερία απέναντι στην εξουσία και ενάντια στους κρατικούς σοσιαλιστές, δηλώνεται τολμηρά αναρχικός και σε πείσμα του θείσμου ή του πανθεισμού τους, έχει το κουράγιο να δηλώσει απλά ότι είναι άθεος ή καλύτερα, όπως και ο Αύγουστος Κοντ, θετικιστής.

Ο σοσιαλισμός του, θεμελιωμένος τόσο στην ατομική όσο και στη συλλογική ελευθερία και την αυθόρμητη δράση των ελεύθερων ενώσεων, χωρίς να υπακούει σ' άλλους νόμους εκτός από τους γενικούς νόμους της κοινωνικής οικονομίας, που έχουν ανακαλυφθεί ή θ' ανακαλυφθούν από την επιστήμη, έξω από κάθε κυβερνητική ρύθμιση και κάθε προστασία του Κράτους, υποτάσσοντας άλλωστε την πολιτική στα οικονομικά, πνευματικά και ηθικά συμφέροντα της κοινωνίας, όφειλε αργότερα να καταλήξει οπωσδήποτε στο φεντεραλισμό.»

Ωστόσο, ανάμεσα στους δύο αυτούς αναρχικούς στοχαστές υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά που ο ίδιος ο Μπακούνιν προσπαθεί να κάνει γνωστή. Αν και συμφωνούν απόλυτα στον τελικό σκοπό της επανάστασης, δηλ. την άμεση διάλυση της κυβερνητικής μηχανής, ο Μπακούνιν αρνείται ν' ακολουθήσει τον Προυντόν, όταν αυτός πιστεύει ότι διακρίνει στην ιστορία την προοδευτική αποκάλυψη της Δικαιοσύνης, ένα άλλο απόλυτο που διαφέρει από το Θεό μόνο κατ' όνομα. Αυτή τη λατρεία του Προυντόν για τη Δικαιοσύνη ο Μπακούνιν την καταδικάζει, χαρακτηρίζοντάς τη σαν ιδεαλιστική στάση. «Ο Προυντόν, γράφει το 1870, παρ' όλες τις προσπάθειές του να δονήσει τις παραδόσεις του κλασσικού ιδεαλισμού, δεν έπαψε σ' όλη του τη ζωή να είναι ένας αδιάφθορος ιδεαλιστής, εμπνεόμενος, όπως του είπα δύο μήνες πριν από το θάνατό του, τόσο από τη Βίβλο όσο και από το Ρωμαϊκό Δίκαιο, και ένας μεταφυσικός μέχρι τις άκρες των δαχτύλων του. Η μεγάλη του δυστυχία είναι ότι δε μελέτησε ποτέ τις φυσικές επιστήμες και δε χρησιμοποίησε τη μέθοδό τους. Είχε ένστικτα μεγαλοφυΐας που τον έκαναν να διακρίνει τη σωστή κατεύθυνση. Αλλά, παρασυρμένος από τις άσχημες ιδεαλιστικές συ-

νήθειες του πνεύματός του, ξανάπεφτε πάντα στις προηγούμενες πλάνες, με αποτέλεσμα να είναι μια διαρκής αντίφαση, μια ρωμαλέα μεγαλοφυΐα, ένας στοχαστής επαναστάτης που πάλευε πάντα με τα φαντάσματα του ιδεαλισμού δίχως ποτέ να τα νικήσει».

Κριτική του Προυντόν από τον Μπακούνιν

Οπωσδήποτε η επίδραση του Προυντόν στον Μπακούνιν είναι τόσο ισχυρή, ώστε να προσανατολίζει τις σκέψεις του προς μια κατεύθυνση συχνά αντίθετη εκείνης που γνώρισε στα χρόνια του 40. Αναφέρουμε, και θα την ξανασυναντήσουμε αργότερα, τη μεταβολή του Μπακούνιν όσον αφορά το θέμα των εθνικοτήτων. Αν και υποστήριξε απόλυτα τα εθνικά επαναστατικά κινήματα, ιδιαίτερα την πολωνική υπόθεση, στα χρόνια του 40 θ' απορρίψει εντελώς την ιδέα ενός εθνικού Κράτους, όποιο κι αν είναι. «Το Κράτος, το πιο μικρό και ανίσχυρο, γράφει στο *Κρατισμός και Αναρχισμός*, είναι εγκληματικό ακόμα και στις προθέσεις του» Έτσι, ο Προυντόν στα έργα του σχετικά με το φεντεραλισμό αντιτάχτηκε στη δημιουργία ενός Κράτους πολωνικού, ιταλικού ή ουγγρικού και εκθειάζει ένα ομοσπονδιακό σύστημα, δημιουργημένο ακριβώς από τον αποκεντρωτισμό του Κράτους.

Αλλά ο Μπακούνιν ακολουθεί δήμα προς δήμα τον Προυντόν, κυρίως στην κριτική της συνταγματικής δημοκρατίας. Το 1843, σε μια επιστολή του στο Ρούγκε, δημοσιευμένη στα *Γαλλογερμανικά Χρονικά*, ο Μπακούνιν, που βρίσκεται στο νησί Ρουσσώ της λίμνης της Βιέννης, επικαλείται τη μνήμη του *μεγάλου εξορίστου* και βεβαιώνει ότι η παρουσία του Ζαν-Ζακ είναι καλός οινός. Να, λοιπόν, ο Ρουσσώ γίνεται εχθρός του. Εκεί ακόμα, ο Μπακούνιν δε διστάζει να μοιραστεί τις έριδες του Προυντόν.

Είναι γνωστή η διαιότητα των επιθέσεων του Προυντόν, όχι μόνο κατά της αντιπροσωπευτικής ή συνταγματικής δημοκρατίας, αλλά επίσης κατά της άμεσης δημοκρατίας ή της άμεσης διακυβέρνησης. «Άμεση ή έμμεση, απλή ή σύνθετη, γράφει στη *Γενική ιδέα της Επανάστασης του 19ου αιώνα* (1851), η διακυβέρνηση του λαού θα είναι πάντα παραπλάνηση του λαού. Πάντα ο άνθρωπος είναι αυτός που διατάζει τον άνθρωπο. Είναι η απάτη που παραδιάζει την ελευθερία, η ωμή δύναμη που λύνει τα προβλήματα στη θέση της δικαιοσύνης, της μόνης ικανής να τα

λύσει, η διεστραμμένη φιλοδοξία που γίνεται υποπόδιο της αποφώσεως και της ευπιστίας. Καταλήγουμε άφοβα στο συμπέρασμα ότι η επαναστατική φόρμουλα δεν μπορεί να είναι πια ούτε άμεση νομοθεσία, ούτε άμεση ή απλοποιημένη διακυβέρνηση. Είναι κάτι περισσότερο από διακυβέρνηση... Είναι η Επανάσταση».

Τώρα ο Προυντόν θεωρεί το Ρουσσώ, συγγραφέα του *Κοινωνικού Συμβόλαιου*, υπεύθυνο αυτής της κρατικής τυραννίας, στην οποία καταλήγει κάθε δημοκρατία. Το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, πράγματι, όπως το συνέλαβε ο Ρουσσώ, δεν αφορά παρά την πολιτική εξουσία. Αντί ν' αποδυναμώνει την εξουσία, κατορθώνει να τη σταθεροποιεί, στηρίζοντάς τη στην κυριαρχία μιας γενικής δούλησης, μιας δούλησης δηλαδή της πλειοψηφίας, που αντιτίθεται συνήθως στην ατομική. Το κοινωνικό συμβόλαιο, αφού παραβλέπει την κοινωνική και οικονομική ζωή, είναι ένα συμβόλαιο χωρίς περιεχόμενο, ένα συμβόλαιο που δίνει δικαίωμα σε κάθε αυθαιρεσία και ισοδυναμεί με μια συνειδητή και οργανωμένη αλλοτρίωση. «Με μια λέξη, με τη βοήθεια μιας σοφής απάτης είναι η νομοθεσία του κοινωνικού χάους, ο θεμελιωμένος στην κυριαρχία του λαού θριάμβος της αθλιότητας. Άλλωστε, ούτε μια λέξη για εργασία, για ιδιοκτησία, για τις διομηχανικές δυνάμεις, που το κοινωνικό συμβόλαιο έχει σαν αντικείμενο να οργανώσει. Ο Ρουσσώ δεν ξέρει τι είναι οικονομία. Το πρόγραμμά του μιλάει αποκλειστικά για πολιτικά δικαιώματα, δεν αναγνωρίζει οικονομικά δικαιώματα»

Το μίσος του Προυντόν για το Ρουσσώ στρέφεται και κατά του Ροβεσπιέρου που τον θεωρεί σαν τον πιστότερο οπαδό του. *Ομιλητής χωρίς πρωτοβουλία, που βρίσκει στο Δαντόν υπερβολική ενεργητικότητα*, ανασταίνει το μοναρχικό πνεύμα που μόλις έχει καταλύσει η Επανάσταση. Ήταν μια αποφράς ημέρα η 31 του Μάη 1793, ημέρα που ο Ροβεσπιέρος σύντριψε τους Γερονδίνους και έθεσε τέλος στις προερχόμενες από την Κομμούνα και το φεντεραλισμό ιδέες της επανάστασης. Ήταν οι στιγμές που θριάμβευσαν για μια ακόμα φορά οι παραδόσεις του αυταρχισμού και του κρατικού παρεμβατισμού του παλιού καθεστώτος.

Τέλος, ο Προυντόν μέμφεται το σύγχρονό του Λουί Μπλαν, τη *μαραμένη σκιά του Ροβεσπιέρου*. Οι *εργατικές ενώσεις* βασισμένες ή εμπνεόμενες απ' αυτόν, τον περιφρονούν βαθιά, όπως κάθε οργάνωση που την επιβάλλουν και προέρχεται από ψηλά. «Ο Λουί Μπλαν, γράφει στις *Ομολογίες ενός Επαναστάτη*, έργο το οποίο υποστήριξε άλλωστε ζωηρά ο Μπακούνιν, αντιπροσωπεύει τον κυβερνητικό σοσιαλισμό, την επανάσταση από την εξουσία,

όπως εγώ αντιπροσωπεύω το δημοκρατικό σοσιαλισμό, την επανάσταση από το λαό».

Η Κομμούνα του 1793 • Χάρη στον Προυντόν, ο Μπακούνιν συνειδητοποιεί τη θέση του ανάμεσα στους σοσιαλιστές του αιώνα του. Θεωρείται από τότε δημιουργήμα της Κομμούνας του 1793, που καλείται να εξυψώσει την ομοσπονδιακή και κοινοτική ιδέα και μ' αυτή την ιδιότητα, κρίνεται εχθρός της γιακωβινικής παράδοσης της Επανάστασης. Η πολιτική αλλοτρίωση, το Κράτος δηλαδή που απογυμνώνει την κοινωνία από την ουσία της, και που η χεγκελιανή αριστερά τον βοήθησε ν' ανακαλύψει με καθαρά φιλοσοφικούς συλλογισμούς, διαγράφεται σ' ένα ιστορικό πλαίσιο, όπου η συγκεκριμένη επαναστατική δραστηριότητα μπορεί να ξεδιπλωθεί εν γνώσει του. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους αυταρχικούς, τους κρατιστές και τους αντιαυταρχικούς, τους σοσιαλιστές ανέρχεται στην πάλη του Ροβεσπιέρου με την Κομμούνα. «Η Επανάσταση του 1793, γράφει ο Μπακούνιν στην *Κοινωνική Επανάσταση ή Στρατιωτική Δικτατορία*, ό,τι κι αν λέγεται, δεν υπήρξε ούτε σοσιαλιστική, ούτε υλιστική ή, για να χρησιμοποιήσω την μεγαλόστομη έκφραση του κ. Γαμβέττα, δεν ήταν καθόλου *ποζιτιβιστική*. Υπήρξε ουσιαστικά αστική γιακωβινική, μεταφυσική, πολιτική και ιδεαλιστική. Γενναία, ευρύτατη στις επιδιώξεις της, θέλησε κάτι αδύνατο: την εγκαθίδρυση μιας ιδανικής ισότητας στους κόλπους μιας υλικής ανισότητας. Ενώ διατηρεί, σαν ιερές δάσεις, όλες τις συνθήκες οικονομικής ανισότητας, πίστεψε ότι μπορούσε να τυλίξει τους ανθρώπους μέσα σ' ένα απέραντο αίσθημα αδελφικής, ανθρωπιστικής, πνευματικής, ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής ισότητας. Αυτό υπήρξε το όνειρό της, η θρησκεία της, όπως εκδηλωνόταν στις εντυπωσιακές ηρωικές πράξεις και στον ενθουσιασμό των μεγαλύτερων και καλύτερων εκπροσώπων της. Αλλά η πραγμάτωση αυτού του ονείρου ήταν αδύνατη, γιατί ήταν αντίθετη με όλους τους φυσικούς και κοινωνικούς νόμους.»

Η αντίθεση του Μπακούνιν προς οποιαδήποτε επιβαλλόμενη τάξη βασίζεται στην πίστη του σε μια φυσική τάξη των ανθρώπινων σχέσεων, των οποίων η καλλιέργεια μπορεί να είναι το αντικείμενο μιας θετικής επιστήμης. Κάθε πολιτική επανάσταση είναι καταδικασμένη να προσκρούσει εκεί, κάθε ανθρώπινη πρωτοβουλία, που δεν την υπολογίζει, καταλήγει στην αποτυχία. Εφόσον ανακαλυφθούν οι κανόνες της κοινωνικής ζωής, οι συμφυείς

στην κοινωνική πραγματικότητα, αποδεικνύεται ότι η τάξη, είτε είναι επιθυμητή στο μονάρχη, είτε μόνο στο λαό, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η έκφραση του δεσποτισμού, που στρέφεται ενάντια στο δίκαιο και επομένως είναι άδικη, αθέβαιη και προσωρινή. Μια κοινωνία, που ζει σύμφωνα με τους δικούς της νόμους, δεν έχει πια ανάγκη από αφέντες. Τους απορρίπτει μάλιστα αναγκαστικά, γιατί η υποστήριξή τους θα την εμπόδιζε να λειτουργεί κανονικά.

Έτσι εξηγείται επίσης, γιατί ο Μπακούνιν αρνείται την καθολική ψηφοφορία έστω κι αν είναι μέσο πολιτικής ελευθερίας. Από τη στιγμή που πρέπει να αποκαλύπτουμε και όχι να μαντεύουμε τους νόμους της ζωής, η καθολική ψηφοφορία, αντιπροσωπεύουσα ένα σύνολο υποκειμενικών απόψεων με κακή ή παντελή έλλειψη πληροφόρησης γύρω από τους νόμους που κυβερνούν τη ζωή των ανθρώπων, είναι απογυμνωμένη από κάθε αξία. Στα αναφερόμενα στις ψευδαισθήσεις της καθολικής ψηφοφορίας άρθρα του, ο Μπακούνιν έχει αναμφίβολα στο μυαλό του αυτό το απόσπασμα από τη *Δικαιοσύνη* του Προυντόν. «Η Θρησκεία για τη Θρησκεία. Η λαϊκή κάλπη δρίσκεται ακόμα κάτω από το βασιλικό χρίσμα. Το μόνο που κατάφερε ήταν να μεταβάλλει την επιστήμη σε αηδία και το σκεπτικισμό σε μίσος».

Αλλά υπάρχει ένα σοβαρότερο ακόμα επιχείρημα. Με την καθολική ψηφοφορία, ο λαός εμπιστεύεται την εξουσία, για ένα μικρό ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, σε άτομα που, ενσωματωμένα στην κρατική μηχανή, θα ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα να τη διατηρήσουν, διαιωνίζοντας έτσι μια καταπίεση, την οποία ακριβώς θεωρείται ότι θα τερμάτιζε η καθολική ψηφοφορία. Έτσι η ψευδαίσθηση διπλασιάζεται με μια απάτη.

Ο οπαδοί του Μπακούνιν έχουν αναγάγει την αποχή από την ψηφοφορία σε απόλυτη αρχή. Αν προσέξουμε όμως τα προβαλλόμενα επιχειρήματά τους, έχουμε συχνά την εντύπωση ότι φροντίζουν πριν απ' όλα να διαφυλάξουν μια επαναστατική αγρότητα, που θα την έθετε σε κίνδυνο κάθε ενσωμάτωση σ' ένα οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα. Αντίθετα, η θέση του Μπακούνιν δεν είναι ένα είδος συναισθηματικής αντίδρασης στους συμβιβασμούς στους οποίους οδηγείται κάθε συνταγματικό καθεστώς, είναι μάλλον μια απόφαση που του επιβάλλεται στην πολιτική περίσταση της στιγμής, αλλά πρέπει ν' αναθεωρείται από τη στιγμή που θα έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένοι όροι αναγκαίοι για να μετατραπεί η νομοθετική πλάνη σε πραγματικότητα και η απάτη σε υπόσχεση πραγματοποιήσιμη. Για να έχει νόημα η ψήφος,

πρέπει οι ψηφοφόροι να γνωρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα και να μπορούν ν' ασκούν συνέχεια αυστηρό έλεγχο στους εκλεγμένους. Ο Μπακούνιν, δηλαδή, δέχεται την καθολική ψηφοφορία, στο μέτρο που έχει σαν αποτέλεσμα όχι την απόδοση της εξουσίας, αλλά μια πιστή αντιπροσώπευση της λαϊκής θέλησης. Είναι φανερό ότι αυτό είναι αδύνατο σ' ένα γραφειοκρατικό και συγκεντρωτικό Κράτος, του οποίου οι περίπλοκοι μηχανισμοί παραμένουν μυστηριώδεις για τον απλό πολίτη. Αντ' αυτού όμως, μια ομοσπονδία συνδέουσα τις μεσαίες τάξεις, πολιτική και οικονομική, αγροτική και βιομηχανική ταυτόχρονα, μπορεί να προσφέρει αυτή τη σαφήνεια, εχθρό κάθε απάτης και η ψηφοφορία μ' αυτό τον τρόπο λειτουργεί συνειδητά.

Η εξουσία διαφθείρει • Στα μάτια του Μπακούνιν, το Κράτος, επειδή μάλιστα λειτουργεί παρασιτικά, είναι απόλυτο και αυταρχικό. Υπάρχει ένας ακαταμάχητος λόγος για να είναι έτσι. Επειδή η ανάπτυξη της κοινωνίας γίνεται αυτόνομα, κάθε εξουσία που είναι έξω απ' αυτή δεν μπορεί να επιβληθεί παρά μόνο με τη βία. Το Κράτος γίνεται αυταρχικό, γιατί δεν εμπιστεύεται τη φυσική εξουσία και γιατί φοβάται την ικανότητα των ανθρώπων να οργανώνονται με δικά τους μέσα. Η εξουσία θυθίζει τις ρίζες της μέσα στο ίδιο καρπερό χώμα όπου η Θρησκεία θυθίζει τις δικές της, γιατί και οι δύο χρησιμοποιούν για δικό τους όφελος την άγνοια των ανθρώπων για την ίδια τους την ουσία, τους ίδιους τους τους νόμους.

Στην πραγματικότητα η εξουσία είναι ολέθρια όχι μόνο γι' αυτούς που πιέζει, αλλά και γι' αυτούς που προστατεύει. Είναι πηγή καταπίεσης και διαφθοράς. Από το ένα μέρος, ενώ δεν μπορεί καν να εγγυηθεί την τάξη που οφείλει το σύνολο, δεν είναι παρά κάτι που μοιάζει με τάξη, επιβαλλόμενη από μια μειοψηφία που ξέρει να διευθύνει και να εκμεταλλεύεται σε μέγιστο βαθμό την ευρισκόμενη σε πλήρη άγνοια πλειοψηφία. Από το άλλο μέρος, κατέχει μια μοναδική διαβρωτική αρετή, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι οι προνομιούχοι, θέλοντας ή μη, μέσα στις συνθήκες της εκμετάλλευσης, καταλήγουν αναγκαστικά να χάσουν τις ανθρώπινες ιδιότητές τους. «Αυτό είναι το χαρακτηριστικό του προνομιούχου, γράφει ο Μπακούνιν, και κάθε προνομιούχας θέσης, δηλ. να σκοτώνει το πνεύμα και την καρδιά των ανθρώπων. Ο προνομιούχος άνθρωπος, είτε πολιτικά, είτε οικονομικά, είναι

ένας άνθρωπος πνευματικά και ηθικά διεφθαρμένος. Να, λοιπόν, ένας κοινωνικός νόμος χωρίς καμιά εξαίρεση, που εφαρμόζεται τόσο καλά σε ολόκληρα έθνη όσο και στις τάξεις, τις ομάδες ή τα άτομα. Είναι ο νόμος της ισότητας, ανώτατος όρος της ελευθερίας και του ανθρωπισμού»¹

Είναι ανόητο, λοιπόν, να πιστεύουμε ότι το Κράτος θα μπορέσει μια ωραία μέρα να είναι δίκαιο και ενάρετο. Κάθε κρατική οργάνωση είναι εχθρός της ελευθερίας και γι' αυτό φέρει πάνω της το αναπόφευκτο των εγκλημάτων της. Η ιστορία των Κρατών, τα οποία είναι ολοφάνερη άρνηση, υπήρξε ένα ατέλειωτο μαρτυρολόγιο των λαών.

Το γεγονός ότι η κρατική εξουσία ξαναδημιουργείται μετά τις επαναστάσεις, ανεξάρτητα από το μέγεθος του πόθου για ελευθερία που διακήρυσσαν, θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το Κράτος αποτελεί ένα αναγκαίο και αναπόφευκτο κακό. Αλλά από τη στιγμή που η κοινωνικοοικονομική ζωή μεγενθύνεται, περιπλέκεται και απαιτεί την προσφυγή στις επιστήμες για να εξελίσσεται ομαλά, διακρίνουμε κάτω από την αρχαία *υπεροχή των κυβερνήσεων* ένα νέο δίκτυο σταθερών σχέσεων. Ήρθε η στιγμή να μετατραπεί η εξάρτηση προσώπου από πρόσωπο σε κοινωνική συνύπαρξη, η ετερονομία, οφειλόμενη στην επέμβαση του Κράτους στον οικονομικό μηχανισμό, σε ελεύθερη συνεργασία όλων των κοινωνικών δυνάμεων. Εφόσον η κοινωνία απαλλαγεί από τη διαλυτική και φθοροποιό διάσταση του Κράτους, θα δημιουργηθεί ένας βοηθητικός θεσμός που θα σέβεται όλες τις αυτονομίες, θα εμπνέεται από τη φυσική τάξη των κοινωνικών σχέσεων και θα διατηρήσει έτσι την ελευθερία, ουσιώδη προϋπόθεση στην εξέλιξη και την ισορροπία των ανθρώπινων κοινωνιών.

II. Ο ΘΕΟΣ

Ο αθεϊσμός του Μπακούνιν • Ο Μπακούνιν δηλώνει θαρραλέα άθεος. Θεωρεί τον εαυτό του προσωπικό εχθρό του Θεού. Η αθεΐα φιγουράρει επικεφαλής σ' όλα τα προγράμματά του. Εντούτοις, αυτή η παθιασμένη εχθρότητά του προς το Θεό δεν παύει να παρουσιάζει δύο όψεις. Ο τρόπος που απορρίπτει το Θεό δείχνει μια τραγική

1. F. III σελ. 53.

δυσκολία ν' ακολουθήσει το κάλεσμά του. Η σύγκριση ανάμεσα στη δική του στάση απέναντι στη Θρησκεία και σ' εκείνη του Μαρξ μάς βοηθά να δούμε καθαρότερα το θέμα αυτό. Ο Μαρξ μιλά για το θρησκευτικό φαινόμενο από την κορυφή της θεωρίας του με τη μεγαλύτερη αδιαφορία και σχεδόν μ' επιείκεια. Το επουράνιο δεν είναι παρά ένα ουτοπικό αντιστάθμισμα του άθλιου γήινου. Έρα, αρκεί να μετασχηματίσουμε τον κοινωνικό κόσμο για να δούμε το Θεό να εξαφανίζεται. Η αν-υπαρξία του Θεού είναι για το Μαρξ μια αλήθεια που κατακτήθηκε μια για πάντα. Ο Μπακούνιν, αντίθετα, απαρνείται κάθε επιστημονικό διάβημα. Έτσι, όπως ο Ιακώβ που, ενώ πολεμά τον άγγελο, ενδιαφέρεται βαθιά για το Θεό, χρησιμοποιεί όλη του την ενέργεια για να τον καταβάλει, ξαναρχίζει συνεχώς μια μάχη που φαίνεται ατέλειωτη. Αλλά πώς είναι δυνατόν να παραμένουμε συνεχώς εξαρτημένοι από το Θεό, αν δεν πιστεύουμε στην ύπαρξή του;

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του Μπακούνιν

Σε νεαρή ηλικία ο Μπακούνιν είχε θρησκευτική πίστη. Η επαφή με τη

χεγκελιανή αριστερά δεν ήταν αρκετή για να του την αφαιρέσει. Το 1842, σε μια επιστολή στην αδελφή του Τατιάνα, εξηγεί πώς πέτυχε να νικήσει τις θρησκευτικές του αμφιβολίες. Σε μια άλλη, που έγραψε στη φυλακή, το 1849, για τη Ζαν Πεσκατίνι βαλτικής καταγωγής, γνωστή του από τη Λυών, εμφανίζεται ν' αναζητά ένα ζωντανό Θεό, τόσο τραγικά απόντα σ' έναν αιώνα γεμάτο ορθολογισμό και σταθερές προθέσεις. «Δεν απεχθάνομαι τίποτα περισσότερο, γράφει στη Ζαν, με την οποία αλληλογραφεί και του εκθειάζει την παρηγοριά της Θρησκείας, από την υποκρισία μιας απάτης που ξαναγεννιέται. Αλλά όλοι έχουμε ανάγκη από τη Θρησκεία. Σ' όλα τα κόμματα γίνεται αισθητό ότι είναι μειονέκτημα. Πολύ λίγοι άνθρωποι πιστεύουν σ' ό,τι κάνουν και οι περισσότεροι ενεργούν ή σύμφωνα μ' ένα αφηρημένο σύστημα, σαν η ζωή να μη είναι τίποτα άλλο παρά η εφαρμογή θλιβερών αφαιρέσεων, κάτι που τους κάνει ανίσχυρους, ή σύμφωνα με τα υλικά τους συμφέροντα. Οι τελευταίοι δρίσκονται σε καλύτερη θέση, γιατί φαίνεται να έχουν ακόμα σταθερό έδαφος κάτω από τα πόδια τους. Αλλά αυτό το έδαφος έχει υπονομευτεί εδώ και πολύ καιρό και θα καταπιεί γρήγορα τόσο τους υλιστές όσο και τους ιππότες της αφαίρεσης».

Αλλά ποια είναι η Θρησκεία, της οποίας ο Μπακούνιν διακρί-

νει την απόλυτη αναγκαιότητα και για τον εαυτό του και για τους άλλους; Τι κάνει για ν' αποκτήσει το τόσο φρικτό, για την εποχή του, ελάττωμα, δηλ. μια σοβαρή πίστη; Μια επιστολή, που προηγείται κατά μερικούς μήνες από την άλλη και απευθύνεται σ' έναν Πολωνό μετανάστη, τον κόμη Skurgewski, μας δίνει την απάντηση. «Απατιέστε, γράφει ο Μπακούνιν, αν υποθέσετε πως δεν πιστεύω στο Θεό. Αλλά αρνήθηκα οριστικά να τον πλησιάσω μέσα από την επιστήμη και τη θεωρία. Αναζητώ τώρα το Θεό μέσα στους ανθρώπους, μέσα στην ελευθερία τους, τον αναζητώ μέσα στην επανάσταση». Παρ' όλα αυτά και παρά το γεγονός ότι μέμφεται τον Προυντόν που λατρεύει το Απόλυτο με τη μορφή της Δικαιοσύνης, δεν μπορεί να ζει με τα μάτια προσηλωμένα σ' έναν ορίζοντα όπου απουσιάζει ο Θεός. Είναι ένα είδος επαναστατικού ψυχοκρατισμού, στην υπηρεσία μιας ολοκληρωτικής ελευθερίας που του χρησιμεύει σα Θεός.

Αιτίες του Αθεϊσμού του • Αν ο αθεϊσμός πήρε τέτοιο βίαιο χαρακτήρα στο θεωρητικό του έργο, στα χρόνια του 70, οφείλεται, όχι τόσο στην ανάγκη του να εμβαθύνει στην κριτική της εξουσίας, όσο στη μάχη κατά του Μαντσίνι, στην Ιταλία, του οποίου η σχεδόν μυστικιστική συνομιλία Θεού και ανθρώπου τον απέλπιζε. Είχε πραγματικά την εντύπωση ότι η θρησκευτική αυτή έξαρση είχε κυρίως σκοπό να κάνει τους δύστυχους Ιταλούς να ξεχάσουν τις κοινωνικές διεκδικήσεις. Στο μαντσειανό ευαγγέλιο αντιτάσσει ομολογίες πίστης εντυπωσιακά άθεες.

Είναι αλήθεια ότι το οπλοστάσιο, που διέθετε για τη μάχη του ενάντια στο Θεό, ήταν εξοπλισμένο εδώ και πολύ καιρό από κάθε είδους όπλα και προμήθειες. Ο ίδιος άλλωστε φροντίζει να θυμίζει ότι οι ρίζες του στρατευμένου αθεϊσμού του πρέπει να αναζητηθούν αρχικά στο χειγελιανό παρελθόν του. «Ο Χέγκελ, τουλάχιστον, γράφει το 1872, δεν μιλάει ποτέ για το Θεό, μιλά μόνο για το Απόλυτο και πρέπει να ομολογήσουμε ότι κανένας δεν κατάφερε τόσο σκληρά χτυπήματα σ' αυτό το δύστυχο Απόλυτο, όσο ο ίδιος ο Χέγκελ. Γιατί ενώ ο ίδιος το οικοδόμησε, το κατάστρεψε με την ανελέητη διαλεκτική του, έτσι, ώστε μπορούμε να τον θεωρήσουμε, πολύ περισσότερο από τον Αύγουστο Κοντ, σαν τον αληθινό πατέρα του σύγχρονου επιστημονικού αθεϊσμού. Και ο Λουδοβίκος Φόνερμπαχ, ο πιο συμπαθητικός και ανθρώπινος από τους Γερμανούς στοχαστές, υπήρξε ο αληθι-

νός εκτελεστής της διαθήκης του!»

Ο Φόουερμαχ τούς αποκάλυψε, πραγματικά, πως η διάκριση ανάμεσα στο ανθρώπινο και το Θείο είναι απατηλή, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η διάκριση ανάμεσα στο ανθρώπινο είδος και το άτομο. Αλλά αυτή η αποκάλυψη υιοθετήθηκε από τον Μπακούνιν κάτω από δύο διαφορετικές μορφές που αντιστοιχούν σε δύο διαδοχικές όψεις της σκέψης του Φόουερμαχ, τον ανθρωπολογισμό και το νατουραλισμό. Οι βάσεις του ανθρωπολογισμού του Φόουερμαχ βρίσκονται στο έργο του *Η Ουσία του Χριστιανισμού*, που δημοσιεύθηκε το 1841. Ο συγγραφέας διάλεξε σα σημείο αφετηρίας της αποδεικτικής του τον επαμφοτερισμό της ανθρώπινης συνείδησης. Ενώ τα ζώα έχουν μια μόνο ζωή εξωτερική, ο άνθρωπος, προικισμένος με λογική, προσθέτει σ' αυτή την εξωτερική ζωή μια εσωτερική. Αποκαλύπτει εντός του το ίδιο το άτομό του και το είδος στο οποίο ανήκει. Για να έχει ολοκληρωμένη συνείδηση αυτού του είδους, που είναι ταυτόχρονα η ουσία του, το αποβάλλει, το κάνει Θεό του. Και αυτή είναι μια εξέλιξη που πρέπει να ποθούμε, γιατί επιτρέπει την πρώτη αφύπνιση της ανθρωπότητας η οποία, μέσω του Θεού, αποκαλύπτει τις ιδιότητες της, εξέλιξη εντούτοις, που πρέπει να ξεπεράσει, γιατί οι ανθρώπινες ιδιότητες έχουν εγκαταλειφθεί στο Θεό. Η Θρησκεία αποστερεί τον άνθρωπο, τον χωρίζει από τον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή, τον αλλοτριώνει. Είναι λοιπόν σημαντικό, σ' ένα τελευταίο στάδιο, ν' αποδώσουμε στον άνθρωπο ό,τι έχασε σαν Θεός. «Αποφασιστική, λοιπόν, καιμή στην ιστορία, γράφει ο Φόουερμαχ, αποτελεί αυτή η αναγνώριση και αυτή η ειλικρινής αποκάλυψη. Πως η συνείδηση δηλαδή του Θεού δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συνείδηση του είδους, πως ο άνθρωπος μπορεί και οφείλει ν' ανυψωθεί πάνω από τα όρια της ατομικότητάς του ή της προσωπικότητάς του, αλλά όχι πάνω από τους νόμους και τους θεμελιώδεις προσδιορισμούς του είδους του, πως ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλλάβει, να δεχτεί, να επιθυμεί, ν' αγαπά, να προαισθανθεί, να φανταστεί, να αισθανθεί και να σεβαστεί κανένα άλλο ον σαν απόλυτο και θεϊκό ον, παρά το ανθρώπινο ον».

Η θρησκευτική αλλοτρίωση • Ο Μπακούνιν δεν παύει να υιοθετεί τέλεια την ιδέα του Φόουερμαχ για τη θρησκευτική αλλοτρίωση. Του χρωστά ευγνωμοσύνη γιατί έθεσε τέλος στη θεϊκή πλάνη και οδήγησε στη γη τ' αγαθά που ο Θεός κατακρατούσε παράλογα. Δε χρησιμοποιεί

μάλιστα μόνο το συμπέρασμά του, αλλά κερδίζει και σε επιχειρηματολογία. Η ιδέα πως ο άνθρωπος δε δέχεται τυφλά την εξωτερική ζωή, όπως τα ζώα, αλλά με μια σταθερή προσπάθεια ψάχνει να τη μετασχηματίσει με τη βοήθεια αυτής της εσωτερικής ζωής που του αποκαλύπτει προοδευτικά όλες τις ικανότητές του, του φαίνεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. «Όπως το παρατήρησε θαυμάσια ένας από τους πιο τολμηρούς και συμπαθητικούς στοχαστές των ημερών μας, ο Λουδοβίκος Φόνερεμπαχ, συμπεραίνει ο Μπακούνιν, ο άνθρωπος κάνει ό,τι και τα ζώα. Μόνο που έχει κληθεί να το κάνει – και χάρη σ' αυτή την τόσο μεγάλη ικανότητα της σκέψης, χάρη σ' αυτή τη δύναμη της αφαίρεσης, που τον διακρίνει απ' όλα τ' άλλα ζωικά είδη, είναι αναγκασμένος να το κάνει όλο και πιο ανθρώπινα. Αυτή είναι η μόνη διαφορά, αλλά είναι πελώρια. Περιέχει στη ρίζα της όλο τον πολιτισμό μας, με όλα τα θαύματα της διομηχανίας, της επιστήμης και των τεχνών, με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές, αισθητικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις τους, με μια λέξη, όλη την ιστορία»¹.

Αν στην *Ουσία του Χριστιανισμού* (1841), ο Φόνερεμπαχ δηλώνει πως ο ίδιος ο άνθρωπος είναι ένας Θεός για τον άνθρωπο και εγκωμιάζει το ανθρώπινο είδος, στην *Ουσία της Θρησκείας*, έργο δημοσιευμένο το 1845, υποστηρίζει πως ο άνθρωπος πιστεύει ότι εξαρτάται από το Θεό, επειδή εξαρτάται από τη φύση. Πώς αλλιώς θα εξηγήσουμε τον πολυθεισμό; Υπάρχουν αρχικά τόσες θεότητες όσα και τα φυσικά, ανερμήνευτα και επομένως ανησυχητικά φαινόμενα. Αυτή η αντίληψη του Φόνερεμπαχ εμφανίζεται εξίσου και στη φιλοσοφία του Μπακούνιν, γιατί συχνά πιστεύει πως αποκαλύπτει μέσα στο αίσθημα της εξάρτησης του ανθρώπου από τη φύση την αρχή του *Θεϊκού φαντάσματος*.

Η κοινωνιολογία του Αυγούστου Κοντ τού προσφέρει, με τη σειρά της, μια απόδειξη του απατηλού χαρακτήρα της θεότητας. Επειδή αυτή η κοινωνιολογία πετυχαίνει να ξαναβρεί τους γενικούς νόμους που διέπουν όλες τις εξελίξεις της ανθρώπινης κοινωνίας, θα ήταν παράλογο να φανταστούμε μια Θεία βούληση έξω από τους ενυπάρχοντες στην αδιάκοπη και απεριόριστη κίνηση της φύσης νόμους.

Ο Προυντόν, επίσης, καταφεύγει σ' αυτή, ωστόσο λιγότερο απ' όσο θα πιστεύαμε, όταν βλέπουμε να δηλώνει μ' έναν εκρηκτικό τρόπο, προφανώς για να ευχαριστήσει τον Μπακούνιν, ότι

1. F. III σελ. 276-277.

«ο Θεός είναι το κακό». Αλλά ο Προυντόν δεν είναι καθόλου οπαδός του Φόουερμαχ, όπως αποδεικνύει το έργο του *Η Φιλοσοφία της αθλιότητας*. Εκεί από την πρώτη σελίδα καταδικάζει τον ανθρωπολογισμό του Φόουερμαχ. Βρίσκουμε, εντούτοις, την επίδραση του Φόουερμαχ σ' ορισμένες λεπτομέρειες. Όταν ο Μπακούνιν μέμφεται τους Γάλλους ρομαντικούς ότι καλλιεργούν μ' ένα ισχυρό θρησκευτικό αίσθημα και με την απόλυτη αδιαφορία τους για την πολιτικοκοινωνική ζωή τη θεική πλάνη και αναφέρει μεταξύ αυτών το Σατωμβριάνδο, το Λαμαρτίνο και... το Βίκτορα Ουγκό, σκεπτόμαστε αμέσως την κατηγορία του Προυντόν κατά των ρομαντικών, ότι δηλαδή, αντί να δεχτούν το πνεύμα της Επανάστασης που εκείτετο στα πόδια τους, προτιμούν να εξυμνούν τις τελετές του Χριστιανισμού, τη λάμπση του Μεσαίωνα και τις φαντασμαγορίες, μια κατηγορία που στρέφεται ιδιαίτερα ενάντια στο Λαμαρτίνο, τον ανεπάγγελτο λογοτέχνη και τον Ουγκό, τον απόκληρο ποιητή.

Ο αθεϊσμός του Μπακούνιν • Ποιο είναι τελικά το σχήμα στο οποίο παραμένει ο αθεϊσμός του Μπακούνιν; Φαίνεται ότι είναι ένα μίγμα από τον ανθρωπισμό του Φόουερμαχ και τη θεωρία της εξέλιξης. Μεταξύ της ζωικής σκλαβιάς του ανθρώπου, που τοποθετείται χρονικά στην αρχή της ιστορίας του και του ανθρωπισμού που είναι ο στόχος του, παρεμβάλλεται η Θεϊκή σκλαβιά. «Ο άνθρωπος, άγριο θηρίο, ξάδελφος του γορίλλα, αφήνει τη βαθιά νύχτα του ζωώδους ενστίκτου για να φθάσει στο φως του πνεύματος, κάτι που εξηγεί μ' έναν τρόπο εντελώς φυσικό όλες τις προηγούμενες περιπλανήσεις του και μας παρηγορεί κάπως για τις σημερινές πλάνες του. Ξέφυγε από τη ζωική σκλαβιά και περνώντας από τη Θεϊκή σκλαβιά, προσωρινό όριο ανάμεσα στην κτηνωδία και τον ανθρωπισμό του, βαδίζει σήμερα προς την κατάκτηση και την πραγμάτωση της ανθρώπινης ελευθερίας... Πίσω μας η κτηνωδία, μπροστά μας ο ανθρωπισμός. Το ανθρώπινο φως, το μόνο ικανό να μας ζεστάνει και να μας φωτίσει, το μόνο ικανό να μας χειραφετήσει, να μας κάνει αξιοπρεπείς, ελεύθερους, ευτυχισμένους και να πραγματοποιήσει την αδελφότητα μεταξύ μας, δεν είναι ποτέ στην αρχή, αλλά σχετικά με την εποχή που ζούμε, πάντοτε στο τέλος της ιστορίας.»

Επομένως, ελήγει να δάλουμε τέλος στη θεική σκλαβιά, όταν αυτή δικαιολογεί και κατασκευάζει όλες τις άλλες δουλείες. Ο

Θεός είναι η πηγή κάθε ανθρώπινης εξουσίας, στο Θεό στηρίζεται κάθε εξουσία. «Κάθε πρόσκαιρη και ανθρώπινη εξουσία, γράφει ο Μπακούνιν στο *Θεός και Κράτος*, προέρχεται κατ' ευθείαν από την πνευματική και Θεϊκή εξουσία. Αλλά η εξουσία είναι η άρνηση της ελευθερίας. Ο Θεός, ή μάλλον ο μύθος του Θεού, είναι η ευλογία, η πνευματική και ηθική αιτία κάθε δουλείας πάνω στη γη και η ελευθερία των ανθρώπων θα τελειωθεί μόνο όταν θα έχει εντελώς καταρρεύσει ο μύθος του ουράνιου Κυρίου».

Υπάρχει, λοιπόν, ένα είδος ενεργούς συνενοχής μεταξύ Κράτους και Θρησκείας. Για να μπορεί ο άνθρωπος να είναι ελεύθερος, οφείλουμε να καταδικάσουμε και τους δύο σε θάνατο. Δεν αρκεί να παλεύουμε ενάντια στον κρατικό δεσποτισμό. Πρέπει ταυτόχρονα ν' αρνηθούμε το Θεό, όχι τόσο γιατί δεν υπάρχει, όσο γιατί η υπαρξή του είναι ασυμβίβαστη με την ελευθερία. «Αν υπάρχει Θεός, συλλογίζεται ο Μπακούνιν, ο άνθρωπος είναι σκλάβος, αλλά ο άνθρωπος μπορεί και οφείλει να είναι ελεύθερος, άρα Θεός δεν υπάρχει».

III. Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

Η αναγκαιότητα της εξέγερσης • Συνειδητοποιώντας την υποδούλωση του ατόμου από το καταπιεστικό Απόλυτο που εμφανίζεται κυρίως με τις δύο συνυπάρχουσες μορφές Κράτους και Θεού, ο Μπακούνιν επιμένει δυναμικά στην αναγκαιότητα της επανάστασης κάθε ανθρώπινου όντος ενάντια στις ξένες εξουσίες. Η χεγκελιανή φιλοσοφία τον βοήθησε να συλλάβει την έννοια της εξέγερσης σαν μια δημιουργική αρνητικότητα, δηλ. σαν επαναστατική πράξη που καταργώντας τις αλλοτριώσεις μάς επιτρέπει να φθάσουμε σ' ένα ανώτερο επίπεδο. Εντούτοις, η επανάσταση του Μπακούνιν, και εκεί ουσιαστικά βρίσκεται η πραγματική της αξία, είναι κάτι περισσότερο από μια ιδεολογία που γεννήθηκε μετά από μακροχρόνια σκέψη. Είναι ένα είδος ολοκληρωτικής πράξης προερχόμενης από τα κατάβαθα της ψυχής του, η ατέρμονη αναζήτηση μιας οριστικής σωτηρίας, ικανής ν' απελευθερώσει αυτόν και όλους τους ανθρώπους από την επαχθή μετριότητα μιας καταπιεσμένης ζωής και από τις προσβλητικές ταπεινώσεις που την ακολουθούν, είναι η επιβεβαίωση της έμφυτης αξιοπρέπειας του ανθρώπου

και μιας ακλόνητης δύναμης ν' αποδεχθεί τον ίδιο τον ανθρωπισμό του, με λίγα λόγια είναι η πρώτη αυθεντική εκδήλωση αυτού του πανίσχυρου ανθρώπινου ένστικτου που πασχίζει να θριαμβεύσει. «Η επανάσταση, γράφει σ' ένα γράμμα στον George Hegwegh, τον Απρίλιο του 1848, είναι περισσότερο ένστικτο παρά σκέψη και σαν ένστικτο δίνει τις πρώτες της μάχες. Να γιατί οι λογοτέχνες φιλόσοφοι και οι πολιτικοί, που φτιάχνουν μικρά τέλεια συστήματα και προσπαθούν να κλείσουν μέσα σε προκαθορισμένες μορφές και όρια αυτό τον ατέρμονα ωκεανό, αποδεικνύονται τόσο ανόητοι και ξεπερασμένοι. Τους λείπει εντελώς τούτο το ένστικτο και φοβούνται να ριχθούν σε τούτο τον ωκεανό. Η επανάσταση, αγαπητέ φίλε, υπάρχει παντού, ενεργεί και κοχλάζει, την αισθάνθηκα και τη βρήκα παντού και δε φοβάμαι την αντίδραση».

Η επανάσταση απελευθερώνει από την καθημερινότητα

● Αυτή η επανάσταση, που είναι μια θεμελιώδης αυθόρμητη δράση, μια περιοδική ηφαισιώδης έκρηξη, ένα επαναλαμβανόμενο διαρκώς λουτρό νεότητας, όπου η ανθρωπότητα ξαναβρίσκει το σφρίγος και το δυναμισμό της και μέσα στο οποίο ο Μπακούνιν ρίχνεται με την ευκολία και την τρελή ορμητικότητα ενός βίαιου θηρίου, εκθειάζεται στην *Εξομολόγηση*. Ο Μπακούνιν, εδώ, υπενθυμίζει τις επαναστατικές μέρες του 1848. Οι σελίδες της ξεχυλίζουν από λυρισμό και ταυτόχρονα αποκαλύπτουν τον δαθιά ζωντανό χαρακτήρα της επανάστασης, όπως τον συλλαμβάνει ο Μπακούνιν. Η επανάσταση, μ' ένα χτύπημα του μαγικού ραβδιού, μετατρέπει την καταπιεστική και ταπεινή καθημερινότητα, από την οποία υποφέρει όλο το είναι του, σε μια ξαφνική γιορτή απελευθέρωσης, που του χαρίζει την πληρότητα της ζωής.

Κατηγόρησαν τον Μπακούνιν, όπως άλλωστε και γενικά τους αναρχικούς, ότι δεν ξεφεύγει από κάποιο επαναστατικό ρομαντισμό και επαναλαμβάνουν τα λόγια του Caussidiere που είχε ενοχληθεί από τις άκαιρες πρωτοβουλίες του Μπακούνιν. «Την πρώτη μέρα της επανάστασης ενεργεί θαυμάσια, αλλά τη δεύτερη θα έπρεπε να τον τουφεκίσουν». Ωστόσο, τη στιγμή που παραδεχόμαστε ότι ακόμα κι ένα επαναστατικό πλήθος δεν μπορεί για μεγάλο χρονικό διάστημα ν' αποφύγει τη δουλεία της κοινωνικής ζωής, ότι πρέπει να κάνει μια ανακατανομή καθηκόντων και μια διαφοροποίηση των λειτουργιών, με λίγα λόγια, μια νέα θεσμο-

Μ Μπακούνιν, Ακουαρέλλα, 1838

ποίηση γεμάτη σκλάβους, είμαστε υποχρεωμένοι ν' αναγνωρίσουμε πως μέσα σ' αυτή τη συνεχιζόμενη εναλλαγή της αλλοτρίωσης και της κατάργησης της αλλοτρίωσης, της καταπίεσης και της απελευθέρωσης, η επανάσταση αποτελεί μια αιώνια και σχεδόν απόλυτη αξία, ότι, όπως θα λεχθεί για τις μέρες μας από το Ζαν-Πωλ Σαρτρ στην *Κριτική του διαλεκτικού λόγου*, αυτή είναι «η έναρξη της ανθρωπότητας».

Διαφορετικές μορφές της επανάστασης του Μπακούνιν

απομένει ν' ανακαλύψουμε το όργανο, δηλ. τους ανθρώπους και τις αλλαγές στις ιδέες που θα προσπαθήσουν να την πραγματοποιήσουν. Εδώ η επιλογή του Μπακούνιν είναι αδέσβαιη και συχνά φαίνεται να υποκύπτει σε εμπνεύσεις της στιγμής. Παρατηρούμε για μια φορά ακόμα πως από τη φιλοσοφία του απουσιάζει η συνάφεια. Αν και ήρθε σ' επαφή με τα προβλήματα της εποχής του, δεν τα κυριάρχησε. Ταξιδεύει δίχως χάρτη, κοιτάζοντας το παρόν.

Ο επαναστατικός πανσλαυισμός θα είναι ο πρώτος μετασχηματισμός της επανάστασης του Μπακούνιν. Στις Βρυξέλλες, όπου θα φθάσει την άνοιξη του 1844, ο Μπουκούνιν θα γνωρίσει τον Ιωακείμ Λελέβελ, πρόεδρο της επαναστατικής κυβέρνησης της Βαρσοβίας το 1831. Αυτός τώρα του μεταδίδει την ιδέα της αγροτικής δημοκρατίας που μιμείται την εικόνα της ολαυικής αγροτικής κοινότητας. Για να την πραγματοποιήσει, ο Μπακούνιν υπολογίζει στις εθνικές κινητοποιήσεις των καταπιεσμένων λαών, ιδίως των Σλαύων, οι οποίοι σύμφωνα με το συλλογισμό, τον αγαπητό και στο Μαρξ – τον εφαρμόζει πάντοτε στο προλεταριάτο, *την τάξη την πιο καταπιεσμένη*, – δεν μπορούν παρά να οικοδομήσουν την πιο πλατιά και πιο βαθιά δημοκρατία. Αυτή η πεποίθηση, που εμπνέει την επαναστατική του δράση μέχρι το 1849, δρίσκεται συνοψισμένη στο δημοσιευμένο στα τέλη του Νοέμβρη 1848 άρθρο του, *Προσκλητήριο των Σλαύων*. «Στη Μόσχα, γράφει ονειροπόλα, θα συντριβεί η σκλαβιά των καταπιεσμένων από το ρωσικό σκήπτρο λαών και όλων των Σλαύων. Εκεί θα θαφτεί, μέσα στα ερείπιά της, όλη η ευρωπαϊκή δουλεία. Από τον ωκεανό του αίματος και της φωτιάς θ' αναφανεί στον ουρανό της Μόσχας το άστρο της επανάστασης, για να γίνει οδηγός της απελευθερωμένης ανθρωπότητας».

Ελπίδες που γρήγορα θα διαψευστούν, μια και η στρατιωτική αντίδραση εμπιστεύτηκε στις ολαυικές δυνάμεις το καθήκον να καταστείλουν την επανάσταση του 1848. Οι Κροάτες, κάτω από τις διαταγές του στρατηγού Radetzki, στο Μιλάνο, οι Σλοβάκοι και οι Τσέχοι στη Βιέννη, θ' αποδείξουν ότι η καταπίεση, όταν δεν είναι συνειδητή, όχι μόνο δεν προετοιμάζει την επανάσταση, αλλά μετατρέπει τα θύματα σε τυφλά όργανα στα χέρια των καταπιεστών τους.

Ο δεύτερος μετασχηματισμός της επανάστασης του Μπακούνιν

γίνεται δεκαπέντε χρόνια αργότερα, δηλ. μετά την αιχμαλωσία του. Ο Μπακούνιν πρώτα απ' όλα θα κάνει μια νέα εκτίμηση, αναμφίβολα πιο κοντά στην πραγματικότητα της ολανδικής αγροτικής κοινότητας, την οποία ο Λελέβελ είχε σαν τον ακρογωνιαίο λίθο της ιστορικής του σύλληψης. Του φαίνεται τώρα σαν ένα ισχυρό μέσο καταναγκασμού, ολοκληρωτικά αφοσιωμένου στα συμφέροντα του Κράτους.

Επιπλέον, από τότε θεωρεί κάθε εθνοαπελευθερωτικό κίνημα ύποπτο. Επειδή πιστεύει ότι όλα τα εθνικά, θρησκευτικά και πολιτικά προβλήματα είναι εντελώς εξαντλημένα από την ιστορία, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του στο κοινωνικό πρόβλημα «μέσα στο οποίο συνοψίζονται όλα τ' άλλα και είναι το μόνο ικανό να κινητοποιήσει τους λαούς». Σ' αυτή τη νέα θέση, βρίσκουμε να επικρατεί όλο και περισσότερο η επίδραση του Προυντόν. Ο Προυντόν, επειδή ήταν εχθρικά τοποθετημένος προς τα μεγάλα ενωποιημένα και συγκεντρωτικά Κράτη, δεν έπαψε ποτέ να παλεύει το θαυμασμό της γαλλικής κοινής γνώμης για την αρχή των εθνικοτήτων. «Αυτό που ονομάζουμε σήμερα παλινόρθωση της Πολωνίας, Ιταλίας, της Ουγγαρίας, της Ιρλανδίας, έγραφε στη *Δικαιοσύνη*, είναι παραποίηση της μοναρχίας προς όφελος της δημοκρατικής φιλοδοξίας. Δεν είναι ελευθερία και ακόμα περισσότερο δεν είναι πρόοδος».

Σχετικά με την Ιταλία, όπου ο Μπακούνιν αναπτύσσει τις κύριες προσπάθειές του, ο Προυντόν γράφει, παρουσιάζοντας έτσι τα κύρια θέματα της πάλης του Μπακούνιν με τον Μαντσίνι: «Η ενότητα, σήμερα και από το 1815, είναι απλούστατα μια μορφή αστικής εκμετάλλευσης κάτω από την προστασία της λόγχης. Δεν υπάρχει τίποτα για να κερδίσει ο αστός, ο τραπεζίτης, ο χρηματιστής, ο μεγαλοιδιοκτήτης, ο υπάλληλος, ο καλλιτέχνης, ο άνθρωπος των γραμμάτων σ' ένα μικρό κράτος». Και υποστηρίζει ότι ο Μαντσίνι και ο Γαριβάλδι, στην προσπάθειά τους να ενοποιήσουν ένα κράτος που παροδοσιακά συντίθεται από μικρές κοινότητες, το εκφυλίζουν και καταστρέφουν την πολιτική του ζωή.

Η κάμψη του ρωσικού μεσσιανισμού από το ένα μέρος και η εγκατάλειψη των εθνικών αγώνων από το άλλο, επιτρέπουν στον Μπακούνιν να εμπιστευτεί στην επανάσταση την πρώτη αυθόρμητη δράση του, ελεύθερος από κάθε πολιτική πίεση. Ενώ ο σοσιαλισμός εμφανίζεται όλο και περισσότερο σαν προνόμιο του προλεταριάτου, δηλ. μιας τάξης με συνείδηση του ρόλου που οι αρχηγοί, χάρη σε μια επιστημονική θεώρηση της ιστορίας, του προσδιορίζουν, ο Μπακούνιν αρχίζει να στηρίζεται στον πρωτό-

γονο και άγριο σοσιαλισμό της υπαίθρου, της οποίας η επαναστατική ορμή προέρχεται ακριβώς από το γεγονός ότι είναι «σχεδόν παρθένα από κάθε αστικό πολιτισμό».

Εκεί βρίσκεται ένα από τα ουσιαστικά σημεία της διαφοράς Μπακούνιν και Μαρξ. Τώρα δε χρειάζεται να φανταστούμε το διάλογο των δύο αντιπάλων, γιατί εμφανίζεται με τη μορφή σημειώσεων που κράτησε ο Μαρξ, όταν διάβασε το έργο του Μπακούνιν *Κρατισμός και Αναρχισμός*. Σ' αυτές τις σημειώσεις ο Μπακούνιν αγανακτεί γιατί «ο όχλος της αγροτιάς που... δεν απολαμβάνει τη συμπάθεια των μαρξιστών και βρίσκεται στο πιο χαμηλό σκαλί της κουλτούρας πρέπει, σύμφωνα με το Μαρξ, να κυβερνιέται από το προλεταριάτο των πόλεων και των εργοστασίων». Πραγματικά, ο Μαρξ παρατηρεί ότι στη δυτική Ευρώπη οι μικροί γαιοκτήμονες ευθύνονται για την αποτυχία κάθε εργατικής επανάστασης, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα στη Γαλλία. Και σημειώνει ότι «ο Μπακούνιν ήθελε να πραγματοποιηθεί η ευρωπαϊκή επανάσταση, θεμελιωμένη στην καπιταλιστική παραγωγή, στο επίπεδο της γεωργίας των ποιμενικών λαών, των Ρώσων και των Σλαύων».

Η τρίτη και τελευταία μεταμόρφωση της επανάστασης του Μπακούνιν φαίνεται αντίθετη στη θεωρία της αυθόρμητης επανάστασης. Ο Μπακούνιν, πραγματικά, δεν υπολογίζει πια μόνο στο επαναστατικό ένστικτο της μάζας των αγροτών. Εκθειάζει τους Στένκα Ραζίν και Πουγκατσώφ, ληστές και αρχηγούς εξέγερσης, εμπιστεύεται το ρόλο της κινητήριας δύναμης σε μια μικρή μειοψηφία έκπτωτων, εκτός νόμου, ληστών, σ' αυτό το λούμπεν τελικά που ο Μαρξ απόρριπτε σαν στοιχείο αντιεπαναστατικό *εν δυνάμει* εξαιτίας του εντελώς διεφθαρμένου και ασταθή χαρακτήρα του.

Η αναρχική τρομοκρατία • Έτσι, στη θεωρία του Μπακούνιν εμφανίζεται ένα σπέρμα δολιότητας, κυνισμού και μάλιστα εγκληματικότητας που, αν και ανατέλει ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα με τη μορφή της προπαγάνδας που γίνεται μέσα από τα γεγονότα, σταθεροποιείται γρήγορα σε μια παράξενη θεωρία, προαναγγέλουσα τις μελλοντικές μεθόδους των φασιστών, στη φιλοσοφία του οπαδού του Νετσιάγιεφ. *Οι Κανόνες από τους οποίους οφείλουν να εμπνέονται οι επαναστάτες*, που έχουν συντάξει μαζί ο Νετσιάγιεφ και ο Μπακούνιν, είναι ένα τρομακτικό κείμενο. Έγινε γνωστό κατά

τη δίκη του Νετσιάγιεφ και καταλήγει μ' αυτές τις οδηγίες: «Πρέπει να ενωθούμε με τον τυχοδιωκτικό κόσμο των κακούργων που είναι οι αληθινοί και μοναδικοί επαναστάτες της Ρωσίας. Να συγκεντρώσουμε αυτό τον κόσμο σε μια μοναδική πανκαταστροφική και αήττητη δύναμη. Να όλη μας η οργάνωση, η συνομοσία και το καθήκον μας».

Η ελευθερία, αρχέγονη έννοια • Έστω κι αν στην επανάσταση του Μπακούνιν υπάρχουν κάποιες παρεκκλίσεις, εντούτοις, αντισταθμίζεται και εξαγνίζεται από την ελευθερία, στους κόλπους της οποίας συγκεντρώνονται όλες της οι απαιτήσεις. Εκεί ο Μπακούνιν, που άλλωστε μεταβάλλεται συχνά, έχει το πιο απαιτητικό και καχύποπτο αίσθημα. Γι' αυτό, χωρίς αμφιβολία, είναι η μόνη τέλεια επεξεργασμένη έννοια. Μέσα στην κόκκινη και κοχλάζουσα λάδα του θεωρητικού του έργου είναι ένας από τους σπάνιους καθαρούς κρυστάλλους που μπόρεσαν να σχηματισθούν.

Σύμφωνα με τη θετικιστική σκέψη, από την οποία έχει έντονα διαποτιστεί ο Μπακούνιν, η ελευθερία πρώτα απ' όλα τοποθετείται σε σχέση με τη φύση. Μια και αποτελούμε μέρος της φύσης, θα ήταν ανόητο να επαναστατήσουμε ενάντια στους νόμους της. «Έξω από τη φύση, δεβαιώνει ο Μπακούνιν, δεν είμαστε τίποτα, δεν υπάρχουμε. Από πού θα βρίσκαμε τη δύναμη και τη θέληση να επαναστατήσουμε εναντίον της;» Αυτή όμως η ελευθερία δε μας έχει προσφερθεί. Για να την κατακτήσουμε πρέπει ν' αναπτύξουμε μέσα μας τον ανθρωπισμό δηλ. να μετασηματίσουμε, με τη βοήθεια της γνώσης και της συνείδησης, τους νόμους που εμφανίζονται σαν εξωτερικοί σε νόμους εσωτερικούς, αφομοιωμένους συνειδητά μέσα στη ροή της καθολικής αιτιότητας. «Η ελευθερία του ατόμου, γράφει, συνίσταται μοναδικά σ' αυτό, ότι δηλ. υποκύπτει στους φυσικούς νόμους, γιατί τους αναγνωρίζει σαν τέτοιους και όχι γιατί του έχουν επιβληθεί από μια οποιαδήποτε ξένη θέληση, ανθρώπινη ή θεϊκή, συλλογική ή ατομική».

Ο ντετερμινισμός και η ελευθερία τοποθετούνται έτσι σ' ένα κοινό επίπεδο και διαφέρουν μόνο όσον αφορά μια προοδευτική αντίληψη. Θύματα μιας τυφλής και τυρανικής αναγκαιότητας, απελευθερωνόμαστε απ' αυτήν, μετατρέποντάς τη, με μια συνεχιζόμενη προσπάθεια, σ' ένα νόμο κατανοητό και απελευθερωτικό, που τον χρησιμοποιούμε για να πετύχουμε την τέλεια ολοκλήρωσή μας. Τέλεια ελευθερία είναι να γνωρίζουμε να υποκύπτουμε

στους ίδιους της τους νόμους. Το να πρέπει να υποτασσόμαστε σε νόμους ξένους προς τη φύση, ξένους δηλ. προς τους εαυτούς μας, το να υποτασσόμαστε σ' ένα απρόσωπο πνεύμα που αντιτίθεται στην ανθρώπινη δούληση και εκδηλώνεται με τη μορφή κρατικών πιέσεων και θρησκευτικών υποχρεώσεων είναι δουλεία επιβαλλόμενη από τα φαντάσματα, από τα οποία πρέπει με κάθε τρόπο ν' απαλλαγούμε.

Άρα, η αιτιότητα, την οποία δε θα μπορούσαμε ν' αποφύγουμε, δεν περιορίζεται στη φύση, αλλά περιλαμβάνει εξίσου την κοινωνία όπου το άτομο δρίσκεται ενσωματωμένο. Αυτή είναι που μας κάνει ν' ανακαλύψουμε τον εαυτό μας, αυτή προμηθεύει τα μέσα να συνεχίσουμε την πάλη για την οριστική μας απελευθέρωση. «Μπορούμε ν' αναρωτηθούμε επίσης, γράφει ο Μπακούνιν, αν η κοινωνία είναι κάτι καλό ή κακό, αλλά είναι αδύνατο ν' αναρωτηθούμε το ίδιο πράγμα για τη φύση, το καθολικό ον, το πραγματικό, υλικό, μοναδικό, ανώτατο, απόλυτο. Είναι κάτι περισσότερο απ' όλα αυτά. Είναι ένα τεράστιο, θετικό και αρχέγονο γεγονός, προγενέστερο από κάθε συνείδηση, κάθε ιδέα, κάθε πνευματική και ηθική κρίση, είναι η ίδια η βάση, είναι ο κόσμος μέσα στον οποίο μοιραία και αργά αναπτύσσεται για μας ό,τι αποκαλούμε καλό ή κακό». Γι' αυτό, «μια ριζική επανάσταση ενάντια στην κοινωνία θα ήταν τόσο αδύνατη για τον άνθρωπο, όσο και μια επανάσταση ενάντια στη φύση».

Κοινωνική και ατομική ελευθερία • Η τοποθέτηση της ελευθερίας μέσα στις κοινωνικές διαστάσεις περιέχει αναγκαστικά την απόρριψη κάθε ατομικής ελευθερίας. Επειδή κάθε μια από τις ατομικές ελευθερίες είναι αυτάρκης και αυτογενής, η ελευθερία του καθενός δεν μπορεί να δηλωθεί παρά μόνο αν αρνηθεί τις ελευθερίες των άλλων. Αποτελεί τη βάση αυτής της αριστοκρατικής ηθικής της περιφρόνησης που δεν αφήνει στον άνθρωπο άλλη διέξοδο από έναν παράφρονα ατομικισμό. Αυτή είναι η γνώμη του Μπακούνιν και έτσι η μνησικαχία του για το Ζαν-Ζακ Ρουσσώ δρίσκει εδώ μια νέα δικαίωση. «Κάθε τι ανθρώπινο μέσα στον άνθρωπο, γράφει ο Μπακούνιν, και πολύ περισσότερο από κάθε τι άλλο η ελευθερία, είναι προϊόν μιας κοινωνικής, συλλογικής εργασίας. Το να είσαι ελεύθερος μέσα στην απόλυτη μοναξιά είναι ένας παραλογισμός που ανακαλύφτηκε από τους θεολόγους και τους μεταφυσικούς.» Και δεβαιώνει ότι «αυτή η θεωρία που κη-

ρύσσει ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, ο πιο θλιβερός συγγραφέας του προηγούμενου αιώνα, ο σοφιστής εμπνευστής όλων των αστών επαναστατών, αποδεικνύει μια τέλεια άγνοια τόσο της φύσης όσο και της ιστορίας».

Σκέψη εξαιρετικά γόνιμη, γιατί μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε τον αστικό ατομικισμό του 89, χωρίς να πέσουμε σε μια αντιεπαναστατική παγίδα. Τα αντιθρησκευτικά συμπεράσματα που συνάγει ο Μπακούνιν απ' αυτή, δηλ. η πίστη ότι υπάρχει μόνο μια κοινωνική ηθική και πως η υπόσχεση της αθανασίας, που υπάρχει σε κάθε ανθρώπινο ον προσωπικά, είναι ιδιαίτερα αντικοινωνική, αποδιδόμενα σ' έναν αντιθρησκευτικό αιώνα όπου πιέζονται ακόμα και οι θεολόγοι, και η σύλληψη μιας κοινωνικής ελευθερίας που αντιτίθεται σε μια ατομική ελευθερία, εξασφαλίζουν στον Μπακούνιν μια κάποια θέση ανάμεσα στους προδρόμους της υπαρξιστικής σκέψης του αιώνα μας. Σε πείσμα μιας βίαιης αθεΐας, που δεν είναι τίποτα άλλο από ένα μάταιο κάλεσμα ενός Θεού, οριστικά νεκρού τον 19ο αιώνα, ο Μουνιέ τον τοποθετεί σε μια περσοναλιστική άποψη όπου θα φανεί μέχρι σε ποιο σημείο ο Μπακούνιν διακρίνει την αληθινή ελευθερία μέσα στις ενδοπροσωπικές σχέσεις.

Η αλληλεγγύη • Αν αληθεύει ότι η ελευθερία μου συγγέεται με την ελευθερία των άλλων, η αλληλεγγύη είναι ο πιο σίγουρος δρόμος που οδηγεί στην ελευθερία. Η επανάσταση, αντί να με φέρει σε αντίθεση με τους ανθρώπους, με προσεγγίζει σ' αυτούς, γιατί παλεύουμε μαζί ενάντια στα καταπιεστικά φαντάσματα, ενάντια στο θεικό φάντασμα που αντιτάσσεται στη φύση, ενάντια στην ιδέα του Κράτους που εμποδίζει την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. «Ο νόμος της κοινωνικής αλληλεγγύης είναι ο πρώτος ανθρώπινος νόμος. Η ελευθερία είναι ο δεύτερος. Αυτοί οι δύο νόμοι, ενωμένοι και αχώριστοι, αποτελούν την ουσία της ανθρωπότητας. Έτσι η ελευθερία δεν είναι άρνηση της αλληλεγγύης. Αντίθετα, είναι η εξέλιξη και κατά κάποιο τρόπο ο εξανθρωπισμός».

Όταν αναφέρει αυτή τη συλλογική, κοινωνική εσωτερική ελευθερία, τότε μόνο ο Μπακούνιν θα ξεπεράσει μια κάποια στεγνή ερμηνεία και θα ντύσει τη σκέψη του με πιο επιτυχημένες φόρμες. «Το να είναι κανείς ελεύθερος, γράφει με ικανοποίηση, σημαίνει για τον άνθρωπο ότι αναγνωρίζεται, κρίνεται και χρησιμοποιείται σαν τέτοιος από έναν άλλο άνθρωπο, από όλους τους ανθρώ-

πους που τον περιβάλλουν. Η ελευθερία δεν είναι γεγονός απομόνωσης, αλλά μιας αμοιβαίας αντανάκλασης, όχι αποκλεισμού, αλλά αντίθετα ένωσης. Η ελευθερία κάθε ατόμου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η αντανάκλαση του ανθρωπισμού... ή του ανθρώπινου δικαίου μέσα στη συνείδηση όλων των ελεύθερων ανθρώπων, των αδελφών του, των ίσων του» Αλλά αν θα έπρεπε να διαλέξουμε από τα γραπτά του Μπακούνιν εκείνη τη φράση που τον τιμά περισσότερο και αποδεικνύει ή τουλάχιστον εξηγεί την αναρχική σκέψη, αποκαλύπτοντας την αρχική έμπνευση, αναμφίβολα θα ήταν η εξής: «πραγματικά ελεύθερος είμαι μόνο, όταν όλα τ' ανθρώπινα όντα που με περιβάλλουν, άνδρες και γυναίκες, είναι εξίσου ελεύθερα»¹.

IV. ΤΟ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η ιδέα του ομοσπονδιακού συστήματος πρωτοεμφανίζεται στη φιλοσοφία του Μπακούνιν την πρώτη περίοδο στα χρόνια του 40. Τον Ιούνιο του 1848, προτείνει, πραγματικά, στο κοινοβούλιο της Πράγας, τη δημιουργία ενός σλαυικού ομοσπονδιακού συστήματος. Αλλά αν εξετάσουμε από κοντά αυτό το ομοσπονδιακό σύστημα, θ' αντιληφθούμε ότι είναι ένα αντίγραφο της γερμανικής Συνομοσπονδίας. Αν και στο προοίμιο οι σλαυικοί λαοί απαρνοούνται την υπέρτατη εξουσία, είναι σημαντικό ότι πρώτα απ' όλα το πνεύμα του Μπακούνιν είναι εκείνο που θέλει να προφυλάξει τους Σλαύους από κάθε γερμανική κυριαρχία, χάρη στην ίδρυση ενός ισχυρού σλαυικού υπερ-Κράτους.

Εντούτοις, το ομοσπονδιακό σύστημα γίνεται ακρογωνιαίος λίθος της κοινωνικοπολιτικής του θεωρίας στη διάρκεια της αναρχικής περιόδου, στα χρόνια του 70. Η επίδραση του Προυντόν, όπως και σε τόσους άλλους τομείς της σκέψης του, εκδηλώνεται σε πρώτο πλάνο, χωρίς όμως ο Μπακούνιν να μένει απόλυτα πιστός στην κατεργασία της ίδιας της αρχής. Προτιμά, πραγματικά, να χρησιμοποιήσει τη θετικιστική μέθοδο του άλλου του διδασκάλου αυτής της εποχής, του Αυγούστου Κοντ, όταν πρόκειται να δικαιολογήσει το ομοσπονδιακό σύστημα σαν πολιτική θεωρία.

1. F I, σελ. 281.

Το ομοσπονδιακό σύστημα του Προυντόν

Είναι γνωστό ότι για τον Προυντόν η αρχή του ομοσπονδιακού συστήματος αποτελεί αντιστάθμισμα μεταξύ ελευθερίας και εξουσίας. Εχθρός τόσο της εξουσίας του θείου δικαίου όσο και του μύθου του κοινωνικού συμβολαίου, προτείνει ένα συμβατικό και αλληλοασφαλιστικό σύστημα, που κατά τη γνώμη του είναι το μόνο ικανό να εγγυηθεί την ελευθερία, εξασφαλίζοντας την άσκηση μιας κάποιας απαραίτητης εξουσίας. Στον πολιτικό τομέα, στρέφεται κατά των συγκεντρωτικών κυβερνήσεων με τις αόριστες απαιτήσεις, που η ανώτατη εξουσία τους γεννά πολέμους στο εξωτερικό και καταπίεση στο εσωτερικό, και παραγγέλλει να επανέλθουμε σε ομάδες Κρατών πιο στενών διαστάσεων. Στον οικονομικό τομέα απαιτεί να εξασφαλιστεί η ισορροπία με την ενοποίηση οργανώσεων μέσης σημασίας, με τη βιομηχανοαγροτική ενοποίηση. «Η αρχή που καλώ διευθέτηση της μοντέρνας πολιτικής, γράφει στο άρθρο του *Ομοσπονδία και Ενότητα της Ιταλίας*, είναι ακριδώς η αρχή της ομοσπονδίας, πόρισμα της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, που με την σειρά της είναι βάση καθολικά αναγνωρισμένη κάθε ελεύθερης και ομαλής κυβέρνησης, κάθε δημοκρατικού θεσμού και έχει αντίπαλο την αρχή της ένωσης των λαών και τον κυβερνητικό συγκεντρωτισμό.» Ο Μπακούνιν συχνά επεξεργάζεται μέχρι τις λεπτομέρειες τις απόψεις του Προυντόν περί ομοσπονδίας. Έτσι, όταν στο Συνέδριο της Διεθνούς στη Γενεύη, το 1867, δηλώνει ότι, έχοντας σαν βάση τα μεγάλα έθνη που αποτελούν Κράτος, είναι αδύνατο να ιδρύσουν τα *Ενωμένα Έθνη της Ευρώπης*, ακολουθεί δήμα προς δήμα την επιχειρηματολογία της *Ομοσπονδιακής Αρχής* του Προυντόν.

Η ομοσπονδία είναι ένας φυσικός νόμος

Αλλά αυτό το ομοσπονδιακό σύστημα, έστω κι αν είναι δανεισμένο από τον Προυντόν, βρίσκει στη φιλοσοφία του Μπακούνιν γερές βάσεις, χάρη στο σύνδεσμο που δημιουργεί ανάμεσα στο προυντιανό σύστημα, το προερχόμενο από τις βιοτεχνικές και κοινοτικές παραδόσεις, και στη θετικιστική σκέψη που του δίνει ένα χαρακτήρα αναλόφρευκτης επισημονικής αναγκαιότητας. Ο Μπακούνιν υιοθετεί την έννοια του νόμου σαν εσωτερική ρύθμιση των πραγμάτων και δεβαιώνει πως τα συγκεντρωτικά Κράτη, αντί να προέρχονται από ίδιους προσδιορισμούς, είναι προσκολλημένα σ' ένα Απόλυτο που δε-

Β. Μπελίνσκι

σπόζει της οργάνωσής τους εκ των άνω· αλλά κάθε κοινωνία που θ' ακολουθούσε το δρόμο της χωρίς να εκτρέπεται ούτε από τη θεολογία ούτε από τη μεταφυσική, θα μπορούσε να βαδίσει μόνο προς το ομοσπονδιακό σύστημα που είναι η ίδια η τάξη των ατόμων.

Έτσι, αντίθετη προς την επιβαλλόμενη εκ των άνω προς τα κάτω ένωση έρχεται η διάσπαση που παραμένει όταν δημιουργούμε εκ των κάτω προς τα άνω. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως η φύση αγνοεί το μοναδικό νόμο, πως είναι αταξία και διασπορά; Όχι δέβαια. Αλλά όχι μόνο δεν έχουμε κατορθώσει να υποτάξουμε τη φύση σ' αυτό τον μοναδικό νόμο, και χωρίς αμφιβολία δε θα το πετύχουμε ποτέ, αλλά υπάρχει και μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ μιας ένωσης που μας επιβάλλεται και τη δεχόμε-

στε διαμέσου μόνο της αφαίρεσης, και μιας ένωσης που δημιουργείται από τη συνεργασία όλων των εκδηλώσεων της φύσης. Η πρώτη είναι ένας κλοιός που πνίγει κάθε ζωή. Η δεύτερη, προερχόμενη ακριβώς από την επιστημονική γνώση της άπειρης ποικιλίας των φυσικών φαινομένων, εγγυάται την ολοκλήρωση των ανθρώπων δίνοντάς τους μια κατεύθυνση σύμφωνη προς τις φυσικές τάσεις του σύμπαντος. «Η μεγάλη επιστημονική ένωση, δεβαιώνει ο Μπακούνιν, είναι συγκεκριμένη. Είναι ένωση μέσα στην άπειρη διάσπαση. Η θεολογία και η μεταφυσική ένωση είναι αφηρημένη. Είναι η ένωση μέσα στο κενό».

Βέβαιος ότι έχει βρει το δρόμο της πραγματικότητας χάρη στις φυσικές επιστήμες, ο Μπακούνιν εμπνέεται από τη θεωρία της εξέλιξης της εποχής του, που πίστευε ότι αναγνώριζε στην ύλη μια αδιάκοπη κίνηση από το απλό στο σύνθετο, από το κατώτερο στο ανώτερο και έχει την πίστη ότι σαν οπαδός της ιδέας της ομοσπονδίας θα παλέψει για μια αληθινή ανθρώπινη κοινωνία. Συμβουλευόντας στον πολιτικό και οικονομικό τομέα τον προσανατολισμό εκ των κάτω προς τα άνω, επανατοποθετούσε στη βάση της την πυραμίδα που η Θεολογία και η μεταφυσική είχαν θέση στην κορυφή, προσδιόριζε την περιφέρεια διαμέσου του κέντρου.

Ο πολιτικός και οικονομικός φεντεραλισμός

Το ομοσπονδιακό σύστημα θα είναι πολιτικό. Θα έχει σαν αφετηρία τις κοινοτικές ελευθερίες και αυτές τις ελευθερίες θα πρέπει να τις αναζωογονήσει και να υπερασπιστεί με κάθε τίμημα από το συγκεντρωτισμό που εγκωμιάζουν οι νομομαθείς της Μοναρχίας και οι γιακωβίνοι της Γαλλικής Επανάστασης και αναδιώνει από τους κρατικούς σοσιαλιστές. Το ομοσπονδιακό σύστημα θα είναι επίσης οικονομικό, βασισμένο βασικά στους εργατικούς ομίλους ή στις ενώσεις. Θα έχει σαν προορισμό να εμποδίσει τον καπιταλισμό που γίνεται όλο και πιο τερατώδης.

Όσο για την ιδιοκτησία, δεν θα είναι ούτε κοινή ούτε συνεταιριστική, αλλά μόνο συλλογική. Θα τη διαχειρίζεται σε τοπική βάση η *αλληλεγγύη των κοινοτήτων* και σε επαγγελματική βάση οι εργατικοί όμιλοι. Σ' αυτό το τελευταίο σημείο ο Μπακούνιν διαχωρίζεται καθαρά από τον Προυντόν και τον ασφαλιστικό συνδιασμό, για να πλησιάσει το Μαρξ, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Πώς θα λειτουργήσουν αυτά τα ομοσπονδιακά συστήματα; Πρακτικά συμμορφούμενα σε συναλλαγματικά και οριστικά συμβόλαια που δεσμεύουν όσους προσχωρούν σ' αυτά, με τη δυνατότητα κάθε μέλος να είναι ελεύθερο οποιαδήποτε στιγμή να τα ακυρώσει. Η σχετική τους επίσης σταθερότητα εξασφαλίζεται από το γεγονός ότι υπακούουν στους δικούς τους νόμους που απελευθερώνουν με μια προοδευτική, αυθόρμητη και συνεχιζόμενη κίνηση. Χάρη στον ανοιχτό και ευέλικτο χαρακτήρα τους τα ομοσπονδιακά συστήματα, διατηρώντας μια πλουραλιστική οργάνωση διαμέσου των αδιάκοπων αλλαγών, προσαρμόζονται σ' όλες τις καταστάσεις και αντικατοπτρίζοντας πιστά τη μεταβολή της κτηνωδίας σε ανθρωπισμό, είναι τα πιο ασφαλή τεκμήρια για ένα μέλλον όλο και περισσότερο σύμφωνο με την αληθινή ανθρωπινή φύση.

Αυτή η ριζική μεταμόρφωση της κοινωνίας σ' ένα σύνολο ελεύθερων ενώσεων μπορεί να φαίνεται ουτοπική, ή μάλλον μπορεί να φαινόταν ουτοπική στη διάρκεια των πρώτων χρόνων του 20ου αιώνα, όπου είδαμε τον κόσμο να προσανατολίζεται προς τα μεγάλα, όλο και πιο συγκεντρωτικά, πολιτικά και οικονομικά σύνολα. Αλλά από τότε που αυτή η εξέλιξη, πολιτικά ερμηνευόμενη σαν ολοκληρωτικό ολίσθημα και οικονομικά σαν γραφειοκρατική οργάνωση, αποκάλυψε τ' απάνθρωπα και τυραννικά αποτελέσματά της, το πρόβλημα που συνέβαλε και έλυσε ο Μπακούνιν με την ίδρυση μιας εξουσίας που, αντί να είναι χώρος πολιτικοοικονομικής αλλοτρίωσης, εγγυάται στον καθένα το διπλό ρόλο του κυρίαρχου και του υποτελούς, με την ίδρυση δηλ. μιας δημοκρατίας στην οποία όλοι αναλαμβάνουν τις ευθύνες, έχει κάποια πιθανότητα να γίνει επίκαιρο. Πρόβλημα μάλιστα πολύ αγωνιώδες, μια και ο Μαρξ δεν κράτησε τις υποσχέσεις του για πολιτικοκοινωνική απελευθέρωση. Εξοπλίζοντας μια πανταχού παρούσα κυβέρνηση με όλες τις πηγές μιας οικονομίας που εμπιστεύτηκε τις φροντίδες της, κατάφερε να οξύνει την πίεση της εξουσίας στα άτομα. Γι' αυτό επιβάλλεται από μέρα σε μέρα, όλο και περισσότερο, η ανάγκη να επανασυστησουμε *ενδιάμεσα σώματα*, που θα χρησιμεύσουν σαν δύσμα μεταξύ των ατόμων και του Κράτους. Επίσης, στην οικονομική οργάνωση η συγκέντρωση των εξουσιών αρχίζει να υποχωρεί μπροστά στον καταμερισμό τους που δηλώνεται με τη μορφή της εργατικής αυτοδιαχείρισης, όπως σε μερικές σοσιαλιστικές χώρες, ή, στις φιλελεύθερες χώρες, με την εγκατάληψη των εξουσιών της διαχείρισης σ' ένα δίκτυο μικτών επαγγελματικών οργανισμών.

Αν αληθεύει, όπως δεν σταματά να επαναλαμβάνει ο Μπακούνιν, πως η εξέλιξη του ανθρώπου είναι η πορεία από τη ζωική κατάσταση στον ανθρωπισμό, δηλ. από τη φυσική διασπορά στην ομάδα, από τον εγωισμό στην αλληλεγγύη, πρέπει να δεχτούμε πως ο γραφειοκρατισμός της εξουσίας και η μαζικοποίηση των ανθρώπων, των οποίων είμαστε μάρτυρες, αποτελούν με τα διασπαστικά τους αποτελέσματα μια οπισθοδρόμηση. Αντίθετα, το ομοσπονδιακό σύστημα του Μπακούνιν, πολλαπλασιάζοντας τις ομάδες και εγγυώντας τους μια κάποια αυτονομία, κάνοντας τους ανθρώπους υπεύθυνους και κύριους των αποφάσεων που καθορίζουν τη μοίρα τους, διατηρώντας τελικά αυτή τη συνεχή ανισορροπία, τόσο μεταξύ των ομάδων όσο και στο εσωτερικό τους, που εμποδίζει την κοινωνική σκλήρυνση και εγγυάται τη δυνατότητα ζωντανού και δημιουργικού πολιτισμού, δείχνει εμπιστοσύνη σ' ένα μέλλον του οποίου μερικά σχήματα, σύμφωνα με τις προβλέψεις του Μπακούνιν, αρχίζουν να διακρίνονται ήδη από τώρα.

V. Ο ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

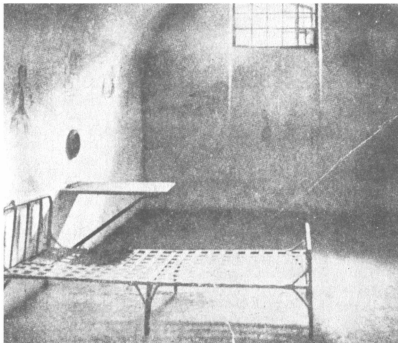
Μαρξ και Μπακούνιν • Γνωρίζουμε τις ολέθριες συνέπειες της διένεξης μεταξύ του Μαρξ και του Μπακούνιν για το ρόλο τους στους κόλπους της Α' Διεθνούς. Η πρώτη αξιολογήση δηλ. εργατική οργάνωση σπαράσσεται από τις εσωτερικές πάλες που την παραλύουν και καταλήγουν να τη διαλύσουν, ανοίγεται μια ανυπέρβλητη τάφρος μεταξύ αυταρχικών και φιλευλευθερών και ακολουθεί μια σκλήρυνση των δύο θεωριών που, αν και ήταν πολύ κοντά η μια στην άλλη στην αφετηρία, προσπαθούν με κάθε τίμημα να διαφοροποιηθούν.

Τίποτα, πραγματικά, δεν επέτρεπε να προβλέψουμε πως ο Μαρξ και ο Μπακούνιν μια μέρα θα κατέληγαν ν' ασχοληθούν με θεωρητικές θέσεις διαμετρικά αντίθετες. Το 1868 ακόμα ο Μπακούνιν έγραφε στο Μαρξ: «Αγαπητέ μου φίλε, καταλαβαίνω τώρα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, πόσο δίκιο είχες να ακολουθείς το μακρύ δρόμο της οικονομικής επανάστασης και να μας προτρέπεις να στρατολογούμαστε σ' αυτή, περιφρονώντας τους ανθρώπους που περιπλανώνται σε πλάγιους δρόμους, τότε εθνικούς και τότε πολιτικούς. Τώρα κάνω ό,τι έκανες ήδη εδώ

και 20 χρόνια... Πατρίδα μου είναι η Διεθνής, της οποίας είσαι ένας από τους θεμελιωτές. Έτσι αγαπητέ φίλε, είμαι οπαδός σου και είμαι περήφανος γι' αυτό».

Ο Μπακούνιν κατέληξε να υιοθετήσει το μεγαλύτερο μέρος από τις ιδέες αυτού που θεωρεί σαν διδάσκαλο της σκέψης του, ιδιαίτερα τον ιστορικό υλισμό με τις πολιτικές και οικονομικές του αντιφάσεις και την πίστη του στο προλεταριάτο και στη Διεθνή του οργάνωση. Επιχειρεί να μεταφράσει το *Κεφάλαιο* για λογαριασμό ενός Ρώσου εκδότη, μέχρι την ημέρα που ο Νετσάγιεφ τον πείθει πως έχει να κάνει καλύτερα πράγματα και πως αυτός θα αναλάμβανε να καταφέρει τον εκδότη να παραιτηθεί από την προκαταβολή που του είχε δοθεί. Παίρνει επίσης μέρος στο πολιτικό παιχνίδι του Μαρξ, υλοκινώντας μια δίαιη εκστρατεία κατά του Μαντσίνι. «Εντούτοις, θα ετοιμάσω στη Φλωρεντία, μέσω του Μπακούνιν, αντιτεχνάσματα κατά του Μαντσίνι», διαβάζουμε σ' ένα γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς, στις 11 Απριλίου 1865.

Οι προσωπικές τους διαφορές εκδηλώθηκαν από την πρώτη τους συνάντηση στο Παρίσι, το 1844. Για να διακρίνουμε τους αληθινούς λόγους θα έπρεπε να σταθούμε στους υπαινιγμούς και μάλιστα στις βαριές κατηγορίες εναντίον του Μπακούνιν, για τις οποίες θεωρούσε όχι άδικα υπεύθυνο το Μαρξ. Το 1848, η *Νέα Επιθεώρηση του Ρήνου*, που διεύθυνε ο Μαρξ, δημοσιεύει το άρθρο *Ανταπόκριση από το Παρίσι* του Ewerbeck. Σύμφωνα μ' αυτό, ο Τζωρτζ Σαντ είχε στην κατοχή του χαρτιά που εμφάνιζαν τον Μπακούνιν σαν πράκτορα της ρωσικής κυβέρνησης. Αυτή η είδηση διαψεύστηκε από τον ίδιο τον Τζωρτζ Σαντ. Η εκπληκτική ευκολία με την οποία ο Μπακούνιν κατάφερε να διαφύγει από τη Σιδηρία αναβίωσε την κατηγορία αυτή, πρώτα το 1863 από τον τύπο του Άγγλου ρωσόφοβου και τουρκόφιλου διπλωμάτη David Uguhart, και κατόπιν εξογκώθηκε, το 1869, από το Μόζες Χες, στο άρθρο του *Οι κολλεκτιβιστές και οι κομμουνιστές*, δημοσιευμένο στο *Εγερτήριο, εφημερίδα της Δημοκρατίας των δύο κόσμων*. Είναι δέβαιο, πως η δηλητηριασμένη από υποψίες και αμοιβαίες κατηγορίες ατμόσφαιρα, που περιβάλλει τις σχέσεις του Μαρξ και του Μπακούνιν, τους παροξύνει και τους παρασύρει σε ακρότητες. Αλλά το ότι δρέθηκαν οριστικά αντιμέτωποι, οφείλεται, πριν απ' όλα, στη θεμελιώδη διαφορά των δύο χαρακτήρων. Αν δεν είναι λοιπόν άχρηστο να θυμίσουμε το παθιασμένο κλίμα, όπου εκτυλίσσεται αυτή η πάλη, φαίνεται ακόμα πιο σημαντικό να παραβάλλουμε και ν' αναλύσουμε τις αμοιβαίες

Το κελλί του Μπακούνιν στο φρούριο Πετροπαυλόφσκ

κρίσεις του ενός για τον άλλo.

Αφού πληροφορήθηκε την απόδραση του Μπακούνιν, ο Μαρξ γράφει, στις 12 Σεπτέμβρη 1863, στον Ένγκελς: «Ο Μπακούνιν έγινε ένα τέρας, μια τεράστια μάζα από κρέας και λίπος και μετά βίας μπορεί να βαδίζει. Είναι εκτός των άλλων τρελός για δέσιμο και ζηλεύει τη δεκαεπεντάχρονη Πολωνέζα που παντρεύτηκε στη Σιδηρία εξαιτίας του μαρτυρίου του. Βρίσκεται τώρα στη Σουηδία, όπου κάνει επανάσταση με τους Φιλανδούς». Αλλά λίγο περισσότερο από ένα χρόνο αργότερα, στις 4 Νοέμβρη 1864, αφού ήρθε σ' επαφή με τον Μπακούνιν, διορθώνει την πρώτη εντύπωση, που είχε από δεύτερο χέρι, και γράφει στον Ένγκελς: «Ο Μπακούνιν σου στέλνει χαιρετισμούς. Έφυγε σήμερα για την Ιταλία (Φλωρεντία), όπου κατοικεί. Τον ξανάδα χθες για πρώτη φορά μετά από 16 χρόνια. Ωφείλω να ομολογήσω πως μου άρεσε

πολύ περισσότερο από άλλοτε... Είναι, με λίγα λόγια, από τους σπάνιους ανθρώπους στον οποίο μετά από 16 χρόνια παρατηρώ πρόοδο και όχι οπισθοδρόμηση».

Η συνάντηση, που υπονοεί ο Μαρξ, δεν αφιερώθηκε μόνο στην ανταλλαγή ιδεών με σκοπό να καθορισθούν οι βασικές γραμμές μιας κοινής πολιτικής δράσης. Ο Μαρξ επέμενε να δεβαιώνει τον Μπακούνιν πως δεν είχε καμιά ανάμειξη με τον ενοχλητικό και ατιμωτικό θόρυβο που κυκλοφορούσε σχετικά με την απόδρασή του. Ο Μπακούνιν, χωρίς να ξεγελαστεί από τον ελιγμό αυτό, ομολογεί στην *Πολιτική Θεολογία*: «Ήξερα ότι αυτό που έλεγε δεν ήταν καθόλου αλήθεια, αλλά δεν του κρατούσα πια καμιά μνησικακία». Ξαναβρίσκουμε αυτό το δουλικό θαυμασμό για το Μαρξ, όταν ο Μπακούνιν μιλά για τις πρώτες επαφές στο Παρίσι, το 1844. «Υπήρξαμε αρκετά φίλοι... Δεν ήξερα τότε τίποτα από πολιτική οικονομία, δεν είχα ακόμα καταβληθεί από τις μεταφυσικές έννοιες και ο σοσιαλισμός μου ήταν μόνο ένστιχτο. Αυτός, αν και πιο νέος από μένα, ήταν ήδη άθεος, ένας σοφός υλιστής, ένας στοχαστής σοσιαλιστής... Βλεπόμεσταν αρκετά συχνά, γιατί τον σεβόμουν πολύ για την επιστήμη του και την ενθουσιώδη και σοβαρή αφοσίωσή του, αν και πάντοτε ήταν ανακατωμένη με προσωπική ματαιοδοξία εξαιτίας του προλεταριάτου και αποζητούσα την κουθέντα του, πάντα δημιουργική και πνευματώδης, όταν δεν εμπνεόταν από ταπεινά μίσση, κάτι που συνέβαινε, αλίμονο, πολύ συχνά. Ποτέ όμως δεν υπήρξε ειλικρινής οικειότητα μεταξύ μας. Οι χαρακτήρες μας δεν ταίριαζαν. Με αποκαλούσε αισθηματία ιδεαλιστή και τον αποκαλούσα δόλιο, ύπουλο και ματαιόδοξο και είχα επίσης δίκιο».

Αλλά η σύγκριση ανάμεσα στον Προυντόν και το Μαρξ είναι αυτή που επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον Μπακούνιν με ακρίβεια και σαφήνεια σε σχέση μ' αυτόν που είναι ταυτόχρονα διδάσκαλος και ανταγωνιστής του. Δεν υπάρχει, πραγματικά, καμιά αμφιβολία ότι συνταυτίζεται με τον Προυντόν. «Ο Μαρξ σαν στοχαστής δρίσκεται στη σωστή διεύθυνση. Όρισε σαν αρχή ότι όλες οι πολιτικές, θρησκευτικές και νομοθετικές εξελίξεις στην ιστορία δεν είναι αιτίες, αλλά αποτελέσματα οικονομικών εξελίξεων – αυτή είναι μια μεγάλη και γόνιμη σκέψη, που δεν έχει επινοηθεί απόλυτα, έχει εννοηθεί ατελώς και έχει εκφραστεί τμηματικά τόσο από πολλούς άλλους όσο και από τον ίδιο – αλλά, τελικά, σ' αυτόν ανήκει η τιμή ότι την έχει ορίσει γερά και τοποθετήσει σαν βάση όλου του οικονομικού του συστήματος. Από το άλλο μέρος, ο Προυντόν κατάλαβε και αισθάνθηκε την ελευθερία

πολύ καλύτερα απ' αυτόν. Ο Προυντόν, ενώ δεν ασχολείτο με τη θεωρία και τη μεταφυσική, είχε το αληθινό ένστιχτο του επαναστάτη. Λάτρευε το Σατανά και κήρυσσε την αναρχία. Είναι πιθανό να μπορεί ο Μαρξ ν' ανυψωθεί θεωρητικά σ' ένα σύστημα ελευθερίας ακόμα πιο ορθολογικό από τον Προυντόν, αλλά του λείπει το ένστιχτο του Προυντόν... Από το κεφάλι μέχρι τα πόδια είναι ένας αυταρχικός κομμουνιστής».

Αυτό που προκύπτει άμεσα από τις κρίσεις αυτές, είναι η ακαταμάχητη δύναμη της αμοιβαίας έλξης, στην οποία η δύναμη της επίσης ισχυρής αντιπάθειας, που τ' αποτελέσματά της γίνονται αισθητά από την πρώτη τους συνάντηση, αποτελεί ανάστροφη εικόνα. Συνειδητοποιούν ότι αντιπροσωπεύουν την αντίθεση της σκέψης και της πράξης, αντίθεση που ο Μαρξ πιστεύει ότι την έχει ξεπεράσει με τη διαλεκτική του, ενώ ο Μπακούνιν την εμπιστεύεται για να οδηγήσει τη δράση του στον ίδιο τον αυθορμητισμό. Αλλά, αν εξετάσει ο ένας τον άλλον, έχουν την εντύπωση ότι οι λύσεις τους, από τις οποίες η μια στηρίζεται στην ψυχρή επαναστατική λογική και η άλλη σε μια άκαμπτη επαναστατική φλόγα, είναι αμφισβητήσιμες. Είναι δύσκολο σε μια επανάσταση που δεσμεύεται από την έστω και διαλεκτική λογική, ν' ανταποκριθεί σ' όλους τους πόθους της ανθρώπινης καρδιάς. Αντίθετα, το επαναστατικό ένστιχτο τους αισθάνεται περισσότερο, αλλά μετά από μια θερμή και ηρωική προσπάθεια αμβλύνεται γρήγορα, γιατί τίποτα δεν το υποστηρίζει. Σ' αυτή τη διένεξη μεταξύ Μαρξ και Μπακούνιν, πέρα από τα προσωπικά συναισθήματα και την κοινή επιθυμία για δύναμη και κυριαρχία, έρχονται αντιμέτωπα η επιστήμη με τη ζωή, η μετρημένη και συλλογιστική σκέψη με τον αυθορμητισμό που οπισθοχωρεί μπροστά στις λογικές δυσκολίες. Για το Μαρξ, ο σοσιαλισμός ανταποκρίνεται σε μια αναπόφευκτη ανάγκη που αποδεικνύεται από την επιστήμη, για τον Μπακούνιν, σε μια ακαταμάχητη και συχνά αλόγιστη ορμή των ζωντανών ατόμων που, με μια φυσική και έμφυτη τάση, ποθούν την ελευθερία. Έτσι έχουμε δύο διαφορετικές πολιτικές απόψεις. Από το ένα μέρος την εφαρμογή μιας αυστηρής επιστημονικής μεθόδου στην επαναστατική πάλη και από το άλλο ένα σταθερό κάλεσμα της επαναστατικής δυναμικότητας των ανθρώπων. Ο Μπακούνιν δεν είναι μόνο συγγραφέας και εμπνευστής. Είναι, κυρίως, ένας λαμπρός ρήτορας, που ξέρει να συναρπάζει όσους τον ακούν, ακριβώς γιατί το κάλεσμά του είναι άμεσο και δεν ανατρέχει σε καμιά αναγκαστική θεωρία. Στην περιγραφή του, ο Benoit Malon επιμένει στο ιδιαίτερα ανθρώπινο πλάνο, όπου το-

ποθετείται η πολιτική δραστηριότητα του Μπακούνιν: «Εύγλωττος, συμπαθητικός, δραστήριος, οργανωτικότητας, βάθους γνώσης και έμπειρος χειριστής των ανθρώπων, ο Μπακούνιν πέτυχε να οδηγήσει σε αποτυχία την πρόσφατη ηγεμονία του Μαρξ, να εμφυσήσει τον αρνητικό του πεσσιμισμό και τον διάβολό του με το επαναστατημένο κορμί σε έναν πολυάριθμο στρατό από αγωνιστές που προέρχονταν κυρίως από τη νεολαία των κελτολατινικών χωρών».

Η ζωή ενάντια στην επιστήμη • Ο αντιμαρξισμός του Μπακούνιν και συνεπώς ο αναρχισμός που προσδιορίζεται σε σχέση με το μαρξισμό, του οποίου αποτελεί τολμηρά τον αντίποδα, διαλέγει σαν κεντρικό σημείο επίθεσης την επιστήμη. Και αυτή η εξέγερση της ενστικτώδους ζωής ενάντια στην υπερδύναμη μιας θριαμβεύουσας επιστήμης είναι που εμπνέει μερικές από τις ωραιότερες και προφητικότερες σελίδες του θεωρητικού του έργου. Περίεργο πράγματι: σε τέλειο επιστημονικό αιώνα, ο άνθρωπος, ο πιο αφοσιωμένος στο θετικισμό, που δεν κουράζεται να κατηγορεί κάθε θεολογική και μεταφυσική τάση, είναι αναμφίβολα από τους πρώτους που θα κρούσουν το σήμα κινδύνου, όταν βλέπει την ανθρωπότητα να παρασύρεται σ' ένα μέλλον σφυρηλατημένο από την αφηρημένη επιστήμη που αποκτηνώνει. Η ατομικότητα δρίσκεται, κατά τον Μπακούνιν, καταπιεσμένη, οδυσμένη, θυσιασμένη, χρησιμοποιημένη σαν αντικείμενο από μια επιστήμη βασισμένη αποκλειστικά στην αντικειμενική εμπειρία. Οι σοφοί, δηλ. οι επιστήμονες που θα αποκτήσουν την εξουσία, θεωρώντας τους υποταγμένους ανθρώπους σαν *σάρκα σε πνευματική και κοινωνική εξέλιξη*, θα τους περιορίσουν στην απλή υποτέλεια, θα τους μεταχειρίζονται σαν κουνέλια, που τα γδέρνουν με το πρόουχημα πως αυτή η ζωτομία θα επιτρέψει να δρουν το δρόμο του μέλλοντός τους. «Θα είναι δηλ. η βασιλεία της επιστημονικής διάνοησης, η πιο αριστοκρατική, η πιο δεσποτική, η πιο αλαζονική, η πιο υπερφίαλη απ' όλα τα πολιτεύματα».

Ξεκινώντας απ' αυτή την αντιδογματική και διταλιστική θέση, πρέπει ν' αναλύσουμε τα διάφορα αναρχικά προβλήματα που προκαλούν τη διένεξη μεταξύ Μαρξ και Μπακούνιν. Μπορούμε να τα συνοψίσουμε σε τρία θέματα: δηλ. στο πρόβλημα της γραφειοκρατίας, στο πρόβλημα της εργατικής αυτοδιαχείρισης και τέλος στο πρόβλημα της εσωτερικής ελευθερίας των εργατικών

οργανώσεων. Αυτά τα θέματα, όπως θα δούμε, δεν έχουν χάσει καθόλου το ενδιαφέρον τους. Η διαμάχη, που άρχισε εδώ και έναν αιώνα μεταξύ αυταρχικών και φιλελεύθερων, παραμένει ανοιχτή και αποδεικνύει, για μια ακόμα φορά, τη σχετική επικαιρότητα της αναρχικής σκέψης, ή, τουλάχιστον, την πιθανότητα που προσφέρεται στην εποχή μας να της εμφυσήσει μια νέα ζωή.

Η γραφειοκρατία • Το πρόβλημα της γραφειοκρατίας είναι, βέβαια, συνδεδεμένο με το πρόβλημα του Κράτους. Στη *Δικαιοσύνη* ο Προυντόν είχε ήδη κατηγορήσει το κομμουνιστικό σύστημα ότι προκαλεί την *κατάπτωση της προσωπικότητας προς όφελος της κοινωνίας*, ότι είναι όμοιο με τον *ανατολικό δεσποτισμό*, την *αυτοκρατορία των Καισάρων* και ότι πραγματοποιεί για λογαριασμό του, μια και είναι ένα είδος *νέας θρησκείας*, τον *απολυταρχισμό του Θείου δικαίου*. Όσο για τον Μπακούνιν, δεν διστάζει να κατηγορήσει το Μαρξ ότι μοιράζεται με το συμπατριώτη του Βίσμαρκ, που ανατράφηκε και αυτός επίσης μέσα στην τέλεια γερμανική κρατική μηχανή, τη *λατρεία του Κράτους*.

Υπερβολικές και άδικες κατηγορίες, γιατί ο Μαρξ, ακριβώς όπως ο Μπακούνιν, δεν παύει να καταδικάζει το Κράτος, που είναι τυφλό όργανο στα χέρια μιας άρχουσας τάξης. Από το έργο του *18 Μπρυμαίρ* μέμφεται τη γραφειοκρατική και στρατιωτική οργάνωσή του, *δεδαιώνοντας* πως στη Γαλλία αποτελεί «ένα φρικτό παρασιτικό σώμα, που περιβάλλει σαν μεμβράνη το σώμα της γαλλικής κοινωνίας και του κλείνει όλους τους πόρους». Στο έργο του *Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, έχοντας μπροστά του το ενθαρρυντικό παράδειγμα της Κομμούνας, προσηλώνεται στην ίδρυση ενός εσωτερικού μηχανισμού που οφείλει να προκαλέσει τη φθορά του Κράτους.

Αλλά εκείνο που εκθέτει με τη μεγαλύτερη αναμφίδολα σαφήνεια τις ιστορικές συνθήκες αυτής της φθοράς του Κράτους, είναι το ονομαστό κείμενο του Ένγκελς στο *Αντί-Ντίριγκ* που αναφέρει ο Λένιν στο έργο του *Το Κράτος και η Επανάσταση*. «Το προλεταριάτο καταλαμβάνει την εξουσία του Κράτους και τροποποιεί τα μέσα παραγωγής, που πρώτα αποτελούσαν ιδιοκτησία του Κράτους. Αλλά έτσι καταργείται το ίδιο σαν προλεταριάτο, καταργεί όλες τις διαφορές και τις αντιθέσεις των τάξεων και επιπλέον καταργεί το Κράτος σαν Κράτος. Η προηγούμενη κοινωνία, εξελισσόμενη μέσα στις αντιθέσεις των τάξεων, είχε

ανάγκη από το Κράτος, δηλ. σε κάθε περίπτωση είχε ανάγκη από μια οργάνωση της εκμεταλλεύτριας τάξης για να συγκρατήσει τις εξωτερικές συνθήκες παραγωγής και ακόμα για να συγκρατήσει με τη δία την εκμεταλλευόμενη τάξη μέσα σε συνθήκες καταπίεσης, που δημιουργούνται από τον τρόπο της υπάρχουσας παραγωγής... Το Κράτος ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας, η σύνθεσή της σε ορατό σώμα. Αλλά τούτο συνέβαινε μόνο όταν το Κράτος προερχόταν από την τάξη που, για την εποχή της, αντιπροσώπευε ολόκληρη την κοινωνία... Όταν καταλήγει να γίνει πραγματικά εκπρόσωπος ολόκληρης κοινωνίας, είναι περιττό. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει κοινωνική τάξη για να καταπιέσει, από τη στιγμή που, με την κυριαρχία της τάξης και την πάλη για ατομική ύπαρξη, που υλοκινούνται από την προηγούμενη αναρχία της παραγωγής, έχουν εξαλειφθεί οι συγκρούσεις και τ' αποτελέσματά τους, δεν υπάρχει τίποτα να περιορίσει. Και τούτο είναι που κάνει απαραίτητη μια εξουσία καταπίεσης, δηλ. το Κράτος. Η πρώτη ενέργεια μέσα από την οποία το Κράτος εμφανίζεται πραγματικά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας – το να δοθούν δηλ. τα μέσα παραγωγής σ' ολόκληρη την κοινωνία – είναι ταυτόχρονα η τελευταία ενέργειά του σαν Κράτος. Η επέμβαση μιας κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται περιττή σ' όλους τους τομείς και πέφτει φυσικά σε νάρκη. Η διακυβέρνηση των προσώπων θα αντικατασταθεί από τη διοίκηση των πραγμάτων και τη διεύθυνση των έργων παραγωγής. Το Κράτος δεν καταλύεται, σβύνει.

Αλλά αυτή η φθορά του Κράτους, κατά τη μαρξιστική θεωρία, δεν θα γίνει από τη μια μέρα στην άλλη. Όταν το προλεταριάτο θα πάρει την εξουσία, όταν δηλαδή θα καταλάβει την κρατική μηχανή, πρέπει πρώτα να τη χρησιμοποιήσει για να συντρίψει οριστικά τη δύναμη των εχθρών του. Το Κράτος θα συνεχίσει να ασκεί μια εξουσία καταπίεσης, αλλά αυτή θα ενεργητεί αποκλειστικά το προλεταριάτο. Ο δρόμος για την κομμουνιστική κοινωνία χωρίς Κράτος περνά από τη δικτατορία του προλεταριάτου.

Συναντάμε όμως ακόμα και στο Μαρξ, χωρίς αμφιβολία μετά τις αντιρρήσεις του Μπακούνιν, κείμενα που αποκαλύπτουν την ανησυχία του για ένα ενισχυμένο Κράτος και για την καταπίεση που θα μπορούσε να προκαλέσει, όποιοι κι αν είναι οι διαχειριστές του. Έτσι, στην *Κριτική του προγράμματος Γκότα*, ο Μαρξ προτείνει να συμμετέχουν εναλλάξ όλοι οι πολίτες στις γραφειοκρατικές λειτουργίες. Να ξεπεράσουν λοιπόν τον καταμερισμό της εργασίας, βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία ξεχωριστών

τάξεων, ώστε το Κράτος «εφόσον με τον καταμερισμό της εργασίας αποτελεί ένα τέλειο οργανισμό, διαχωρισμένο από την κοινωνία» να μη διαιωνίζεται με τη μορφή μιας γραφειοκρατίας που προσπαθεί να διευθύνει την κομμουνιστική κοινωνία εκ των έξω.

Ο Μπακούνιν αντίθετα είναι κατηγορηματικός. Επειδή εμπιστεύεται λιγότερο τις συνθέσεις του πνεύματος, τόσο σοφές αλλά και τόσο πρόσκαιρες, από ότι την εμπειρία του από τους ανθρώπους, είναι βέβαιος ότι κάθε τάξη, όποιες κι αν είναι οι αρχικές της προθέσεις, προσπαθεί να διατηρήσει τα προνόμιά της. Το να διατηρήσουμε λοιπόν το Κράτος μετά την επανάσταση, έστω και το λαϊκό, όρος που συνηθίζεται από τους αυταρχικούς σοσιαλιστές, σημαίνει ότι θα οδηγήσουμε στην εξουσία μια νέα τάξη που θα μεταχειριστεί την κρατική μηχανή για να ιδρύσει το νέο της μονοπώλιο σε βάρος της κοινωνίας. Από το 1866 ο Μπακούνιν προβλέπει πως το δεσποτικό Κράτος, που δημιουργείται από τον κομμουνισμό, θα γεννήσει μια εκμεταλλεύτρια και προνομιούχα τάξη, δηλαδή τη γραφειοκρατία. Ο ίδιος, επίσης, για πρώτη φορά, σε γράμμα που έστειλε στο Χέρτσεν και στον Ογκάρεφ, στις 19 Ιουλίου 1866, θα διαγνώσει με σαφήνεια και σθεναρότητα αυτό το γνώριμο στα σοσιαλιστικά Κράτη του 20ου αιώνα φαινόμενο. «Ο κυβερνητικός δημοκρατισμός και η κόκκινη γραφειοκρατία, γράφει, είναι η ευτελέστερη και αναμφισβήτητη απάτη του αιώνα μας».

Γιατί λοιπόν, οι θεωρητικοί σοσιαλιστές, σε πείσμα όλων των επιφυλάξεων, παραμένουν προσκολλημένοι στην έννοια του Κράτους; Γιατί, χωρίς, αμφιβολία, θέλγονται από τους γιακωβίνους, που τους θεωρούν σαν τους αγνότερους αντιπροσώπους της Γαλλικής Επανάστασης, έστω κι αν ήταν νεκροθάφτες της, μια και κατέλυσαν την άμεση δημοκρατία του 1893. «Ψάξτε στη συνείδησή τους, γράφει ο Μπακούνιν για τους αυταρχικούς, και εκεί θα βρείτε το γιακωβίνο απωθημένο στη σκοτεινότερη γωνία, πολύ ταπεινό αλήθεια αλλά όχι ολοκληρωτικά νεκρό».

Όσο για τον Μπακούνιν, προτιμά να εμπνέεται από την Κομμούνα που πραγματοποίησε αμέσως την κατάργηση του Κράτους, αντί να την ορίσει σε μια απροσδιόριστη ημερομηνία. «Είμαι παρτιζάνος της Κομμούνας του Παρισιού, που, αφού κατακρεουργήθηκε, πνίγηκε στο αίμα από τους δημίους της μοναρχικής και εκκλησιαστικής αντίδρασης, έγινε ζωντανότερη, ισχυρότερη στη φαντασία και στην καρδιά του προλεταριάτου της Ευρώπης. Είμαι παρτιζάνος της, γιατί υπήρξε μια τολμηρή ολοφάνερη άρνηση του Κράτους».

Εργατική αυτοδιαχείριση • Η άμεση καταστροφή του Κράτους τερματίζει επίσης τη συγκέντρωση όλων των οικονομικών πόρων στα χέρια μιας γραφειοκρατικής τάξης. Αντίθετος προς τον οικονομικό συγκεντρωτισμό και την αδιάκοπη επέκταση του όγκου των κοινωνικών μονάδων, ο Μπακούνιν παραγγέλλει τη δημιουργία εργατικών ενώσεων, αμοιβαία ομοσπόνδων, ελευθέρων και ανεξάρτητων στις αποφάσεις τους, υπερασπίζεται τους οργανισμούς βάσης των εργατών και τους αποδίδει την εξουσία που αφαιρεί από την κορυφή. Ένα νέο στοιχείο του αναρχισμού του εμφανίζεται εδώ. Έστω κι αν δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα στη διένεξή του με το Μαρξ, δεν έπαψε να ορίζει τις επαναστατικές του εμπνεύσεις και κυρίως τον αναρχοσυνδικαλισμό. Ενώ οι αυταρχικοί σοσιαλιστές προτιμούν τη σχεδιοποίηση, οι οπαδοί του Μπακούνιν προσπαθούν να δημιουργήσουν μια θεωρία εργατικής αυτοδιαχείρισης, ν' ανασυστήσουν τις κοινωνικοοικονομικές δομές, όπου, χάρη στη διατήρηση μιας ανθρώπινης ιεραρχίας, η έλλειψη καθοδήγησης και η δυναμική της ομάδας θα ήταν πραγματοποιήσιμες. Αντί να ενδιαφερθούν για την κοινωνικοοικονομική οργάνωση, όπου ο Μαρξ υπερέχει αναμφισβήτητα, οι αναρχικοί μένουν πιστοί στον Μπακούνιν, αφού φροντίζουν πριν απ' όλα να διατηρήσουν ένα κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, όπου η ελευθερία, σα μόνη εγγύηση της ατομικής εξέλιξης, μπορεί να βρει καταφύγιο.

Εσωτερική ελευθερία των εργατικών ενώσεων • Ελεύθερο ομοσπονδιακό σύστημα ενάντια στην αυταρχική διοίκηση. Τούτο είναι το θέμα που δεσπόζει επίσης και στη διένεξη εκείνη της οποίας το έπαθλο είναι η Α' Διεθνής. Σ' αυτόν ιδιαίτερα τον τομέα είναι σημαντικό να διακρίνουμε με σαφήνεια την πολιτική δράση του Μπακούνιν απ' τη θεωρία που αναπτύσσει, τόσο για να εκφράσει τις προσωπικές του θέσεις όσο και για να διαφοροποιηθεί από το Μαρξ, ή μάλλον απ' την εικόνα του Μαρξ. Αυτή την εικόνα, που τα χαρακτηριστικά της δεν ανταποκρίνονται πάντα στην αλήθεια, προσπαθεί να νικήσει.

Ο Μπακούνιν κατηγορεί το Μαρξ ότι διευθύνει τη *Διεθνή Εταιρεία των Εργαζομένων*, διαμέσου του Γενικού Συμβουλίου του Λονδίνου, μ' έναν τρόπο προσωπικό και συγκεντρωτικό. Αλλά και ο ίδιος επιβάλλει στα επαναστατικά κινήματα, που οργα-

νώνει, την απόλυτη υποταγή του ατόμου στον διευθύνοντα οργανισμό. Στο εσωτερικό της *Διεθνούς Συμμαχίας της σοσιαλδημοκρατίας*, που είναι η καθαρά μπακουνιανή οργάνωση στους κόλπους της Α΄ Διεθνούς, δημιούργησε με το όνομα *Διεθνής αδελφότητα* μια μικρή, οργανωμένη μυστικά επαναστατική ομάδα από κομμάντος που υπακούουν τυφλά στις προερχόμενες από ψηλά, δηλαδή από τον ίδιο, διαταγές. Στην ιδιωτική του αλληλογραφία επίσης, όπως στο γράμμα που έστειλε στον Άλμπερτ Ρίτσαρντ το 1870, παραδέχεται ότι «για να διευθύνουμε την Επανάσταση είναι απαραίτητη μια συλλογική δικτατορία». Φέρνει δηλαδή έναν περιορισμό που δεν αφαιρεί τίποτα απ'τον αυταρχικό χαρακτήρα της επαναστατικής εξουσίας από πάνω προς τα κάτω. Και για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση αγαπητή στον Μπακούνιν, είναι απαραίτητη μια «δικτατορία χωρίς δυνατότητα λοξοδρόμησης, χωρίς τίτλο, χωρίς επίσημο δίκαιο, και τόσο πιο ισχυρή όσο δε θα έχει κανένα από τα χαρακτηριστικά της εξουσίας». Ακολουθώντας στους κόλπους της Α΄ Διεθνούς μια πολιτική σχηματισμού πυρήνων με τη βοήθεια των μυστικών οργανώσεων, που η γόνιμη φαντασία του εφοδιάζει με θεωρίες όλο και πιο αυστηρές, φανερώνει έναν αυταρχικό μακιαβελισμό που δεν υπολείπεται καθόλου, εκτός σε αποτελεσματικότητα, των τεχνασμάτων που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να παραμείνει κύριος της Α΄ Διεθνούς. Η θεωρία των ενεργητικών μειοψηφιών, με την οποία ο Μπακούνιν πλησιάζει τους μπλανκιστές, συνοψίζεται σε τούτα τα λόγια που αναφέρει συχνά: «με τριακόσιους επαναστάτες μπορεί κανείς να οδηγήσει σ' επανάσταση ολόκληρη την Ευρώπη».

Αλλά την εποχή που διεύθυνε την ομοσπονδία της Ιούρας, ενώ ο Μαρξ εξουσίαζε το Γενικό Συμβούλιο του Λονδίνου, ο Μπακούνιν οδηγείται με πάθος σ' αυτό που αποτελεί την πρωτοτυπία της σκέψης του και το κυρίαρχο στοιχείο της έμπνευσής του, δηλαδή στη θεωρία του αναρχισμού και του ομοσπονδιακού συστήματος.

Στη διένεξή του με το Μαρξ επιμένει στον κίνδυνο που εμφανίζεται όταν εμπιστευθούμε τη διεύθυνση της εργατικής τάξης σε μια μικρή μειοψηφία, έστω κι αν αποτελείται από εργάτες. Και τούτο, γιατί η φιλοδοξία και ο εγωισμός θα τους μεταμορφώνουν γρήγορα σε αστούς, δηλαδή σε εχθρούς της τάξης τους. Έγκωμιάζοντας το ακαταμάχητο ένστιχτο και το δημιουργικό αυθορμητισμό των μαζών, εκθειάζει την αυτονομία και την ανεξαρτησία των διαφόρων ομοσπονδιών. Και εδώ ακόμα η σκέψη του θα αντικατοπτρίζει ιδιαίτερα το εργατικό κίνημα και τις επαναστατι-

κές του δραστηριότητες. Η γέννηση εργατικών συμβουλίων, δομών βάσης που γίνονται χώροι αποφάσεων, πέρασε μέσα στα γεγονότα και πέτυχε να ενταχθούν στην ιστορία ιδέες, των οποίων ο ίδιος εντούτοις με την πολιτική του δράση είχε μοναδικά μειώσει τα αποτελέσματα.

Ο Μπακούνιν ανάμεσα στους διαχρονικούς φιλοσόφους

Απομένει να δικαιολογήσουμε το παράξενο φαινόμενο της

κατάταξης του Μπακούνιν ανάμεσα στους διαχρονικούς φιλοσόφους, δηλ. σ' εκείνους που η σκέψη τους από το παρελθόν ενεργεί στο παρόν και θα συνεχίσει να ζει στο μέλλον. Μέχρι ποιο σημείο μπορούμε να αποδώσουμε στη θεωρία του την αξία μιας πρωτότυπης και οριστικής προσφοράς στη δυτική σκέψη; Αναγνωρίζουμε πρώτα απ' όλα ότι, αν κριθεί εσωτερικά, αποσυνθέεται, διαλύεται, καταρρέει σ' έναν αριθμό επιδράσεων που άλλοτε συνδέονται, άλλοτε αντιφάσκουν και ακυρώνονται, αλλά ποτέ δεν ενώνονται ολοκληρωτικά για να σχηματίσουν ένα σύνολο αληθινά συμφύες. Ο Μπακούνιν, εγκαταλειμένος και απομονωμένος από την εποχή του, είναι ένας μέτριος φιλόσοφος και ένας στοχαστής που δεν έπαψε ποτέ να υπηρετεί κάτω απ' τις διαταγές άλλων στοχαστών, όπως ο Χέγκελ, ο Φόουερμπαχ, ο Κοντ και ο Μαξ.

Ξαναβρίσκει όμως το αληθινό του μεγαλείο, όταν τοποθετείται στο ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής του. Σ' αυτό τον αιώνα δηλαδή, όπου ο θρίαμβος της αστικής τάξης και του φιλελευθερισμού, που ανταποκρίνεται στις πολιτικοοικονομικές και κοινωνικές της απαιτήσεις, προκαλεί έναν ολικό μετασχηματισμό της κρατικής διοίκησης. Σ' αυτό το ρεύμα επίσης της χεγκελιανής αριστεράς όπου αφομοιώνεται ο μαρξισμός, ο προορισμένος να προπλάσει τον αιώνα μας είτε με την άμεση δράση του, είτε με τις αντιδράσεις που προκαλεί. Ο Μαξ είδε να στρέφονται εναντίον του 3 αναρχικοί: Ο Στίρνερ, που κατόρθωσε ν' αποδειχθεί στο έργο του *Το μοναδικό και η ιδιοκτησία του* ο διαφορούμενος χαρακτήρας του φοϋερμπαχικού ανθρώπου, ιδανικό του νεαρού Μαξ, και τον κατηγορεί ότι παραγνωρίζει τη μοναδικότητα κάθε ανθρώπινου όντος. Ο Προυντόν, που στο έργο του *Η φιλοσοφία της Αθλιότητας* αντιτάσσει την ισορροπία στη σύνθεση και εναντιώνεται σε κάθε σύστημα που με αυταρχικό τρόπο θα περιόριζε το δημιουργικό δυναμισμό της κοινωνίας. Ο Μπακούνιν,

τέλος, απορρίπτει τη μαρξιστική θεωρία που ισχυρίζεται ότι πετυχαίνει να εξαφανίσει το Κράτος, αφού δυναμώσει πρώτα τις εξουσίες του.

Ο οριστικός θρίαμβος του μαρξισμού είχε σαν αποτέλεσμα να τερματιστούν οι εναντίον του κατηγορίες και να θεωρηθούν ξεπερασμένες. Αλλ' απ' τη στιγμή που μια νικηφόρα σκέψη, κάτω από το μοιραίο βάρος της εξουσίας, μετατρέπεται σε δόγμα, μια γενναία πίστη σε αναγκαστική ορθοδοξία, μια επαναστατική ορμή σε τυφλό και πνιγηρό συντηρητισμό, με λίγα λόγια απ' τη στιγμή που αρχίζει να εμφανίζεται το φαινόμενο των γηρατιών, γίνεται αισθητή με ιδιαίτερη οξύτητα η ανάγκη για μια πληροφόρηση που θα ακυρώσει τα αποτελέσματά του, μια αντίρρηση που θα πετύχει ν' απορρίψει τα αποξηραμένα μέλη, μια κριτική που θα επιδιώξει ένα ξανάνιωμα. Τώρα, επειδή ο Μπακούνιν, πολύ περισσότερο απ' ότι ο Στίρνερ και ο Προυντόν, πλησιάζει το Μαρξ και τον κριτικάρει ξεκινώντας απ' τους ίδιους αρχικούς συλλογισμούς, σε σημείο που ο Προυντόν τον αποκάλεσε *μαρξιστή λίγο υπερβολικά sui generis*, φαίνεται ιδιαίτερα επίκαιρο να ξανασημάνουμε το συναγερμό που κτύπησε ο Μπακούνιν εδώ και έναν αιώνα.

Η επιστημονική υπεροχή του Μαρξ παραμένει αναμφισβήτητη. Ο επιστημονικός σοσιαλισμός αποδείχτηκε πιο αποτελεσματικός απ' την απλοϊκή θεωρία της αυθόρμητης επανάστασης του Μπακούνιν. Αλλά η αντιφατική και παράλογη ζωή θα υπερτερεί τελικά της επιστημονικής λογικής και ο διαχρονικός άνθρωπος, έστω κι αν θεωρείται ότι τον βαραίνει το προπατορικό αμάρτημα ή ότι κυριαρχείται από μια τυφλή θέληση ισχύος, θα προηγείται από τον άνθρωπο του παρόντος που επηρεάζεται απ' το κοινωνικοοικονομικό του περιβάλλον. Έτσι, η πρόσφατη ιστορία απέδειξε πως, αν λάβουμε υπόψη τη σταθερότητα ορισμένων ανθρώπινων χαρακτηριστικών, μόνο τμηματικά και προσωρινά μεταβάλλουμε την κοινωνική κατάσταση με το να προσβάλλουμε την ιδιωτική ιδιοκτησία, και πως κάθε κατάκτηση της εξουσίας, έστω και αν στην αρχή απέβλεπε σε μια οριστική απελευθέρωση, μπορεί να είναι δημιουργός μιας νέας καταπίεσης.

Επικαιρότητα του Μπακούνιν • Αλλά την έννοια της εξουσίας στοχεύει ιδιαίτερα ο Μπακούνιν με μια κριτική άμετρη και άδικη, αλλά πάντα διαλοτισμένη απ' το ανθρώπινο ένστικτο. Όταν παραγγέλλει

Michael BAKOUNINE - le Danton Moderne
fondateur du Nihilisme et Apôtre de l'anarchie

Pour vaincre les Ennemis du prolétariat il nous faut détruire, encore détruire et toujours détruire.

Car ! l'esprit destructeur est en même temps
l'esprit constructeur.

Чтобы победить врага пролетариата, надо разрушать и
еще разрушать всегда и навсегда.

Дух разрушительный есть дух созидательный

να διαλύουμε την εξουσία αντί να την κατακτάμε, και να την αντικαθιστούμε αντί να την απονέμουμε, αποζητά να πετύχει μια νέα άρθρωση της εξουσίας με την ελευθερία, που θα επιτρέψει να αναλάβουμε την κοινωνική δραστηριότητα προάγοντας την ατομική εξέλιξη. Τα φώτα, που ρίχνει διαδοχικά σ' αυτή την αντινομία που υπάρχει στη ζωή των ανθρώπων, πάσχουν, χωρίς καμιά αμφιβολία, από μια υπερβολική απλοποίηση και μεγέθυνση. Αλλά, αν τα χρωματίσουμε, έστω και λίγο, και τα ιεραρχήσουμε, μπορούν θαυμάσια να φωτίσουν μερικά μεγάλα προβλήματα της εποχής μας, ιδίως όταν τα εξετάζουμε από μαρξιστική άποψη.

Αντίθετοι προς την κρατική εξουσία, που ισχυροποιείται αδιάκοπα και οι απάνθρωπες συνέπειές της γίνονται οδυνηρά αισθητές, πρέπει να θυμόμαστε πως σκοπός κάθε δημοκρατίας, δηλ. κάθε μορφής κυβέρνησης που προσπαθεί να μετατρέψει τους υποτελείς σε ελεύθερους πολίτες, είναι να απογυμνωθεί προοδευτικά από τους θεσμούς κηδεμονίας και να εμπιστευτεί τις λειτουργίες της στο κοινωνικό σύνολο, να μειώσει επομένως την κρατική εξουσία, εφόσον μάλιστα η ανθρωπότητα φθάνει στην ώριμη ηλικία.

Αντίθετοι προς τον κοινωνικοοικονομικό γιγαντισμό, που αφαιρεί απ' το άτομο τη δυνατότητα αλλά και την ευχαρίστηση ακόμα μιας προσωπικής απόφασης και μιας δημιουργικής πρωτοβουλίας, και αντίθετοι προς τον προγραμματισμό που πραγματοποιείται σε ολικό επίπεδο, πρέπει απαραίτητα να επανέλθουμε σε στενών διαστάσεων μονάδες, όπως το εργοστάσιο και η κοινότητα, και να τις κάνουμε χώρους αποτελεσματικών αποφάσεων, αφήνοντας στις ίδιες τη φροντίδα να συντονίσουν μεταξύ τους τις αμοιβαίες τους προσπάθειες.

Αντίθετοι προς τη διόγκωση εκείνου, που διαρκεί και εκμηδενίζει, δε θα έπρεπε κάπου κάπου να λησμονούμε τα κουραστικά σχέδια μιας αυστηρής οργάνωσης και τις αφηρημένες δομές της διαλεκτικής, για να ακολουθήσουμε αυτή τη ζωτική προτροπή, που εκθειάζει ο Μπακούνιν και που είναι ενοχλητική και αντιφατική μόνο για την καθαρή λογική και τη νοημοσύνη; «Η χαρά της καταστροφής είναι ταυτόχρονα χαρά δημιουργική». Αυτή είναι η θεμελιώδης ιδέα που κυριαρχεί στη σκέψη του νεαρού Μπακούνιν και σ' αυτή θα παραμείνει πιστός σ' ολόκληρη τη ζωή

Για να νικήσουμε τους εχθρούς του προλεταριάτου, πρέπει να καταστρέψουμε και διαρκώς να καταστρέφουμε. Γιατί το πνεύμα που καταστρέφει είναι ταυτόχρονα το πνεύμα που ανοικοδομεί (Λίβελλος)

του. Σ' έναν κόσμο όλο και πιο κονφορμιστή, αναίσθητο, ταξινομημένο, με νοοτροπία αγέλης, σ' έναν κόσμο όπου δε χαράζονται πια νέοι δρόμοι, αλλά μονάχα ακολουθούνται οι παλιοί, αυτή η άγρια κραυγή βρίσκει μια νέα απήχηση, γιατί εκφράζει, αν όχι ελπίδα, τουλάχιστον ένα παράπονο που δε θα εγκαταλείψει τόσο σύντομα την καρδιά των ανθρώπων.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το Κράτος δεν είναι η Πατρίδα.

Η ευημερία του Κράτους είναι η αθλιότητα του πραγματικού Έθνους, του λαού. Το μεγαλείο και η ισχύς του Κράτους είναι η σκλαβιά του Λαού. Ο Λαός είναι ο φυσικός και νόμιμος εχθρός του Κράτους. Και αν ακόμη ο Λαός υποκύπτει – πολύ συχνά αλίμονο – στις αρχές, κάθε αρχή τού είναι μισητή. Το Κράτος δεν είναι η Πατρίδα. Είναι η αφαίρεση, ο μεταφυσικός, μυστικιστικός, πολιτικός, νομικός μύθος της πατρίδας. Οι λαϊκές μάζες όλων των χωρών αγαρπούν βαθιά την Πατρίδα τους. Αλλ' αυτό είναι μία φυσική πραγματική αγάπη. Ο πατριωτισμός του λαού δεν είναι ιδέα, αλλά γεγονός και ο πολιτικός πατριωτισμός, η αγάπη του Κράτους δεν είναι η ακριβής έκφραση αυτού του γεγονότος, αλλά μια εκφυλισμένη έκφραση μέσω μιας απατηλής αφαίρεσης και πάντα προς όφελος μιας εκμεταλλεύτριας μειοψηφίας. Η Πατρίδα, η εθνικότητα όπως και η ατομικότητα, είναι ένα γεγονός φυσικό και κοινωνικό, ψυχολογικό και ιστορικό ταυτόχρονα. Δεν είναι μια θεωρητική αρχή. Δεν μπορούμε να ονομάσουμε ανθρώπινη αρχή, παρά μόνο ό,τι είναι καθολικό, κοινό σε όλους τους ανθρώπους. Η εθνικότητα τους χωρίζει. Δεν είναι λοιπόν αρχή. Αλλά αυτό που είναι αρχή, είναι ο σεβασμός που ο καθένας πρέπει να έχει για τα φυσικά, πραγματικά ή κοινωνικά γεγονότα. Η εθνικότητα, όπως και η ατομικότητα, είναι ένα από τα γεγονότα αυτά. Οφείλουμε λοιπόν να τη σεβόμαστε. Η καταπίεσή της είναι έγκλημα, και για να μιλήσουμε με τη γλώσσα του Μαντσίνι, αυτή γίνεται ιερή αρχή κάθε φορά που απειλείται ή καταπιέζεται. Γι' αυτό λοιπόν αισθάνομαι ειλικρινά και πάντα τον πατριώτη κάθε καταπιεσμένης πατρίδας.

1. Για τα περισσότερα από τα κείμενα που ακολουθούν, ο Αρθόν χρησιμοποίησε την γαλλική (F) και ρωσική (R) έκδοση των απάντων του Μ. Μπακούνιν (Τα λατινικά στοιχεία αναφέρονται στους αντίστοιχους τόμους). Για περισσότερες πληροφορίες δες στο τέλος του βιβλίου την αναλυτική βιβλιογραφία. (Σημ. του Μετ.)

Η Πατρίδα αντιπροσωπεύει το ιερό και αδιαφιλονίκητο δικαίωμα κάθε ανθρώπου, κάθε ομάδας ανθρώπων, ενώσεων, κοινοτήτων, περιοχών, εθνών, να αισθάνονται, να σκέπτονται, να θέλουν και να δρουν κατά τον τρόπο τους και ο τρόπος αυτός είναι πάντα το αναμφισβήτητο αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας ιστορικής εξέλιξης.

Υποκλινόμαστε, λοιπόν, μπροστά στην παράδοση, μπροστά στην ιστορία. Ή καλύτερα, τις αναγνωρίζουμε όχι γιατί μας παρουσιάζονται σαν αφηρημένα εμπόδια, που σχηματίστηκαν μεταφυσικά, νομικά και πολιτικά από τους σοφούς δάσκαλους και ερμηνευτές του παρελθόντος, αλλά μόνο γιατί έχουν περάσει πραγματικά μέσα στο αίμα και στη σάρκα, μέσα στις αληθινές σκέψεις και τη θέληση των σημερινών λαών.

Το Κράτος, κληρονομιά μιας προνομιάς τάξης.

Το Κράτος, έχω πει, από την ίδια του την αρχή είναι ένα απέραντο κοιμητήριο, όπου θυσιάστηκαν, πέθαναν, θάφτηκαν όλες οι εκδηλώσεις της ατομικής και τοπικής ζωής, όλα τα συμφέροντα των μερών, το σύνολο των οποίων αποτελεί την κοινωνία. Είναι ο δωμός, όπου η πραγματική ελευθερία και η ευημερία των λαών σφαγιάζονται για το πολιτικό μεγαλείο. Και όσο πιο καθολικός είναι αυτός ο σφαγιασμός τόσο τελειότερο είναι το Κράτος. Κατέληξα στο συμπέρασμα και είναι πια πεποίθησή μου, ότι η αυτοκρατορία της Ρωσίας είναι το κατ' εξοχήν Κράτος, το Κράτος χωρίς ρητορικά και φραστικά σχήματα, το τελειότερο κράτος στην Ευρώπη. Αντίθετα, όλα τα Κράτη, στα οποία οι λαοί μπορούν ακόμα ν' αναπνεύσουν, είναι από την άποψη του ιδανικού ατελή, όπως όλες οι Εκκλησίες είναι ατελείς αν συγκριθούν με την Καθολική Εκκλησία. Το Κράτος είναι μια αφαίρεση που καταβροχθίζει την λαϊκή ζωή. Αλλά για να μπορέσει να γεννηθεί μια αφαίρεση, να εξελιχθεί και να συνεχίσει να υπάρχει μέσα στον αληθινό κόσμο, πρέπει να έχει ένα υπαρκτό συλλογικό σώμα, που να ενδιαφέρεται για την ύπαρξή της. Αυτό μπορεί να είναι η μεγάλη λαϊκή μάζα, γιατί αυτή ακριβώς είναι το θύμα της. Πρέπει να είναι ένα σώμα προνομιάχο, το ιερατικό σώμα του Κράτους, η καπιταλιστική τάξη που κυβερνά και που η θέση της μέσα στο Κράτος είναι ίδια με τη θέση του κλήρου μέσα στην Εκκλησία.

Επομένως, τι βλέπουμε σ' όλη αυτή την ιστορία; Το Κράτος ήταν πάντοτε κληρονομιά κάποιας προνομιάς τάξης· του ιερατείου, της αριστοκρατικής τάξης, της αστικής και στο τέλος της γραφειοκρατικής, όταν όλες οι άλλες τάξεις έχουν αποδυναμωθεί και το Κράτος λειτουργεί σα μηχανή. Αλλά για τη σωτηρία του Κράτους είναι απαραίτητη η ύπαρξη μιας οποιασδήποτε προνομιάς τάξης, που να ενδιαφέρεται για την ύπαρξή του. Και ακριβώς αυτό το κοινό συμφέρον της προνομιάς τάξης είναι ό,τι ονομάζεται παρτιωτισμός.

F I, σελ. 225-227.

Το Κράτος στην υπηρεσία της αστικής τάξης.

Είναι φανερό, πως όλα τα ωφέλη της κοινωνίας, που θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει το Κράτος και υποτίθεται ότι προσφέρονται απλόχερα, δεν είναι στην πραγματικότητα παρά η γενική και συνεχής άρνηση των θετικών συμφερόντων των περιοχών, των κοινοτήτων, των ενώσεων. Είναι φανερό, επίσης, πως το ότι ένας μεγάλος αριθμός ατόμων είναι εξαρτημένα από το Κράτος συνιστά μια αφαίρεση, ένα μύθο, μια απάτη, πως το Κράτος μοιάζει μ' ένα πελώριο σφαγείο και ένα γιγάντιο κοιμητήριο, όπου μυστικά και με το πρόσχημα αυτής της αφαίρεσης σφαγιάζονται και ενταφιάζονται υποκριτικά οι καλύτερες εμπνεύσεις και όλες οι ζωντανές δυνάμεις της χώρας. Και επειδή αυτές οι αφαιρέσεις δεν υπάρχουν ούτε εκ φύσεως ούτε προς όφελός τους και δεν έχουν ούτε πόδια για να περπατήσουν, ούτε χέρια για να δημιουργήσουν, ούτε στομάχια για να χωνέψουν αυτή τη μάζα των θυμάτων που ήρθαν να καταδροχθίσουν, είναι φανερό ότι, όπως και η θρησκευτική και ουράνια ιδέα του Θεού αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα τα θετικά και αληθινά συμφέροντα του Κλήρου, που είναι το επίγειο συμπλήρωμα του Θεού, έτσι και η πολιτική ιδέα του Κράτους αντιπροσωπεύει τα επίσης θετικά και αληθινά συμφέροντα της αστικής τάξης, που είναι η βασική, αν όχι η μοναδική εκμεταλλεύτρια τάξη.

R IV, σελ. 258-259.

Η Πολιτική Θεολογία.

Μια από τις μεγαλύτερες υπηρεσίες που πρόσφερε ο αστικός κοινωφελισμός, είναι ότι σκότωσε τη Θρησκεία του Κράτους, τον Πατριωτισμό.

Ο Πατριωτισμός, όπως γνωρίζουμε, είναι μια αρχαία αρετή που γεννήθηκε στις ελληνικές και ρωμαϊκές δημοκρατίες, όπου δεν υπήρχε ποτέ άλλη θρησκεία από εκείνη του Κράτους, δεν υπήρχε άλλο αντικείμενο λατρείας από το Κράτος.

Τι είναι Κράτος; Κατά τους μεταφυσικούς και τους νομοθέτες είναι τα κοινά: Το συλλογικό αγαθό, τα συμφέροντα και τα δικαιώματα του συνόλου, σε αντίθεση με τη διαλυτική δράση των συμφερόντων και των εγωιστικών παθών του ατόμου. Είναι η δικαιοσύνη και η πραγμάτωση της ηθικής και της αρετής πάνω στη γη. Επομένως, δεν υπάρχει ανώτερη πράξη, ούτε μεγαλύτερο καθήκον για τα άτομα από το ν' αφοσιωθούν, να θυσιαστούν και στην ανάγκη να πεθάνουν για το θρίαμβο και την ισχύ του Κράτους.

Να, με λίγα λόγια, ολόκληρη η Θεολογία του Κράτους. Ας δούμε τώρα μήπως αυτή η πολιτική Θεολογία, όπως και η θρησκευτική Θεολογία, κρύβει πίσω από μια όμορφη και ποιητική πρόσοψη πραγματικότητες πολύ κοινές και πολύ δρώμικες.

Ας αναλύσουμε πρώτα την ίδια την ιδέα του Κράτους, όπως μας την παρουσιάζουν όσοι το εκθειάζουν. Είναι η θυσία της φυσικής ελευθερίας και των συμφερόντων τόσο των ατόμων, όσο και των σχετικά μικρών συλλογικών μονάδων, δηλ. ενώσεων, κοινοτήτων και επαρχιών, προς όφελος των συμφερόντων και της ελευθερίας όλου του κόσμου, της ευημερίας του μεγάλου συνόλου. Αλλά, τι είναι στην πραγματικότητα αυτός ο κόσμος, αυτό το μεγάλο σύνολο; Είναι η συνάθροιση όλων των ατόμων και όλων των μικρότερων ανθρώπινων ομάδων που το συνθέτουν. Αλλά από τη στιγμή που για να το συνθέσουμε και να το συναρμόσουμε, όλα τα ατομικά και τοπικά συμφέροντα θα πρέπει να θυσιαστούν, τι είναι τελικά το Όλον, που θεωρείται ότι τα αντιπροσωπεύει; Δεν είναι το ζωντανό σύνολο που αφήνει τον καθένα ν' αναπνέει άνετα και γίνεται τόσο πιο γόνιμο, πιο ισχυρό και πιο ελεύθερο, όσο περισσότερο εξελίσσεται στους κόλπους του η καθολική ελευθερία και η ευημερία του ατόμου. Δεν είναι η φυσική ανθρώπινη κοινωνία που επιδειβαιώνει και επεκτείνει τη ζωή του ατόμου μέσα από τη ζωή του συνόλου. Αντίθετα είναι ο

σφαγιασμός του μεμονωμένου ατόμου, όπως και όλων των τοπικών ενώσεων, η καταστροφική αφαίρεση της ζωντανής κοινωνίας, ο περιορισμός ή καλύτερα η τέλεια άρνηση της ζωής και των δικαιωμάτων των μερών που συνθέτουν το όλον, για το υποτιθέμενο καλό όλου του κόσμου. Είναι το Κράτος, είναι ο θωμός της πολιτικής Θρησκείας, όπου σφαγιάζεται πάντα η φυσική κοινωνία. Το Κράτος είναι μια καθολικότητα που καταβροχθίζει, που ζει από ανθρώπινες θυσίες όπως και η Εκκλησία, της οποίας, επαναλαμβάνω, είναι ο δίδυμος αδελφός.

FI, σελ. 222-224.

Το κοινωνικό συμβόλαιο.

Έχουμε πει ότι ο άνθρωπος δεν είναι μόνο το πιο ατομικό ον της γης, αλλά και το πιο κοινωνικό. Ήταν μεγάλη η πλάνη του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ να σκεφτεί ότι η πρωτόγονη κοινωνία συγκροτήθηκε με μια ελεύθερη συμφωνία των αγρίων. Αλλά δεν είναι μόνο ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ που το δεβαιώνει. Η πλειοψηφία των σύγχρονων νομομαθών και δημοσιονόμων, είτε της σχολής του Καντ, είτε οποιασδήποτε άλλης σχολής ατομικιστικής και φιλελεύθερης, που δεν παραδέχονται ούτε τη θεμελιωμένη πάνω στο Θείο δίκαιο των θεολόγων κοινωνία, ούτε την κοινωνία όπως την καθορίζει η χεγκελιανή σχολή σαν τη λιγότερο ή περισσότερο μυστική πραγμάτωση της αντικειμενικής ηθικής, ούτε την πρωτόγονα ζωική κοινωνία των φυσιοκρατών, παίρνουν *volens volens*, και επειδή δεν έχουν άλλη βάση, ως αφετηρία, το σιωπηρό συμβόλαιο. Δηλ. ένα συμβόλαιο χωρίς λόγια και επομένως χωρίς σκέψη και θέληση. Ένας σκανδαλώδης παραλογισμός. Ένα εξωφρενικό και συνάμα κακοήθες επιπόνημα. Μια αισχρή απάτη. Γιατί υποτίθεται ότι, ενώ δεν ήμουν σε θέση ούτε να θελήσω, ούτε να σκεφθώ, ούτε να μιλήσω – αφού τους άφησα να με ξεπουπουλιάζουν χωρίς να διαμαρτυρηθώ – μπόρεσα να αποδεχτώ για μένα τον ίδιο, αλλά και για τους απογόνους μου, μια αιώνια δουλεία.

Οι συνέπειες, λοιπόν, του κοινωνικού συμβολαίου είναι ολέθριες, γιατί καταλήγουν στην απόλυτη κυριαρχία του Κράτους. Και όμως οι αρχές, που το διέπουν, στην αφετηρία τους φαίνονται υπερβολικά φιλελεύθερες. Τα άτομα, πριν συνάψουν αυτό το συμβόλαιο, θεωρείται ότι είχαν μία απόλυτη ελευθερία, αφού,

σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, ο φυσικός άνθρωπος, ο άγριος άνθρωπος είναι ο μόνος τελείως ελεύθερος. Είπαμε αυτό που σκεφτόμαστε για τη φυσική αυτή ελευθερία που είναι η απόλυτη εξάρτηση του ανθρώπου – γορίλα από τις μόνιμα εχθρικές συνθήκες του εξωτερικού κόσμου. Αλλά ας υποθέσουμε ότι πραγματικά είναι ελεύθερος στην αφετηρία του. Γιατί, λοιπόν, θα σχημάτιζε κοινωνία; Για να εξασφαλίσει, απαντούν, την ασφάλειά του απέναντι σε πιθανές εισβολές αυτού του ίδιου του εξωτερικού κόσμου, όπου περιλαμβάνονται και άλλοι άνθρωποι, ενωμένοι ή όχι, αλλά που δε θ' ανήκουν σ' αυτή τη νέα κοινωνία που σχηματίζεται.

Να, λοιπόν, οι πρωτόγονοι άνθρωποι απόλυτα ελεύθεροι, κλεισμένοι ο καθένας στον εαυτό του και για τον εαυτό του, απολαμβάνουν αυτή την απεριόριστη ελευθερία, όσο δε συναντιώνται, όσο μένουν δυθισμένοι ο καθένας στον απόλυτο, ατομικό απομονωτισμό του. Η ελευθερία του ενός δεν έχει ανάγκη από την ελευθερία του άλλου. Αντίθετα, κάθε ατομική ελευθερία, επειδή είναι αυτόκλητη και αυθύπαρκτη, φαίνεται αναγκαστικά σαν άρνηση της ελευθερίας των άλλων και όλες αυτές οι ελευθερίες, αν διασταυρωθούν, οφείλουν να περιορίζονται και να μειώνονται αμοιβαία, ν' αντιφάσκουν και ν' αλληλοκαταστρέφονται.

Για να μη καταστραφούν εντελώς, συνάπτουν μεταξύ τους ένα σαφές ή σιωπηρό συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο εγκαταλείπουν ένα μέρος τους για να εξασφαλίσουν το επόμενο. Το συμβόλαιο αυτό γίνεται η βάση της κοινωνίας ή μάλλον του Κράτους. Γιατί πρέπει να σημειώσουμε, πως, σ' αυτή τη θεωρία, δέν υπάρχει καθόλου θέση για την κοινωνία, υπάρχει μόνο το Κράτος, ή, καλύτερα, εκεί κάθε τι απορροφήθηκε από το Κράτος.

Η κοινωνία είναι η φυσική μορφή της ύπαρξης της ανθρώπινης συλλογικότητας, ανεξάρτητα από κάθε συμβόλαιο. Σ' αυτή κυβερνούν τα έθιμα ή οι παραδοσιακές συνήθειες, αλλά ποτέ οι νόμοι. Προοδεύει αργά με την ώθηση που της δίνουν οι ατομικές πρωτοβουλίες και όχι με τη σκέψη ή τη θέληση του νομοθέτη. Υπάρχουν πολλοί νόμοι που την κυβερνούν χωρίς να το αντιλαμβάνεται, αλλά αυτοί είναι φυσικοί νόμοι συμφυσείς στο κοινωνικό σώμα, όπως οι φυσικοί νόμοι είναι συμφυσείς στα υλικά σώματα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των νόμων παραμένει μέχρι σήμερα άγνωστο και παρ' όλα αυτά κυβέρνησαν την ανθρώπινη κοινωνία από τη γέννησή της, ανεξάρτητα από τη σκέψη και τη θέληση των ανθρώπων που τη συνέθεσαν.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι δεν πρέπει να τους συγχέουμε με

τους νόμους και τα διατάγματα, που, μέσα στο σύστημα που εξετάζουμε, αναγνωρισμένα από κάποια νόμιμη εξουσία, θεωρούνται σαν τα λογικά προϊόντα του πρώτου συμβολαίου που έγινε συνειδητά από τους ανθρώπους.

Το Κράτος δεν είναι καθόλου άμεσο δημιουργήμα της φύσης. Δεν προηγείται, όπως η κοινωνία, της αφύπνισης της σκέψης στους ανθρώπους και θα προσπαθήσουμε να δείξουμε αργότερα πως το δημιούργησε η θρησκευτική συνείδηση στο μέσον της φυσικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τους φιλελεύθερους δημοσιονόμους, το πρώτο Κράτος δημιουργήθηκε από την ελεύθερη και έλλογη δούληση των ανθρώπων. Σύμφωνα με τους οπαδούς του απολυταρχισμού είναι μια θείκη δημιουργία. Και στις δύο περιπτώσεις δεσπόζει στην κοινωνία και τείνει να την απορροφήσει εντελώς.

Στη δεύτερη περίπτωση, αυτή η απορρόφηση είναι φυσική. Ένα πολίτευμα πρέπει αναγκαστικά να καταβροχθίζει κάθε φυσική οργάνωση. Το πιο περίεργο είναι πως η ατομιστική Σχολή με το ελεύθερο συμβόλαιό της καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα. Και πράγματι, αυτή η Σχολή αρχίζει με την άρνηση της ίδιας της ύπαρξης μιας φυσικής κοινωνίας, που προηγείται του συμβολαίου. Γιατί μία τέτοια κοινωνία θ' απαιτούσε τις φυσικές σχέσεις των ατόμων και επομένως έναν αμοιβαίο περιορισμό των ελευθεριών τους, αντίθετο προς την απόλυτη ελευθερία, που ο καθένας, σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, θεωρείται ότι απολαμβάνει πριν από τη σύναψη του συμβολαίου και δε θα ήταν ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο αυτό το ίδιο το συμβόλαιο, που υπάρχει σαν ένα φυσικό γεγονός, το οποίο επίσης προηγείται του ελεύθερου συμβολαίου. Λοιπόν, κατά το σύστημα αυτό, η ανθρώπινη κοινωνία αρχίζει με τη σύναψη του συμβολαίου. Αλλά τι είναι αυτή η κοινωνία; Είναι η καθαρή και λογική πραγμάτωση του συμβολαίου με όλες του τις διατάξεις και τις νομοθετικές και πρακτικές συνέπειες. – Είναι το Κράτος.

Ας το δούμε καλύτερα. Τι αντιπροσωπεύει; Το σύνολο των αρνήσεων των ατομικών ελευθεριών όλων των μελών του. Ή καλύτερα, το σύνολο των θυσιών στις οποίες υποβάλλονται όλα τα μέλη, απαρνούμενα ένα μέρος της ελευθερίας τους προς όφελος του κοινού καλού. Είδαμε πως, κατά την ατομικιστική θεωρία, η ελευθερία του καθένα είναι ο περιορισμός ή καλύτερα η φυσική άρνηση της ελευθερίας όλων των άλλων. Και δέβαια αυτός ο απόλυτος περιορισμός, αυτή η άρνηση της ατομικής ελευθερίας στο όνομα της συλλογικής ελευθερίας ή του κοινού δικαίου είναι

το Κράτος. Λοιπόν, εκεί όπου αρχίζει το Κράτος, τελειώνει η ατομική ελευθερία και το αντίθετο.

Θα ισχυρισθεί κανείς ότι το Κράτος, αντιπροσωπεύοντας τη δημόσια σωτηρία ή το κοινό συμφέρον, αφαιρεί ένα μέρος της ελευθερίας του ενός για να του εξασφαλίσει όλο το υπόλοιπο. Αλλά το υπόλοιπο αυτό είναι, αν θέλετε, η ασφάλεια, αλλά δεν είναι ποτέ η ελευθερία. Η ελευθερία είναι αδιαίρετη. Δεν μπορούμε να της αφαιρέσουμε ένα μέρος χωρίς να τη σκοτώσουμε. Αυτό το μικρό μέρος, που θα αφαιρέσετε, είναι το παν. Με μία φυσική κίνηση, αναγκαία και ακαταμάχητη, όλη η ελευθερία μου συγκεντρώνεται ακριβώς μέσα στο μέρος, όσο μικρό κι αν είναι, που εσείς αποσπάσατε. Είναι η ιστορία της γυναίκας του Κυανοπώγωνα που είχε ένα ολόκληρο παλάτι στη διάθεσή της και ήταν ελεύθερη να μπαίνει παντού, να δλέπει και ν' αγγίζει τα πάντα, εκτός από ένα άθλιο δωματιάκι που ο φοβερός σύζυγός της της είχε απαγορεύσει με την ποινή του θανάτου ν' ανοίξει. Και όμως, αδιάφορη από τη μεγαλοπρέπεια του παλατιού, η ψυχή της συγκεντρώθηκε σ' αυτό το μικρό άθλιο δωμάτιο. Το άνοιξε, και σωστά το άνοιξε, γιατί ήταν μια πράξη αναγκαία για την ελευθερία της, ενώ η απαγόρευση να μπει εκεί ήταν μια αυταπόδεικτη παραδίαιση αυτής της ίδιας της ελευθερίας. Είναι ακόμα η ιστορία του αμαρτήματος του Αδάμ και της Εύας. Η απαγόρευση να δοκιμάσουν τον καρπό από το δέντρο της γνώσης, μόνο και μόνο γιατί ήταν η θέληση του Κυρίου, ήταν από τη μεριά του αγαθού Θεού μία πράξη φρικτού δεσποτισμού. Και αν οι πρώτοι μας πρόγονοι είχαν υπακούσει, όλο το ανθρώπινο γένος θα παρέμενε δυθισμένο μέσα στην πιο ταπεινωτική σκλαβιά. Αντίθετα η ανυπακοή τους μας χειραφέτησε και μας έσωσε. Αυτή, σύμφωνα με το μύθο, ήταν η πρώτη πράξη της ανθρώπινης ελευθερίας.

Αλλά το Κράτος, θα ισχυρισθούν, το δημοκρατικό Κράτος που βασίζεται στην ελεύθερη ψήφο όλων των πολιτών, δε θα ήταν δυνατόν να είναι η άρνηση της ελευθερίας τους. Και γιατί όχι; Αυτό θα εξαρτηθεί απόλυτα από την αποστολή και την εξουσία που οι πολίτες θα παραχωρήσουν στο Κράτος. Ένα δημοκρατικό Κράτος, που βασίζεται στην καθολική ψηφοφορία, θα μπορούσε να γίνει πολύ απολυταρχικό, πιο απολυταρχικό ακόμα και από το μοναρχικό κράτος, όταν με το πρόσχημα ότι αντιπροσωπεύει τη βούληση του συνόλου, δαραιώνει πάνω στη βούληση και την ελεύθερη κίνηση κάθε μέλους του με όλο το βάρος της συλλογικής του εξουσίας.

F I σελ. 119-125.

Το δημοκρατικό Κράτος αποτελεί αντίφαση στους όρους.

Δεν υπάρχει θεμελιώδης διαφορά μεταξύ του ριζοσπαστικού κόμματος των δημοκρατών και του δογματικού δημοκρατικού κόμματος των συνταγματικών φιλελευθέρων. Και τα δύο έχουν την ίδια καταγωγή και διαφέρουν μόνο στο χαρακτήρα. Και τα δύο τοποθετούν στη βάση της κοινωνικής οργάνωσης το Κράτος και το οικογενειακό με το κληρονομικό δίκαιο από τα οποία προκύπτει το δικαίωμα της ιδιωτικής περιουσίας, δηλ. το δικαίωμα της μειοψηφίας των καπιταλιστών να εκμεταλλεύεται την εργασία της πλειοψηφίας που στερείται ιδιοκτησίας. Η διαφορά των δύο κομμάτων είναι η εξής: οι δογματικοί φιλελεύθεροι θέλουν να συγκεντρώσουν όλα τα πολιτικά δικαιώματα στα χέρια της προνομιάς μειοψηφίας, ενώ οι ριζοσπαστικοί φιλελεύθεροι θέλουν να επεκτείνουν τα δικαιώματα αυτά και στις καταπιεσμένες μάζες του λαού. Οι δογματικοί φιλελεύθεροι θεωρούν το Κράτος σαν ένα φρούριο που ουσιαστικά δημιουργήθηκε με σκοπό να εξασφαλίσει στην προνομιά μειοψηφία την αποκλειστική κατοχή των πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων, ενώ αντίθετα οι ριζοσπαστικοί υποστηρίζουν το Κράτος μπροστά στο λαό με τη διαβεβαίωση πως τον υπερασπίζεται από το δεσποτισμό αυτής της ίδιας της μειοψηφίας. Πρέπει να παραδεχτούμε πως η λογική και η ιστορική πείρα βρίσκονται στο πλευρό των δογματικών φιλελευθέρων. Όσο καιρό ο λαός με την εργασία του τρέφει, συντηρεί και πλουτίζει τους προνομιάς, ο λαός που είναι ανίκανος να κυβερνηθεί από μόνος του, γιατί αναγκάζεται να εργάζεται όχι για τον εαυτό του αλλά για τους άλλους, θα κυβερνιέται και θα εξουσιάζεται πάντοτε από τις τάξεις που τον εκμεταλλεύονται. Και αυτό δε θεραπεύεται ούτε με την πλατύτερη συνταγματική δημοκρατία, γιατί ο οικονομικός παράγοντας είναι ισχυρότερος από τα πολιτικά δικαιώματα, που δεν μπορούν να έχουν κάποιο νόημα και αλήθεια παρά μόνο στο μέτρο που στηρίζονται στα οικονομικά φαινόμενα.

Και στο τέλος τέλος, η *ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων ή το δημοκρατικό Κράτος*, κρύβουν την πιο φανερή αντίφαση στους όρους τους. Όποιος λέει Κράτος ή πολιτικό δικαίωμα, εννοεί δύναμη, εξουσία, επικυριαρχία. Δηλαδή προϋποθέτουν την ανισότητα. Όταν όλοι κυβερνούν, κανείς πια δεν κυβερνιέται και έτσι δεν υπάρχει Κράτος. Όταν όλοι απολαμβάνουν τα ίδια ανθρώπινα δικαιώματα, κάθε δικαίωμα πολιτικό παύει να έχει

λόγο ύπαρξης. Το πολιτικό δικαίωμα σημαίνει προνόμιο και όταν όλοι είναι το ίδιο προνομιούχοι, το προνόμιο εξατμίζεται και μαζί μ' αυτό το πολιτικό δικαίωμα. Γι' αυτό, οι όροι *δημοκρατικό Κράτος* και *ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων*, δε σημαίνουν τίποτα άλλο παρά την καταστροφή του Κράτους και την εξαφάνιση κάθε πολιτικού δικαιώματος.

Παγκόσμια επαναστατική συμμαχία της σοσιαλδημοκρατίας.
Βερολίνο, 1904, σελ. 10-12.

Διαφορά κράτους και κοινωνίας.

Η εξέγερση είναι πολύ πιο εύκολη ενάντια στο Κράτος, γιατί μέσα στην ίδια τη φύση του Κράτους υπάρχει κάτι που την προκαλεί. Το Κράτος είναι η εξουσία, είναι η βία, είναι η επίδειξη και η αυτοϊκανοποίηση της βίας. Δε δρα αθόρυβα και δεν προσπαθεί να προσηλυτίσει. Και κάθε φορά που το προσπαθεί, το κάνει με πολύ κακή διάθεση, γιατί από τη φύση του δεν ενδιαφέρεται τόσο να πείθει όσο να επιβάλλεται και να εξαναγκάζει. Προσπαθεί επίσης να καλύψει λίγο αυτή τη φύση του νόμιμου παραβάτη της θέλησης των ανθρώπων, της καθημερινής άρνησης της ελευθερίας τους. Ενώ επίσης παραγγέλλει το καλό, το αφαιρεί και το χαλάει, ακριδώς γιατί το προστάζει και κάθε προσταγή προκαλεί και υποκινεί δίκαιες εξεγέρσεις για την ελευθερία. Και γιατί το καλό, όταν διατάσσεται, από την άποψη της αληθινής ηθικής, της ανθρωπίνης και όχι της θεϊκής, από την άποψη της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και της ελευθερίας, γίνεται κακό. Η ελευθερία, η ηθικότητα και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου συνίστανται σ' αυτό ακριδώς, ότι ο άνθρωπος κάνει το καλό, όχι γιατί του παραγγέλθηκε αλλά γιατί το ξεχωρίζει, το θέλει και το αγαπά.

Η κοινωνία δεν επιβάλλεται με τους τύπους, επίσημα, αυταρχικά· επιβάλλεται φυσικά και γι' αυτό δέβαια η επίδρασή της πάνω στο άτομο είναι ασύγκριτα πιο ισχυρή απ' αυτή του Κράτους. Δημιουργεί και διαμορφώνει όλα τα ότομα που γεννιούνται και αναπτύσσονται στους κόλπους της. Πετυχαίνει να τους διοχετεύσει, από την πρώτη μέρα της γέννησής τους μέχρι τη μέρα του θανάτου τους, όλη την ιδιαίτερη υλική της φύση, την πνευματική, την ηθική. Εξατομικεύεται κατά κάποιο τρόπο μέσα στον καθένα.

F I σελ. 288-289.

Η καθολική ψηφοφορία στην υπηρεσία του Κράτους.

Η καθολική ψηφοφορία, λέω, είναι η επίδειξη, τόσο η πιο πλατιά όσο και η πιο ραφιναρισμένη, του πολιτικού τσαρλατανισμού του Κράτους. Είναι αναμφίβολα ένα επικίνδυνο όργανο, που απαιτεί μια μεγάλη επιδεξιότητα από το χειριστή του, αλλά αν ξέρει να το χρησιμοποιήσει σωστά, είναι το πιο σίγουρο μέσο για να πετύχει τη συνεργασία των μαζών στην οικοδόμηση της ίδιας τους της φυλακής. Ο Ναπολέων Γ' στήριξε όλη την κυριαρχία του στην καθολική ψηφοφορία που ουδέποτε πρόδωσε την εμπιστοσύνη του. Ο Βίσμαρκ την έκανε βάση της κνουτογερμανικής αυτοκρατορίας του.

F III, σελ. 168-169.

Η καθολική ψηφοφορία είναι απάτη.

Μπορούμε να πούμε πως εμείς οι επαναστάτες σοσιαλιστές δε θέλουμε την καθολική ψηφοφορία και προτιμάμε είτε την ψηφοφορία των εκλεκτόρων είτε το δεσποτισμό του ενός; Καθόλου. Αυτό που δεβαιώνουμε είναι ότι η καθολική ψηφοφορία, αν κριθεί όπως είναι και όπως εμφανίζεται σε μια κοινωνία θεμελιωμένη πάνω στην οικονομική και κοινωνική ανισότητα, για το λαό θα είναι πάντα μια απάτη. Από την πλευρά των δημοκρατών αστών δεν είναι τίποτα άλλο από μια μισητή απάτη, το πιο σίγουρο όργανο για να στερεώσουμε μ' ένα φαινομενικό φιλελευθερισμό και μια φαινομενική δικαιοσύνη, φθείροντας τα λαϊκά συμφέροντα και τη λαϊκή ελευθερία, την αιώνια κυριαρχία των εκμεταλλευτριών και καπιταλιστικών τάξεων.

Αρνούμαστε, λοιπόν, ότι η καθολική ψηφοφορία είναι όργανο που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο λαός για να πετύχει τη δικαιοσύνη ή την οικονομική και κοινωνική ισότητα. Γιατί, όπως μόλις απέδειξα, η καθολική ψηφοφορία, όταν ασκείται... μέσα στη λαϊκή άγνοια και εξάρτηση... θα παράγει αναγκαστικά και πάντα μια ψήφο αντίθετη προς τα συμφέροντα του λαού.

Ξεκινώντας απ' εκεί, δεβαιώνουμε ότι οι αυτοκαλούμενοι σοσιαλδημοκράτες, που στις χώρες όπου δεν υπάρχει ακόμα η καθολική ψηφοφορία προσπαθούν να πείσουν το λαό ότι πρέπει να την πετύχουν πριν απ' όλα, έτσι όπως κάνουν σήμερα οι αρχηγοί του κόμματος της σοσιαλδημοκρατίας στη Γερμανία, ισχυριζόμε-

νοι ότι η πολιτική ελευθερία είναι προϋπόθεση που προηγείται της οικονομικής χειραφέτησης, είναι ή οι ίδιοι ακριβώς θύματα μιας ολέθριας απάτης ή αυτοί που εξαπατούν το λαό. Αγνοούν πραγματικά, ή δείχνουν πως αγνοούν, ότι αυτή η πολιτική ελευθερία που προϋπάρχει, που υπάρχει δηλ. αναγκαστικά έξω από την οικονομική και κοινωνική ισότητα, γιατί πρέπει να προηγείται αυτής της τελευταίας, θα είναι ουσιαστικά μια αστική ελευθερία, δηλ. θεμελιωμένη στην οικονομική υποδούλωση του λαού και επομένως ανίκανη να παράγει το αντίθετό της και να δημιουργήσει αυτή την οικονομική και κοινωνική ισότητα που προϋποθέτει την καταστροφή της αποκλειστικής ελευθερίας των αστών.

... Το δέβαιο για μένα είναι ότι δεν υπάρχουν σήμερα χειρότεροι εχθροί του λαού απ' αυτούς που προσπαθούν να τον αποτρέψουν από την κοινωνική επανάσταση, τη μόνη που μπορεί να του δώσει και την πραγματική ελευθερία και τη δικαιοσύνη και την ευημερία, για να τον παρασύρουν και πάλι στις απογοητευτικές εμπειρίες των μεταρρυθμίσεων ή των αποκλειστικά πολιτικών επαναστάσεων, των οποίων πάντα υπήρξε όργανο, θύμα και παιχνίδι.

Η κοινωνική επανάσταση δεν αποκλείει καθόλου την πολιτική επανάσταση. Αντίθετα την προϋποθέτει αναγκαστικά, αλλά της επιβάλλει ένα χαρακτήρα εντελώς νέο, το χαρακτήρα της πραγματικής χειραφέτησης του λαού από το ζυγό του Κράτους. Επειδή όλα τα πολιτεύματα και όλες οι πολιτικές εξουσίες δημιουργήθηκαν για να προστατέψουν και να εγγυηθούν τα οικονομικά προνόμια των καπιταλιστικών και εκμεταλλευτριών τάξεων από τις εξεγέρσεις του προλεταριάτου, είναι φανερό πως η κοινωνική επανάσταση οφείλει να καταστρέψει αυτά τα πολιτεύματα και τις εξουσίες όχι πριν ή μετά, αλλά ταυτόχρονα. Είναι φανερό ότι θα γκρεμίσει θαρραλέα τα οικονομικά θεμέλια της δουλείας του λαού.

Η πολιτική επανάσταση, σύγχρονη και πραγματικά αχώριστη με την κοινωνική επανάσταση, της οποίας θα είναι κατά κάποιον τρόπο έκφραση και αρνητική εκδήλωση, δε θα είναι πια ένας μετασχηματισμός, αλλά μια μεγαλειώδης διάλυση του Κράτους.

F IV, σελ. 195-198.

Η αναρχική αρχή: Υπευθυνότητα και αξιοπρέπεια των πάντων.

Θέλετε οι άνθρωποι να μη καταπιέζουν άλλους ανθρώπους; Μη τους δίνετε ποτέ τη δυνατότητα να αποκτήσουν εξουσία. Θέλετε να σεβαστούν την ελευθερία, τα δικαιώματα, την ανθρώπινη ψυχή των ομοίων τους; Αναγκάστε τους να τα σεβαστούν. Όχι όμως ν' αναγκαστούν από τη θέληση ή την καταπιεστική δράση των άλλων ανθρώπων, ούτε από τον κολασμό του Κράτους και των νόμων, που αναγκαστικά αντιπροσωπεύονται και εφαρμόζονται από τους ανθρώπους, κάτι που θα τους ξανάκανε σκλάβους με τη σειρά τους, αλλά από την ίδια την οργάνωση του κοινωνικού δίκου. Μια οργάνωση φτιαγμένη με τρόπο που, αν και θα παρέχει στον καθένα την πιο μεγάλη απόλαυση της ελευθερίας του, δε θα δίνει τη δυνατότητα ν' ανέβει πάνω από τους άλλους ή να κυριαρχήσει, παρά μόνο με τη φυσική επίδραση της πνευματικής ή ηθικής υπεροχής του, χωρίς να μπορεί ποτέ η επίδραση να επιβληθεί σαν δικαίωμα, ούτε να στηριχθεί πάνω σ' οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα.

Όλα τα πολιτικά συστήματα, ακόμα και τα πιο δημοκρατικά, τα θεμελιωμένα πάνω στην πιο πλατιά εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας, ενώ αρχίζουν, όπως συμβαίνει συχνά στην αρχή, με την τοποθέτηση στην εξουσία των πιο αξιοπρεπών, φιλελευθέρων και αφοσιωμένων στο κοινό καλό ατόμων, αυτών που είναι τα πιο ικανά να τα υπηρετήσουν, καταλήγουν πάντοτε στο να παράγουν μια διπλή διαφθορά, ένα διπλό κακό. Και αυτό, γιατί ακριδώς έχουν σαν αναγκαίο αποτέλεσμα να μετασχηματίζουν τη φυσική και, επομένως, αποδεκτή από τους ανθρώπους εξουσία σε δικαίωμα.

Πρώτα πρώτα έχουν σαν άμεσο αποτέλεσμα να μεταβάλουν τους πραγματικά ελεύθερους ανθρώπους, σε υποτιθέμενους ελεύθερους πολίτες που, μέσα σε μια αυταπάτη και με μια μοναδική προκατάληψη, συνεχίζουν επίσης να θεωρούνται σαν ίσοι μ' όλο τον κόσμο, ενώ στην πραγματικότητα είναι αναγκασμένοι από εκείνη τη στιγμή να υποκύπτουν στους αντιπροσώπους του νόμου, στους ανθρώπους. Και ενώ αυτοί οι άνθρωποι από άποψη οικονομική και κοινωνική θα ήταν πραγματικά ίσοι τους, από άποψη πολιτική θα γίνονταν αρχηγοί τους. Και σ' αυτούς, με το πρόσχημα του κοινού καλού και στο όνομα της υποτιθέμενης θέλησης του λαού, εκφραζόμενη με απόφαση που παίρνει η πλειο-

ψηφία και όχι παμψηφεί, οφείλουν παθητική υποταγή όλοι οι πολίτες, φυσικά στα καθορισμένα από το νόμο όρια; όρια που σύμφωνα με την καθημερινή πείρα επεκτείνονται πολύ για την ικανοποίηση εκείνου που διατάσσει και περιορίζονται ιδιαίτερα για τον πολίτη που θα ήθελε να χρησιμοποιήσει το δικαίωμα της νόμιμης ανυπακοής.

Αλήθεια, δηλώνω πως εφ' όσον οι πολίτες υποτάσσονται στους επίσημους εκπροσώπους του νόμου, στους αρχηγούς που τους επιβάλλονται από το Κράτος, έστω και αν έχουν εγκριθεί από καθολική ψηφοφορία, είναι σκλάβοι.

Κοινωνική Επανάσταση ή στρατιωτική Δικτατορία. σελ. 185-187.

Η Εκκλησία, θεμέλιο του Κράτους.

Το Κράτος είναι ο δίδυμος αδελφός της Εκκλησίας. Δεν μπορούμε να δρούμε άλλο λόγο της ύπαρξής του, παρά μόνο αν ξεκινήσουμε από τη θεολογική ή μεταφυσική ιδέα. Επειδή από τη φύση του αντιτίθεται στην ανθρώπινη δικαιοσύνη, πρέπει ν' αναζητήσει τη δικαίωσή του στο θεολογικό ή μεταφυσικό μύθο της θείκης δικαιοσύνης. Ο αρχαίος κόσμος αγνοούσε εντελώς την έννοια του έθνους ή της κοινωνίας. Ο σύγχρονος κόσμος ήταν πάντοτε υποδουλωμένος και απορροφημένος από το Κράτος και η εξουσία και το ειδικό δικαίωμα κάθε Κράτους πήγαζε από την ύπαρξη και την κυριαρχία κάποιου θείκου συστήματος ή κάποιου Θεού, που θεωρείτο ο αποκλειστικός προστάτης αυτού του Κράτους. Στον αρχαίο κόσμο, ο άνθρωπος σαν άτομο ήταν άγνωστος. Η αληθινή ιδέα της ανθρωπότητας ήταν άγνωστη. Υπήρχαν μόνο πολίτες. Έτσι, στον πολιτισμό αυτό η δουλεία ήταν ένα φυσικό φαινόμενο και βάση απαραίτητη για την απόλαυση του δικαιώματος του πολίτη.

Όταν ο Χριστιανισμός γκρέμισε τον πολυθεισμό και ανακήρυξε ένα μοναδικό Θεό, τα Κράτη συνέχισαν ν' ανατρέχουν στους αγίους του χριστιανικού παραδείσου και κάθε καθολικό Κράτος είχε έναν ή περισσότερους αγίους σαν προστάτες. Αυτοί υπήρξαν οι υπερασπιστές τους και οι μεσολαβητές τους στον Κύριο, που θα έπρεπε σ' αυτή την περίπτωση να βρίσκεται αναμφίβολα σε μια πολύ ενοχλητική κατάσταση. Επιπλέον, κάθε Κράτος αισθάνεται ακόμα την ανάγκη να δηλώσει πως ο Κύριος το προστατεύει εντελώς ιδιαίτερα.

Η μεταφυσική και οι πολιτικές επιστήμες, που φαινομενικά στηρίζονται στη μεταφυσική αλλά στην πραγματικότητα στα συμφέροντα των καπιταλιστικών τάξεων, προσπαθούσαν εξίσου να δώσουν μια ορθολογική βάση στην ύπαρξη του Κράτους. Ανέτρεχαν στο μύθο μιας συμφωνίας ή ενός γενικού συμβολαίου του λαού, που υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύεται από το Κράτος.

Σύμφωνα με τους γιακωβίνους δημοκράτες, καθήκον του Κράτους είναι να καταστήσει δυνατό το θρίαμβο των γενικών και συλλογικών συμφερόντων των πολιτών πάνω στα εγωιστικά και αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των ατόμων, των κοινοτήτων και των επαρχιών. Το Κράτος είναι η καθολική δικαιοσύνη, το συλλογικό δίκαιο που νικά τον εγωισμό και την ηλιθιότητα των ατόμων. Είναι η επιβεβαίωση της απουσίας αξίας και λογικής μέσα στο κάθε άτομο, επικαλούμενο την εγκράτεια και την αρετή του συνόλου. Είναι η πραγματική άρνηση, με άλλα λόγια, ο ατελείωτος περιορισμός όλων των ιδιαίτερων ελευθεριών, ατομικών και συλλογικών, στο όνομα της ελευθερίας του συνόλου, της συλλογικής και της καθολικής, που στην πραγματικότητα δεν είναι παρά μια ταπεινωτική αφαίρεση απορρέουσα από την άρνηση ή τον περιορισμό των δικαιωμάτων των διαφόρων ατόμων και βασισμένη πάνω στην αληθινή δουλεία του καθένα.

Επειδή είναι δεδομένο ότι κάθε αφαίρεση μπορεί να υπάρχει μόνο στο μέτρο που στηρίζεται στα θετικά συμφέροντα ενός πραγματικού όντος, η αφαίρεση του Κράτους αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα τα θετικά συμφέροντα των καπιταλιστικών τάξεων, που εκμεταλλεύονται και κυριαρχούν και που ονομάζονται καλλιεργημένες, δηλ. το συστηματικό σφαγιασμό, προς όφελός τους, των συμφερόντων και της ελευθερίας των υποδουλωμένων μαζών.

Παγκόσμια επαναστατική συμμαχία της σοσιαλδημοκρατίας,
Βερολίνο, 1904, σελ. 38-41.

Το οποιοδήποτε προνόμιο διαφθείρει.

Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε προνομίου και κάθε προνομίουχας θέσης να σκοτώνουν το πνεύμα και την καρδιά του ανθρώπου. Ο προνομιούχος, είτε πολιτικά, είτε οικονομικά, είναι άνθρωπος πνευματικά και ηθικά διεφθαρμένος. Να ένας κοινωνικός νόμος που δεν επιδέχεται καμιά εξαίρεση και που εφαρ-

μόζεται τόσο σ' ολόκληρα έθνη όσο και στις τάξεις, στις ομάδες και στα άτομα. Ο νόμος της ισότητας είναι η ανώτατη προϋπόθεση της ελευθερίας και του ανθρωπισμού. Ο κύριος στόχος αυτού του διδλίου είναι ακριδώς να τον αναπτύξει και ν' αποδείξει την αλήθεια του μέσα σ' όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής.

Αν είχαμε εμπιστευθεί τη διακυβέρνηση της κοινωνίας σ' ένα επιστημονικό σύστημα, σύντομα θ' άρχιζε ν' ασχολείται με μια τελείως διαφορετική υπόθεση και καθόλου με την επιστήμη. Και η υπόθεση αυτή, δηλ. των υπαρχόντων εξουσιών, θα ήταν να διαιωνίζονται, με αποτέλεσμα η κοινωνία κάτω από τις φροντίδες τους να γίνεται όλο και πιο κουτή και επομένως να έχει όλο και περισσότερο ανάγκη από τη διακυβέρνηση και τη διεύθυνσή τους.

Αλλά, ό,τι είναι αλήθεια για τις επιστημονικές ακαδημίες, είναι εξίσου και για όλες τις συντακτικές και νομοθετικές συνελεύσεις, έστω κι αν προκύπτουν από καθολική ψηφοφορία. Αυτή η τελευταία μπορεί πράγματι ν' ανανεώσει τη σύνθεση, αλλά δεν εμποδίζει με τα χρόνια το σχηματισμό ενός σώματος πολιτικών με προνόμια έμπρακτα και όχι νομικά κατοχυρωμένα και που αποσιωμένοι αποκλειστικά στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων μιας χώρας, καταλήγουν να αποτελέσουν ένα είδος αριστοκρατίας ή πολιτικής ολιγαρχίας.

Ο ΘΕΟΣ

Θεός και ελευθερία, έννοιες αντιφατικές.

Υπάρχει αυτή η αντίφαση. Θέλουν το Θεό αλλά θέλουν και την ανθρωπότητα. Επιμένουν να συνενώνουν δύο όρους που, μόλις χωρισθούν, δεν μπορούν πια να συναντηθούν παρά μόνο για ν' αλληλοκαταστραφούν. Λένε με μια ανάσα: «Ο Θεός και η ελευθερία του ανθρώπου», «Ο Θεός και η αξιοπρέπεια και η δικαιοσύνη και η ισότητα και η αδελφότητα και η ευημερία των ανθρώπων» χωρίς να νοιαστούν για τη μοιραία λογική, σύμφωνα με την οποία, αν υπάρχει Θεός, αναγκαστικά, είναι ο αιώνιος, ο ανώτατος, ο απόλυτος αφέντης και αν ο αφέντης αυτός υπάρχει, τότε ο άνθρωπος είναι σκλάβος. Αλλά, αν είναι σκλάβος, τότε δεν είναι προσιτή γι' αυτόν ούτε η δικαιοσύνη, ούτε η φιλοσοφία, ούτε η αδελφότητα, ούτε η ευημερία. Μάταια και αντίθετα από κάθε λογική και κάθε ιστορική εμπειρία, θα παρουσιάσουν το Θεό τους διαπνεόμενο από την πιο τρυφερή αγάπη για την ανθρώπινη ελευθερία. Ένας Αφέντης, ό,τι κι αν κάνει, όσο φιλελεύθερος κι αν θέλει να φανεί, παραμένει πάντα Αφέντης και η ύπαρξή του αναγκαστικά σημαίνει δουλεία για όλους εκείνους που δρίσκονται κάτω απ' αυτόν. Έτσι, αν υπήρχε Θεός, ένας μόνο τρόπος θα υπήρχε για να εξυπηρετήσει την ανθρώπινη ελευθερία, να έπαυε να υπάρχει.

Επειδή αγαπώ και επιθυμώ βαθιά την ανθρώπινη ελευθερία και τη θεωρώ σαν απόλυτη προϋπόθεση για κάθε τι που λατρεύουμε και σεβόμαστε στην ανθρωπότητα, αντιστρέφω τη φράση του Βολταίρου και λέω πως, αν ο Θεός υπήρχε πραγματικά, θα έπρεπε να τον εξαφανίσουμε.

F II, σελ. 147-148.

Η Θρησκεία, αναγκαίο κακό.

Δεν ισχυριζόμαστε ότι αρνούμαστε την ιστορική αναγκαιότητα της Θρησκείας, ούτε δεδαιώνουμε ότι υπήρξε ένα απόλυτο κακό

στην ιστορία. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, ήταν και δυστυχώς παραμένει μέχρι σήμερα για την πλειοψηφία των ανθρώπων που ζουν μέσα στην άγνοια, ένα αναπόφευκτο κακό, όπως οι ελλείψεις και οι πλάνες στην ανάπτυξη κάθε ανθρώπινου έργου. Η Θρησκεία, έχουμε πει, είναι η πρώτη αφύπνιση της ανθρώπινης λογικής κάτω από τη μορφή του θεϊκού παραλογισμού. Είναι η πρώτη λάμψη της ανθρώπινης αλήθειας μέσα από το θεϊκό πέπλο της απάτης. Η πρώτη εκδήλωση της ανθρώπινης ηθικής, της δικαιοσύνης και του νόμου, μέσα από τις ιστορικές αδικίες της Θείας Χάρητος. Είναι, τέλος, η μύηση στην ελευθερία κάτω από τον ταπεινωτικό και βαρύ ζυγό της θεότητας, ένα ζυγό που πρέπει τελικά να τον συντρίψει, ώστε να κατακτήσει πραγματικά τον έλλογο λόγο, την πραγματική αλήθεια, την τέλεια δικαιοσύνη και την πραγματική λογική.

Με τη Θρησκεία, το ανθρώπινο θηρίο, καθώς βγαίνει από την κτηνωδία, κάνει το πρώτο δήμα προς τον ανθρωπισμό, αλλά όσο θα μένει θρησκευόμενο δε θα πετύχει ποτέ το στόχο του, γιατί κάθε θρησκεία το καταδικάζει σε παραλογισμό και μπερδεύει τα δήματά του με αποτέλεσμα ν' αναζητά το Θεϊκό στη θέση του ανθρώπινου. Με τη Θρησκεία, οι λαοί, που μετά δίας απελευθερώθηκαν από τη δουλεία μέσα στην οποία ζουν βουτηγμένα όλα τα άλλα είδη ζώων, ξαναπέφτουν σύντομα στη σκλαβιά των ισχυρών ανθρώπων και των προνομιούχων καστών που εκλέγονται από τη θεότητα.

F, I, σελ. 133-134.

Η θρησκευτική αλλοτρίωση.

Από τότε, σα φυσική συνέπεια, ο άνθρωπος αποδίδει στο Θεό όλες τις ιδιότητες, τις δυνάμεις και τις αρετές που διαδοχικά ανακαλύπτει μέσα ή έξω από αυτόν. Είδαμε πως, θεωρούμενος σαν ανώτατο ον και χωρίς να είναι στην πραγματικότητα τίποτα άλλο παρά το απόλυτο Abstractum, ο Θεός είναι απόλυτα κενός από κάθε προσδιορισμό και κάθε περιεχόμενο, είναι γυμνός, ένα τίποτα, όπως το μηδέν. Και με τη μορφή αυτή, συμπληρώνεται και πλουτίζεται με τη ζωή του υπαρκτού κόσμου, του οποίου αποτελεί αφαίρεση. Στη θρησκευτική όμως φαντασία του εμφανίζεται σαν άρχοντας και Κύριος. Συνεπάγεται, λοιπόν, ότι ο Θεός είναι ο απόλυτος σκυλευτής και ότι, επειδή ο ανθρωπομορφισμός

είναι η ίδια η ουσία κάθε θρησκείας, ο ουρανός, που θεωρείται η κατοικία των αθάνατων Θεών, δεν είναι τίποτα άλλο από έναν άπιστο καθρέφτη που αντανακλά στο θρησκευόμενο άνθρωπο την ίδια την εικόνα του αντεστραμμένη και εξογκωμένη.

Γιατί η δράση της Θρησκείας δεν περιορίζεται μόνο στην αφαίρεση του πλούτου της γης και των φυσικών δυνάμεων, ούτε στην απογύμνωση του ανθρώπου από τις ιδιότητες και τις αρετές του, στο μέτρο που τις αποκαλύπτει στην ιστορική του εξέλιξη για να τις μετατρέψει στον ουρανό σε σύμβολα ή θειικά όντα. Με τη μετατροπή αυτή αλλάζει ριζικά τη φύση αυτών των δυνάμεων και των ιδιοτήτων, τις διαστρέφει και τις διαφθείρει δίνοντάς τους μια διαμετρικά αντίθετη κατεύθυνσή από την πρωταρχική τους.

Και έτσι, ο ανθρώπινος νους, το μόνο όργανο που έχουμε για ν' αναγνωρίζουμε την αλήθεια, μετατρέπόμενος σε θεικό νου, γίνεται ακατανόητος για μας και επιβάλλεται σ' όσους πιστεύουν, όπως η αποκάλυψη του παραλόγου. Έτσι ο σεβασμός του ουρανού εκφράζεται σαν περιφρόνηση για τη γη και η λατρεία της θεότητας σαν συκοφαντία της ανθρωπότητας. Η ανθρώπινη αγάπη, αυτή η απέραντη φυσική αλληλεγγύη που συνδέει όλα τα άτομα και τους λαούς και κάνει την ευτυχία και την ελευθερία του καθένα να εξαρτάται από την ελευθερία και την ευτυχία όλων των άλλων, πρέπει παρ' όλες τις διαφορές χρωμάτων και φυλών να τους συνδέσει αργά ή γρήγορα σε μια κοινή αδελφότητα. Αυτή η αγάπη, αν μετατραπεί σε θεική αγάπη και σε θρησκευτικό έλεος, γίνεται σύντομα η μάλιστα της ανθρωπότητας, όπως μαρτυρούν, από την αρχή της ιστορίας, τα εκατομμύρια ανθρώπινα θύματα, που θυσιάστηκαν για τη μεγάλη δόξα των Θεών και όλο το αίμα που χύθηκε στο όνομα της Θρησκείας. Τέλος η ίδια η δικαιοσύνη, η μέλλουσα μητέρα της ισότητας, αν με τη θρησκευτική φαντασία μεταφερθεί στις ουράνιες περιοχές και μεταβληθεί σε θεική δικαιοσύνη, γρήγορα θα ξαναγυρίσει στη γη με τη θεολογική μορφή της Χάρητος και, αγκαλιάζοντας παντού και πάντα τη μερίδα των πιο ισχυρών, θα σπείρει ανάμεσα στους ανθρώπους διαιότητες, προνόμια, μονοπώλια και όλες τις τερατώδεις ανισότητες τις επικυρωμένες από τον ιστορικό νόμο.

Κριτική του Χριστιανισμού.

Ο Χριστιανισμός είναι η πιο αντιπροσωπευτική Θρησκεία, επειδή ακριβώς παρουσιάζει και φανερώνει, σ' όλη την έκτασή της, τη φύση, την καθαρή ουσία κάθε θρησκευτικού συστήματος που είναι η πτώχευση, η υποδούλωση και η εκμηδένιση της ανθρωπότητας προς όφελος της Θεότητας.

Εφόσον ο Θεός είναι το παν, ο πραγματικός κόσμος και ο άνθρωπος δεν είναι τίποτα. Εφόσον ο Θεός είναι η αλήθεια, η δικαιοσύνη, το αγαθό, η δύναμη και η ζωή, ο άνθρωπος είναι το ψέμα, η αδικία, το κακό, η ασχήμια, η αδυναμία και ο θάνατος. Εφόσον ο Θεός είναι ο Κύριος, ο άνθρωπος είναι ο σκλάβος. Ανίκανος να βρει μέσα από τον ίδιο του τον εαυτό τη δικαιοσύνη, την αλήθεια και την αιώνια ζωή, δεν μπορεί να φθάσει εκεί παρά μόνο με τη θεία αποκάλυψη. Αλλά όποιος λέει αποκάλυψη, εννοεί μεσσίες, προφήτες, ιερείς και νομοθέτες που αποκαλύπτουν εμπνεόμενοι από τον ίδιο το Θεό. Και αυτοί εδώ, αφού αναγνωρισθούν σαν αντιπρόσωποι του Θεού πάνω στη γη, σαν άγιοι διδάσκαλοι της ανθρωπότητας, προορισμένοι από τον ίδιο το Θεό να την κατευθύνουν στο δρόμο της σωτηρίας, πρέπει αναγκαστικά ν' ασκούν απόλυτη εξουσία. Όλοι οι άνθρωποι τους οφείλουν μια παθητική και απεριόριστη υποταγή. Γιατί απέναντι στη θεϊκή Λογική δεν υπάρχει ανθρώπινη λογική που να μπορεί να της εναντιωθεί, ούτε επίγεια δικαιοσύνη ενάντια στη δικαιοσύνη του Θεού. Αφού οι άνθρωποι είναι σκλάβοι του Θεού, πρέπει να είναι και σκλάβοι της Εκκλησίας και του Κράτους, εφ' όσον αυτό καθαγιάζεται από την Εκκλησία. Αυτό το κατάλαβε ο Χριστιανισμός περισσότερο απ' όλες τις άλλες Θρησκείες, δίχως μάλιστα να εξαιρέσουμε τις αρχαίες ανατολικές θρησκείες, που άλλωστε αγάλιασαν μόνο τους διακεκριμένους και προνομιούχους λαούς, ενώ ο Χριστιανισμός έχει την πρόθεση ν' αγκαλιάσει ολόκληρη την ανθρωπότητα. Απ' όλα ωστόσο τα Χριστιανικά δόγματα μονάχα ο καθολικισμός το διακήρυξε και το πραγματοποίησε με άκαμπτη συνέπεια. Να γιατί ο Χριστιανισμός είναι η απόλυτη και τελευταία Θρησκεία. Να γιατί η Αποστολική και Καθολική Εκκλησία είναι η μόνη λογική, θεία και νόμιμη.

Ανεξάρτητα λοιπόν από το αν αυτό δυσαρεστεί τους μεταφυσικούς και τους θρησκευόμενους ιδεαλιστές, φιλοσόφους, πολιτικούς ή ποιητές, η ιδέα του Θεού σημαίνει την απάρνηση της αν-

θρώπινης λογικής και δικαιοσύνης· είναι η πιο αποφασιστική απάρνηση της ανθρώπινης ελευθερίας και αναγκαστικά καταλήγει στη δουλεία των ανθρώπων, τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτική.

Αν λοιπόν δε δεχόμαστε την άποψη των ιησουιτών, των ευσεβιστών ή των διαμαρτυρόμενων μεθοδιστών που παραδέχονται τη δουλεία και τον εξευτελισμό του ανθρώπου, τότε δεν μπορούμε και δεν πρέπει να κάνουμε έστω και την παραμικρή παραχώρηση στο Θεό της Θεολογίας ή στο Θεό της μεταφυσικής. Γιατί αυτή η μυστικιστική αλφάβητος αρχίζει από το Α και μοιραία καταλήγει στο Ω και όποιος θέλει να λατρεύει το Θεό, πρέπει, χωρίς παιδιάστικες αυταπάτες, ν' απαρηγηθεί γενναία την ελευθερία του και τον ανθρωπισμό του.

Αν υπάρχει Θεός, ο άνθρωπος είναι σκλάβος. Ο άνθρωπος όμως μπορεί και πρέπει να είναι ελεύθερος. Λοιπόν, δεν υπάρχει Θεός.

Προκαλώ οποιονδήποτε να δγει από τον κύκλο αυτό και να διαλέξει.

F III, σελ. 42-44.

Η αγάπη του Θεού, αιτία δεσποτισμού και δουλείας.

Η αληθινή, πραγματική αγάπη, έκφραση μιας αμοιβαίας και σταθερής ανάγκης, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο μεταξύ ίσων. Η αγάπη του ανώτερου για τον κατώτερο είναι η εκμηδένιση, η καταπίεση, η περιφρόνηση, είναι ο εγωισμός, η αλαζονεία, η ματαιοδοξία που θριαμβεύουν μέσα στο αίσθημα του μεγαλείου που θεμελιώνεται πάνω στην ταπείνωση του άλλου. Η αγάπη του κατώτερου για τον ανώτερο είναι ο εξευτελισμός, ο φόβος και οι ελπίδες του σκλάβου που περιμένει από τον αφέντη του την ευτυχία ή τη δυστυχία.

Τέτοιος είναι ο χαρακτήρας αυτής της υποτιθέμενης αγάπης του Θεού για τους ανθρώπους και των ανθρώπων για το Θεό. Είναι ο δεσποτισμός του ενός και η δουλεία του άλλου.

F I, σελ. 317-318.

Η Θρησκεία γεννά το αίσθημα της εξάρτησης.

Έχουν πει ότι η θρησκεία είναι το πρώτο ξύπνημα της λογικής. Ναι, αλλά με τη μορφή του παραλογισμού. Μόλις παρατηρήσαμε ότι η Θρησκεία αρχίζει με το φόβο. Πραγματικά, ο άνθρωπος, όταν άρχισε να ξυπνά στις πρώτες αχτίδες αυτού του εσωτερικού ήλιου που ονομάζουμε αυτοσυνείδηση και να δγαίνει δήμα δήμα απ' αυτή τη μαγνητική μισονάρκωση, απ' αυτή τη γεμάτη ένστιχτα ύπαρξη που είχε όταν ήταν απόλυτα αθώος, δηλ. θηρίο, αφού γεννήθηκε σαν κάθε θηρίο μέσα στο φόβο για τον εξωτερικό κόσμο, που είναι αλήθεια ότι τον παράγει και τον τρέφει αλλά τον καταπιέζει συνάμα, τον εκμηδενίζει και απειλεί να τον καταπιεί, πρέπει αναγκαστικά να είχε σαν πρώτο αντικείμενο της πρωτοεμφανιζόμενης σκέψης του αυτό το φόβο. Πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτός ο ενστικτώδης φόβος κατά την αφύπνιση της διάνοιας θα πρέπει να ήταν πιο δυνατός στον πρωτόγονο άνθρωπο απ' ό,τι σ' όλα τ' άλλα είδη ζώων. Πρώτα, γιατί γεννήθηκε λιγότερο οπλισμένος από τ' άλλα και η παιδική του ηλικία διαρκεί πολύ περισσότερο, και στη συνέχεια, γιατί η ίδια του η σκέψη, που μόλις εκκολάφτηκε και δεν έφτασε ακόμα σ' έναν επαρκή βαθμό τελειότητας και δύναμης για ν' αναγνωρίσει και να χειριστεί τα εξωτερικά αντικείμενα, όφειλε να ξεριζώσει άμεσα τον άνθρωπο από την ένωση, τη συμμαχία, την ενστικτώδη αρμονία μέσα στην οποία έπρεπε, σαν ξάδερφος του γορίλα, να βρίσκεται με τα υπόλοιπα είδη της φύσης, πριν γεννηθεί μέσα του η σκέψη. Έτσι, η σκέψη τον απομόνωνσε στο φυσικό περιβάλλον του, που, αφού του ήταν ξένο, όφειλε να του εμφανίζεται μέσα από το πρίσμα της φαντασίας μεγενθυμένο και διογκωμένο από την ίδια του τη σκέψη, δηλ. σε μια δύναμη σκοτεινή και μυστηριώδης, αφάνταστα πιο εχθρική και απειλητική απ' ό,τι στην πραγματικότητα είναι.

Μας είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να κατανοήσουμε ακριβώς τις πρώτες εντυπώσεις και τις θρησκευτικές φαντασιώσεις του άγριου ανθρώπου. Στις λεπτομέρειές τους θα πρέπει αναμφίβολα να ήταν τόσο διαφορετικές όσο οι ιδιοσυγκρασίες των πρωτόγονων φυλών που τις δοκίμασαν, όσο διαφορετικά ήταν τα κλίματα, η φύση του τόπου και όλες οι άλλες εξωτερικές συνθήκες στο μέσο των οποίων εξελίχθηκαν. Αλλά επειδή πριν απ' όλα ήταν ανθρώπινες εντυπώσεις και φαντασιώσεις, όφειλαν, παρά την ποικιλία στις λεπτομέρειες, να συνοψίζονται

σε κάποια ταυτόσημα απλά σημεία γενικού χαρακτήρα, που θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε.

Όποια κι αν είναι η προέλευση των διαφόρων ανθρωπίνων ομάδων και του διαχωρισμού των ανθρωπίνων φυλών στον πλανήτη, και είτε οι άνθρωποι είχαν ένα μόνο Αδάμ-γορίλα ή ξάδερφο γορίλα για πρόγονο, είτε περισσότερους, που η φύση θα είχε σχηματίσει σε διαφορετικά σημεία και εποχές, ανεξαρτήτως μεταξύ τους, η ικανότητα να σχηματίζουν ιδέες παραμένει, όπως οι νόμοι που προσδιορίζουν την εκδήλωση αυτής της ικανότητας παραμένουν παντού και πάντοτε όμοιοι, παντού και πάντοτε ίδιοι – με τρόπο ώστε καμιά ανθρώπινη εξέλιξη δε θα μπορούσε να είναι αντίθετη σ' αυτούς τους νόμους. Τούτο μας δίνει το δικαίωμα να σκεφτούμε πως οι αρχικές φάσεις, παρατηρούμενες μέσα στην πρώτη θρησκευτική εξέλιξη ενός λαού, όφειλαν ν' αναπαράγονται μέσα στην εξέλιξη όλων των άλλων λαών της γης.

Σύμφωνα με τις ομόφωνες μαρτυρίες των ταξιδιωτών, που από τον περασμένο αιώνα επισκεύτηκαν τα νησιά της Ωκεανίας, καθώς και εκείνων που στις μέρες μας διείσδυσαν στο εσωτερικό της Αφρικής, ο φετιχισμός πρέπει να είναι η πρώτη θρησκεία, η θρησκεία όλων των άγριων απολίτιστων φυλών. Αλλά ο φετιχισμός δεν είναι παρά η θρησκεία του φόβου. Είναι η πρώτη ανθρώπινη έκφραση αυτού του αισθήματος της απόλυτης εξάρτησης, αναμειγμένη με ενστικτώδη φόβο, που βρισκόμαστε στο βάθος κάθε πρωτόγονης ζωής και που, όπως ήδη αναφέραμε, αποτελεί το θρησκευτικό σύνδεσμο ακόμα και των πιο κατωτέρων ειδών με την παντοδυναμία της φύσης. Ποιος αγνοεί την επίδραση που ασκούν και την εντύπωση που προκαλούν σε κάθε ζωντανό, ακόμα και στα φυτά, τα μεγάλα, τακτικά φυσικά φαινόμενα, όπως η ανατολή και η δύση του ήλιου, το σελινόφως, η επανάληψη των εποχών, η διαδοχή κρύου και ζέστης, η σταθερή και ιδιαίτερη κίνηση του ωκεανού, των βουνών και της ερήμου ή, καλύτερα, τα φυσικά καταστροφικά φαινόμενα όπως οι θύελλες, οι εκλείψεις, οι σεισμοί, όπως επίσης και οι τόσο ποικίλες και αμοιβαίες καταστροφικές σχέσεις των ζωικών ειδών μεταξύ τους, αλλά και με το φυτικό κόσμο; όλα αυτά αποτελούν για κάθε ζώο ένα σύνολο από συνέπειες της ύπαρξης, ένα χαρακτήρα, μια φύση. Και σχεδόν, θα λέγαμε, μια ιδιαίτερη λατρεία, γιατί σ' όλα τα ζώοντα όντα θα βρείτε ένα είδος λατρείας της φύσης ανάμικτο με φόβο και χαρά, ελπίδα και ανησυχία και που σαν αίσθημα μοιάζει πολύ με την ανθρώπινη θρησκεία. Η παράκληση επίσης και η προσευχή δε λείπουν. Κοιτάξτε τον ήρεμο σκύλο που παρακαλά

για ένα χάδι, ένα βλέμμα από το αφεντικό του. Δεν είναι η εικόνα του γονατισμένου ανθρώπου μπροστά στο Θεό; Αυτός ο σκύλος δε μεταφέρει με τη φαντασία του και την υποτυπώδη σκέψη, που ανέπτυξε με την πείρα του, τη φυσική υπερδύναμη, που τον βασανίζει, στο αφεντικό του, όπως ο πιστός τη μεταφέρει στο Θεό; Ποια είναι λοιπόν η διαφορά ανάμεσα στα θρησκευτικά αισθήματα του ανθρώπου και αυτού του σκύλου; Δεν είναι μόνο η σκέψη, είναι ο θαθμός της σκέψης ή καλύτερα η ικανότητα να την ορίσει και να τη συλλάβει σαν αφηρημένη σκέψη, να τη γενικεύσει δίνοντάς της ένα όνομα, γιατί ο ανθρώπινος λόγος έχει αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ότι δηλ. επειδή είναι ανίκανος να ονομάσει τα αληθινά πράγματα που επιδρούν άμεσα στις αισθήσεις μας, εκφράζει μόνο την έννοια ή την αφηρημένη γενικότητα. Και επειδή ο λόγος και η σκέψη είναι δύο μορφές διαφορετικές αλλά αχώριστες, αποτέλεσμα μιας και μόνης ενέργειας της ανθρώπινης σκέψης, αυτή η τελευταία, ορίζοντας το αντικείμενο του ζωώδους τρόμου και της πρώτης φυσικής λατρείας του ανθρώπου, το καθολικεύει, το μετατρέπει σε αφηρημένο ον και προσπαθεί να το χαρακτηρίσει μ' ένα όνομα. Πραγματικά, το αντικείμενο που λατρεύεται από τούτο ή εκείνο το άτομο μένει πάντα αυτό εδώ. Μια πέτρα, ένα κομμάτι ξύλο, όχι κάτι άλλο. Αλλά απ' τη στιγμή που πήρε με το λόγο όνομα, γίνεται ένα αντικείμενο ή μια έννοια αφηρημένη, ένα κομμάτι ξύλο ή μια πέτρα γενικά. Και έτσι με την πρώτη αφύπνιση της σκέψης, που εκδηλώνεται με το λόγο, αρχίζει ο αποκλειστικά ανθρώπινος κόσμος, ο κόσμος των αφαιρέσεων.

Χάρη σ' αυτή την ικανότητα αφαίρεσης, ο άνθρωπος, που γεννήθηκε στη φύση και είναι προϊόν της, δημιουργεί, μέσα σ' αυτή τη φύση και μέσα στις δικές της συνθήκες, μια δεύτερη ύπαρξη, σύμφωνη με το ιδανικό του και προοδευτική σαν κι αυτόν.

Κάθε τι που υπάρχει, θα προσθέσουμε για να γίνουμε περισσότερο κατανοητοί, τείνει να πραγματοποιηθεί μέσα στο σύνολο του είναι του. Ο άνθρωπος, ον ζωντανό και σκεπτόμενο ταυτόχρονα, για να ολοκληρωθεί πρέπει να γνωρίσει πρώτα τον εαυτό του. Αυτή είναι η αιτία της τεράστιας βραδύτητας που παρατηρείται στην εξέλιξη του και για να φτάσει στη σημερινή μορφή κοινωνίας των πιο πολιτισμένων χωρών, που πολύ απέχουν από το ιδανικό στο οποίο τείνουμε σήμερα, χρειάστηκε πολλές εκατοντάδες αιώνων. Θα έλεγε κανείς, πως μέσα στην έρευνα του ίδιου του του εαυτού, διαμέσου όλων αυτών των τόσο φυσιολογικών, όσο και ιστορικών περιόδων του, ο άνθρωπος έπρεπε να

κατανικήσει όλες τις πιθανές ανοησίες και συμφορές, πριν μπορέσει να φτάσει σ' αυτό το μικρό έστω σημείο λογικής και δικαιοσύνης που βασιλεύει σήμερα στον κόσμο.

Ο έσχατος όρος και ο σπουδαιότερος στόχος κάθε ανθρώπινης εξέλιξης είναι η ελευθερία. Ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ και οι οπαδοί του είχαν άδικο που την αναζητούσαν στις αρχές της ιστορίας. Γιατί τότε ο άνθρωπος, στερημένος ακόμα από κάθε αυτοσυνείδηση και επομένως ανίκανος να συνάψει οποιοδήποτε συμβόλαιο, ήταν ολοκληρωτικά κάτω απ' τον ζυγό της ματαιότητας της φυσικής ζωής, στην οποία είναι υποταγμένα όλα τα ζώα και από την οποία ο άνθρωπος μπόρεσε να χειραφετηθεί, κατά κάποιο τρόπο, με τη διαδοχική χρήση της λογικής του που εξελισσόταν, είναι αλήθεια, πολύ αργά στην ιστορική του πορεία. Αναγνώριζε λίγο λίγο τους νόμους που επιδρούν στον εξωτερικό κόσμο, όπως και αυτούς που βρίσκονται στην ίδια του τη φύση, τους δεχόταν, τους μετασημάτιζε σε ιδέες - δημιουργίες σχεδόν αυθόρμητες του ίδιου του του μυαλού - και κατόρθωσε, ενώ εξακολουθούσε να υπακούει ολοκληρωτικά σ' αυτούς τους νόμους, να υποτάσσεται μόνο στις δικές του σκέψεις. Η μόνη αξιοπρέπεια και δυνατή ελευθερία για τον άνθρωπο βρίσκεται απέναντι στη φύση. Δε θα έχει ποτέ άλλη. Γιατί οι φυσικοί νόμοι είναι ακλόνητοι και μοιραίοι. Είναι η ίδια η βάση κάθε ύπαρξης. Αποτελούν το είναι μας με τέτοιο τρόπο ώστε κανείς δε θα μπορούσε να επαναστατήσει εναντίον τους χωρίς να φθάσει αμέσως στο παράλογο και χωρίς σίγουρα ν' αυτοκαταστραφεί. Αλλά αν ο άνθρωπος τους αναγνωρίσει και τους δεχθεί πνευματικά, ξεπερνά τη φοβία για τον εξωτερικό κόσμο και στη συνέχεια γίνεται με τη σειρά του δημιουργός και δεν υποτάσσεται παρά μόνο στις δικές του ιδέες, μεταβάλλει τον κόσμο λίγο ή πολύ σύμφωνα με τις προοδευτικές του ανάγκες και του εμπνέει κατά κάποιο τρόπο την εικόνα του ανθρωπισμού του.

F I, σελ. 99-106.

Η αέναος μεταβολή είναι άρνηση του Θεού.

Ποια είναι λοιπόν η μεγαλειώδης περιέργεια που παρακινεί τον άνθρωπο να γνωρίσει τον κόσμο που τον περιβάλλει, να παρακολουθήσει μ' ένα άσβεστο πάθος τα μυστικά αυτής της φύσης, της οποίας ο ίδιος είναι η τελευταία και τελειότερη δημιουργία

πάνω στη γη; Αυτή η περιέργεια είναι μια απλή πολυτέλεια, μια ευχάριστη διασκέδαση ή μια από τις κύριες, εσώτερες ανάγκες του; Δε διστάζω να πω, πως απ' όλες τις ανάγκες, που προσδιορίζουν την ανθρώπινη φύση, αυτή είναι η πιο ανθρώπινη και πως ο άνθρωπος ξεχωρίζει από τ' άλλα ζώα μόνο απ' αυτή την άσπεστη ανάγκη της γνώσης, πως δε γίνεται πραγματικά και τέλεια άνθρωπος παρά με την αφύπνηση και την προοδευτική ικανοποίηση αυτής της απέραντης ανάγκης του ειδέναι. Για να φτάσει ο άνθρωπος στην ολοκλήρωσή του πρέπει ν' αποκτήσει την αυτογνωσία και δε θα το πετύχει αυτό ποτέ τέλεια και πραγματικά αν δεν έχει γνωρίσει τη φύση που τον περιβάλλει και της οποίας είναι προϊόν. Ο άνθρωπος πρέπει να γνωρίζει – εκτός κι αν αρνηθούμε τον ανθρωπισμό του – πρέπει να διεισδύει με τη σκέψη του σ' όλο τον υπαρκτό κόσμο. Και χωρίς να ελπίζει ότι θα μπορέσει ποτέ να φθάσει στο βάθος του, πρέπει να εμβαθύνει όλο και περισσότερο στην οργάνωση και τους νόμους, γιατί ο ανθρωπισμός δεν υπάρχει παρά μόνο μ' αυτό το τίμημα. Πρέπει ν' αναγνωρίσει όλους τους κατώτερους, προγενέστερους και συγχρόνους του τομείς, όλες τις μηχανικές, φυσικές, χημικές, γεωλογικές, φυτικές και ζωικές διαδικασίες, δηλ. όλες τις αιτίες και όλες τις συνθήκες της ίδιας του της γέννησης, της ύπαρξης και της εξέλιξης. Για να μπορέσει να κατανοήσει την ίδια του τη φύση και τὴν αποστολή πάνω σε τούτη τη γη, την πατρίδα του και το μοναδικό του χώρο δράσης. Για να μπορέσει, μέσα σ' αυτό τον κόσμο της τυφλής ματαιότητας να εγκαινιάσει τον ανθρώπινο κόσμο του, τον κόσμο της ελευθερίας.

Να το καθήκον του ανθρώπου. Ανεξάντλητο, ατελείωτο και αρχετό για να ικανοποιήσει τα πνεύματα και τις καρδιές των πιο περήφανων και των πιο φιλόδοξων. Εφήμερο και μικρό ον, χαμένο μέσα σ' έναν απέραντο ωκεανό καθολικής μεταβολής, με μια άγνωστη αιωνιότητα πίσω του και μια απέραντη μπροστά του, ο σκεπτόμενος άνθρωπος, ο δραστήριος, ο άνθρωπος που έχει συνείδηση του ανθρώπινου πεπρωμένου του, μένει ήρεμος και περήφανος μέσα στο αίσθημα της ελευθερίας του που κατακτά χειραφετούμενος με την εργασία του, με την επιστήμη και χειραφετώντας και ξεσηκώνοντας στην ανάγκη όλους τους ανθρώπους, τους ομοίους του, τους αδελφούς του. Αν μετά από αυτό του ζητήσετε τη μύχια σκέψη του, την τελευταία του λέξη για το αληθινό σύνολο της Οικουμένης, θα σας πει πως είναι η αιώνια μεταβολή, μια ατέλειωτη, ακριδής, μεταβαλλόμενη κίνηση και γι' αυτό ακριδώς με εσωτερική διάταξη, αλλά δίχως αρχή, όρια, τέλος.

Είναι λοιπόν το ακριδώς αντίθετο ης Πρόνοιας· είναι η άρνηση του Θεού.

F III, σελ. 227-229.

Η Θεϊκή απάτη.

Πίστεψαν ότι το ανθρώπινο πνεύμα θα απελευθερωνόταν τελικά μια για πάντα απ' όλους τους θεϊκούς παραλογισμούς. Ήταν πλάνη. Η Θεϊκή απάτη, με την οποία ανατράφηκε η ανθρωπότητα – για να μιλήσουμε μόνο για το χριστιανικό κόσμο – εδώ και 18 αιώνες, αποδείχτηκε για μια φορά ακόμα πιο ισχυρή από την ανθρώπινη αλήθεια. Επειδή δεν μπορούσε πια να μεταχειριστεί τους ρασοφορεμένους, τα άγια κοράκια της Εκκλησίας, τους καθολικούς και διαμαρτυρούμενους παπάδες που είχαν χάσει κάθε εμπιστοσύνη, χρησιμοποίησε λαϊκούς παπάδες, ψεύτες και σοφιστές δίχως ράσα, ανάμεσα στους οποίους ο κύριος ρόλος δόθηκε σε δύο μοιραίους ανθρώπους. Ο ένας ήταν το πνεύμα το πιο πλάνο, ο άλλος η θέληση η πιο δογματικά δεσποτική του περασμένου αιώνα (του 18ου). Ήταν ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ και ο Ροβεσπιέρος.

Ο πρώτος αντιπροσωπεύει τον πραγματικό τύπο της στενοκεφαλιάς και της ύπουλης ευτέλειας, του ενθουσιασμού χωρίς άλλο αντικείμενο από το ίδιο του το πρόσωπο, του ενθουσιασμού χωρίς πάθος, της συναισθηματικής και ταυτόχρονα άσπονδης υποκρισίας, της σφυρηλατημένης από το σύγχρονο ιδεαλισμό απάτης. Μπορούμε να τον θεωρήσουμε σαν τον αληθινό δημιουργό της σύγχρονης αντίδρασης. Ο φαινομενικά πιο δημοκρατικός συγγραφέας του 18ου αιώνα επωάζει τον αλύπητο δεσποτισμό του πολιτικού άνδρα. Υπήρξε ο προφήτης του δογματικού κράτους, ενώ ο Ροβεσπιέρος, ο άξιος και πιστός του οπαδός, δοκίμασε να του γίνει αρχιερέας. Έχοντας ακούσει το Βολταίρο να λέει ότι αν δεν υπήρχε Θεός θα έπρεπε να τον ανακαλύψουν, ο Ρουσσώ ανακάλυψε το Ανώτατο Ον, τον αφηρημένο και στείρο Θεό των Θεϊστών. Και στο όνομα του Ανώτατου Όντος και της υποκριτικής αρετής που παραγγέλλει το Ανώτατο Ον, ο Ροβεσπιέρος αποκεφάλισε πρώτα τους εμπειριστές και μετά το ίδιο το πνεύμα της Επανάστασης, το Δαντών, στο πρόσωπο του οποίου δολοφόνησε τη Δημοκρατία, προετοιμάζοντας έτσι τον αναπότρεπτο θρίαμβο της δικτατορίας του Βοναπάρτη Α'. Μετά από το μεγάλο αυτό θρίαμβο, η ιδεαλιστική αντίδραση έψαξε και δρῆκε λιγό-

τερο φανατικούς υπηρέτες, λιγότερο φοβερούς, στα μέτρα της αστικής τάξης του αιώνα μας που μειώθηκαν σημαντικά. Στη Γαλλία ήταν ο Σατωμπριάν, ο Λαμαρτίνος και γιατί να μην το αναφέρουμε, ο Βίκτορ Ουγκό, ο δημοκράτης, ο φιλελεύθερος, ο ημισοσιαλιστής της σημερινής εποχής και στη συνέχεια ολόκληρη η μελαγχολική και αισθηματική στρατιά των ισχνών και ωχρών πνευμάτων, που θα δημιουργήσουν, κάτω από την καθοδήγηση των διδασκάλων τους, τη Σχολή του σύγχρονου ρομαντισμού. Στη Γερμανία ήταν οι Σλέγκερ, Τικ, Νοβάλις, Βέρνερ, ήταν ο Σέλλινγκ και τόσο άλλοι ακόμα, που τα ονόματά τους δεν αξίζουν ούτε ν' αναφερθούν.

Η φιλολογία, που δημιουργήθηκε από τη Σχολή αυτή, υπήρξε η αληθινή βασίλισσα των δρυκολάκων και των φαντασμάτων. Δεν άντεχε το λαμπερό φως, μόνο στη σκιά μπορούσε να ζήσει. Δεν μπορούσε να υποφέρει τη βίαιη επαφή των μαζών. Ήταν η φιλολογία των τρυφερών, των ευαίσθητων ευγενικών ψυχών, που ποθούν τον ουρανό, την πατρίδα τους, λες και ζουν στη γη παρά τη θέλησή τους. Απεχθανόταν και περιφρονούσε την πολιτική, την καθημερινότητα. Αλλά, όταν τυχαία αναφερόταν σ' αυτά, αποδεικνυόταν ειλικρινά αντιδραστική, παίρνοντας το μέρος της Εκκλησίας ενάντια στην αυθάδεια των ελεύθερων στοχαστών, το μέρος των βασιλιάδων ενάντια στους λαούς, και των αριστοκρατών ενάντια στο ρυπαρό συρφετό των δρόμων. Άλλωστε, όπως μόλις είπα, αυτό που κυριαρχούσε στη Σχολή ήταν η σχεδόν τέλεια αδιαφορία για τα πολιτικά θέματα. Μέσα στα σύννεφα, όπου ζούσε, δεν μπορούσε να διακρίνει παρά δύο πραγματικά σημεία. Τη γρήγορη ανάπτυξη του αστικού υλισμού και την αχαλίνωτη ορμή των ατομικών ματαιοδοξιών.

F III, σελ. 120-123.

Οι φυσικοί νόμοι αποκλείουν την πιθανότητα ενός δημιουργού Θεού.

Αν εμβαθύνουμε στην έννοια των λέξεων *φυσικοί νόμοι*, θα βρούμε ότι αποκλείουν μ' έναν απόλυτο τρόπο την ιδέα αλλά ακόμα και την πιθανότητα ενός δημιουργού, ενός οργανωτή και νομοθέτη, γιατί η ιδέα ενός νομοθέτη αποκλείει με τη σειρά της με τον ίδιο απόλυτο τρόπο την ιδέα ότι οι νόμοι είναι έμφυτοι στα φαινόμενα. Και από τη στιγμή που ένας νόμος δεν είναι έμφυτος στα φαινόμενα που κυβερνά, είναι αναγκαστικά, σε σχέση

μ' αυτά, δεσποτικός, δηλ. θεμελιωμένος όχι πάνω στην ίδια τους τη φύση, αλλά πάνω στη σκέψη και τη θέληση του νομοθέτη. Επομένως, όλοι οι νόμοι που απορρέουν από ένα νομοθέτη, είτε ανθρώπινο, είτε θεϊκό, είτε ατομικό, είτε συλλογικό, έστω και διορισμένο με καθολική ψηφοφορία, είναι νόμοι δεσποτικοί, αναγκαστικά ξένοι και εχθρικοί προς τους ανθρώπους και τα πράγματα που πρέπει να διευθύνουν. Δεν είναι νόμοι, είναι διατάγματα στα οποία υπακούει κανείς όχι από εσωτερική ανάγκη και φυσική ροπή, αλλά γιατί είναι αναγκασμένος από μια εξωτερική δύναμη, είτε θεϊκή είτε ανθρώπινη. Είναι αυθαίρετες αποφάσεις στις οποίες η κοινωνική υποκρισία, περισσότερο ασυνείδητα παρά συνειδητά, δίνει αυθαίρετα το όνομα του νόμου.

Ένας νόμος είναι πραγματικά φυσικός νόμος, όταν ενυπάρχει στα φαινόμενα που τον δηλώνουν στο πνεύμα μας. Όταν αποτελεί τα γνωρίσματά τους, την ιδιαίτερη λιγότερο ή περισσότερο προσδιορισμένη φύση τους και όχι την καθολική και αφηρημένη φύση μιας οποιασδήποτε θεϊκής ύπαρξης ή μιας απόλυτης σκέψης. Δηλ. μιας ύπαρξης και μιας σκέψης που είναι αναγκαστικά εξώκοσμες, υπερφυσικές και άλογες, γιατί αν δεν ήταν έτσι θα εκμηδενίζονταν μέσα στην πραγματικότητα και τη φυσική λογική των φαινομένων. Οι φυσικοί νόμοι είναι οι φυσικές και πραγματικές, περισσότερο ή λιγότερο ιδιαίτερες μέθοδοι, διαμέσου των οποίων υπάρχουν όλα τα φαινόμενα και από θεωρητική άποψη είναι η μόνη πιθανή ερμηνεία τους. Έτσι, όποιος θέλει να τους κατανοήσει πρέπει ν' απαρνηθεί μια για πάντα και τον προσωπικό Θεό των θεολόγων και την απρόσωπη Θεότητα των μεταφυσικών.

Αλλά ενώ μπορούμε να αρνηθούμε με πλήρη δεβαιότητα την ύπαρξη ενός θεϊκού νομοθέτη, δε σημαίνει καθόλου ότι μπορούμε να εξηγήσουμε τον τρόπο με τον οποίο θεσπίστηκαν μέσα στον κόσμο οι φυσικοί και κοινωνικοί νόμοι. Υπάρχουν, είναι αχώριστοι με τον πραγματικό κόσμο, μ' αυτό το σύνολο των φαινομένων και των γεγονότων του οποίου εμείς οι ίδιοι είμαστε προϊόντα, αποτελέσματα, εκτός κι αν με τη σειρά μας γίνουμε επίσης αιτίες σχετικές νέων όντων, φαινομένων και γεγονότων. Να λοιπόν όσα γνωρίζουμε και νομίζω όσα μπορούμε να γνωρίζουμε. Άλλωστε πώς θα μπορούσαμε να βρούμε την πρωταρχική αιτία, αφού δεν υπάρχει; Ό,τι ονομάσαμε καθολική Αιτιότητα είναι αυτή η ίδια η Συνισταμένη όλων των ιδιαίτερων αιτίων που ενεργούν στο Σύμπαν. Το να ρωτάμε γιατί υπάρχουν οι φυσικοί νόμοι δεν είναι το ίδιο πράγμα σα να ρωτάμε γιατί υπάρχει αυτό

το Σύμπαν έξω από το οποίο δεν υπάρχει τίποτα. Σα να ρωτάμε
γιατί υπάρχει το Ον. Είναι παράλογο.

F III, σελ. 232-234.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ

Η απελευθερωτική εξέγερση.

Θέλετε να είστε ζωντανοί; Κουρασθήκατε να γυρίζετε άσκοπα μέσα σ' ένα φαύλο κύκλο; Να σκέπτεστε χωρίς τίποτα ν' ανακαλύπτετε; Να φωνάζετε στους τέσσερις ανέμους, επαναλαμβάνοντας το ίδιο πάντα πράγμα σ' ένα κοινό που δεν σας ακούει πια; Να ενεργείτε ακατάπαυστα χωρίς να δημιουργείτε τίποτα; Θέλετε να ξεφύγετε από την καταδίκη που επικρέμαται στον κόσμο όπου γεννηθήκατε; Θέλετε στο τέλος τέλος να ζήσετε, να σκεφτείτε, ν' ανακαλύψετε, να δράσετε, να δημιουργήσετε, να είστε άνθρωποι; Απαρνηθείτε οριστικά τον αστικό κόσμο, τις προκαταλήψεις του, τα αισθήματά του, τις ματαιοδοξίες του και μπειτε επικεφαλής του προλεταριάτου. Υπερασπίστε το, αφοσιωθείτε του, δώστε του τη σκέψη σας και αυτό θα σας δώσει τη δύναμη και τη ζωή.

Στο όνομα του επαναστατικού σοσιαλισμού, οργανώστε το προλεταριάτο των πόλεων και μετά ενώστε το στην ίδια προπαρασκευαστική οργάνωση με τον πληθυσμό της υπαίθρου. Το ξεσκήωμα του προλεταριάτου των πόλεων δεν αρκεί. Μ' αυτό θα είχαμε μόνο μια πολιτική επανάσταση, που θα έβρισκέ αναγκαστικά αντίθετη τη φυσική και λογική αντίδραση του πληθυσμού της υπαίθρου και η αντίδραση αυτή ή και μόνο η αδιαφορία των αγροτών θα κατέπνιγε την επανάσταση των πόλεων, όπως συνέβη τελευταία στη Γαλλία. Μόνο η καθολική επανάσταση είναι αρκετά δυνατή για ν' ανατρέψει και να σπάσει την οργανωμένη δύναμη του Κράτους, που υποστηρίζεται από τις πλούσιες τάξεις. Αλλά η καθολική επανάσταση είναι η κοινωνική επανάσταση, είναι η ταυτόχρονη επανάσταση του πληθυσμού της υπαίθρου και των πόλεων. Αυτή είναι που πρέπει να οργανωθεί, γιατί χωρίς μια προπαρασκευαστική οργάνωση τα πιο δυνατά στοιχεία είναι ανίσχυρα, είναι ένα μηδενικό.

Η επανάσταση είναι πόλεμος.

Οι επαναστάσεις δεν είναι παιδιάστικο παιχνίδι ούτε ακαδημαϊκή συζήτηση, όπου μόνο οι ματαιοδοξίες αλληλοεξοντώνονται, ούτε ένας φιλολογικός αγώνας όπου το μόνο που χύνεται είναι μελάνι. Η επανάσταση είναι πόλεμος και όποιος λέει *πόλεμο* εννοεί καταστροφή ανθρώπων και πραγμάτων. Είναι χωρίς αμφιβολία θλιβερό για την ανθρωπότητα, που δεν ανακάλυψε ακόμα ένα πιο ειρηνικό μέσο προόδου, αλλά μέχρι σήμερα κάθε καινούριο δήμα στην ιστορία δεν πραγματοποιήθηκε παρά αφού πρώτα δέχτηκε το δάφτισμα του αίματος. Άλλωστε η αντίδραση δεν έχει τίποτα να κατηγορήσει σ' αυτό την Επανάσταση. Η ίδια έχυσε πάντα πολύ περισσότερο αίμα από αυτή. Απόδειξη οι σφαγές του Παρισιού τον Ιούνιο 1848 και το Δεκέμβριο 1851, απόδειξη οι άγριες καταπιέσεις των δεσποτικών κυβερνήσεων των άλλων χωρών, την ίδια εποχή και αργότερα, δίχως να μιλήσουμε για τις δεκάδες, τις εκατοντάδες, τις χιλιάδες των θυμάτων που κοστίζουν οι πόλεμοι που είναι αναγκαίες συνέπειες, κάτι σαν περιοδικός πυρετός αυτής της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης που ονομάζουν αντίδραση.

F II, σελ. 20-21.

Ομοιομορφία και ποικιλία.

Δεν θα κουραζόμουν ποτέ να το επαναλαμβάνω. Η ομοιομορφία είναι θάνατος, η ποικιλία είναι ζωή. Η πειθαρχημένη ενότητα, που δεν μπορεί να πραγματωθεί σ' ένα οποιοδήποτε κοινωνικό περιβάλλον δίχως να ζημιωθεί ο δημιουργός αυθορμητισμός της σκέψης και της ζωής, δολοφονεί τα έθνη. Η ζωντανή ενότητα, η πραγματικά ισχυρή, αυτή που όλοι ποθούμε είναι εκείνη που δημιουργεί η ελευθερία στους ίδιους τους κόλπους των ελευθερών και διαφορετικών εκδηλώσεων της ζωής, εκφραζόμενη από τον αγώνα. Το καταλαβαίνω να λατρεύει ο στρατηγός μεραρχίας ενός τακτικού στρατού τη σιωπή του θανάτου που επιβάλλει η πειθαρχία στο πλήθος. Ο στρατηγός σας, ο στρατηγός μας, ο στρατηγός του Λαού, δεν έχει ανάγκη απ' αυτή τη σιωπή των σκλάβων, επειδή είναι συνηθισμένος να ζει και να διατάζει μέσα στην ταραχή. Δεν είναι ποτέ τόσο μεγάλος, όσο μέσα στην ταραχή. Η ταραχή είναι το πάθος της λαϊκής ζωής, η μόνη ικανή

να θγάλει όλον αυτό τον κόσμο από τις αδικίες που υπάρχουν, και δεν μπορούμε να υποκινήσουμε αρκετά αυτό το πάθος και αυτή τη ζωή.

Μιχαήλ Μπακούνιν και Ιταλία, 2ο μέρος, σελ. 253.

Διαφορά προλεταριάτου και αγροτιάς.

Όσον αφορά το πολιτικό ιδανικό που περιέχεται στα ένστικτα του προλεταριάτου των πόλεων, μου φαίνεται ότι διχάζεται σήμερα σε δύο τάσεις αντιφατικές και αντικρουόμενες. Από το ένα μέρος, ο εργάτης των πόλεων, ο λιγότερο μορφωμένος, που έχει αποσπαστεί εξαιτίας της ίδιας της φύσης των απασχολήσεών του από αυτό το τοπικιστικό πνεύμα που εμπνέει η καλλιέργεια της γης, κατανοεί εύκολα τον καθολικό σύνδεσμο των εργαζομένων όλων των χωρών, ανακαλύπτει την πατρίδα του περισσότερο μέσα στην εργασία του απ' ότι στη γη που γεννήθηκε. Ο εργάτης των πόλεων είναι λίγο πολύ κοσμοπολίτης. Από την άλλη πλευρά, και κάτω απ' την επίδραση των αστικών θεωριών που έχει υποστεί τόσο καιρό, δεν είναι ιδιαίτερα αντίθετος προς το συγκεντρωτισμό του Κράτους. Οι Γερμανοί και οι Άγγλοι εργάτες ονειρεύονται σήμερα το συγκεντρωτισμό ενός μεγάλου Κράτους, με την προϋπόθεση, λένε, αυτό το Κράτος να είναι πολύ λαϊκό. Το Κράτος δηλ. των εργατών, κάτι που κατά τη γνώμη μου είναι ουτοπία, γιατί κάθε Κράτος και κάθε συγκεντρωτική κυβέρνηση προϋποθέτει αναγκαστικά μια αριστοκρατία και μια εκμετάλλευση, έστω κι αν δεν προέρχονται από την άρχουσα τάξη. Ας μη ξεχνάμε ποτέ ότι Κράτος σημαίνει κυριαρχία και ότι η ανθρώπινη φύση είναι τέτοια, ώστε κάθε κυριαρχία να μεταφράζεται μοιραία και πάντα σ' εκμετάλλευση.

Αντίθετα η μάζα των αγροτών είναι από τη φύση της οπαδός του ομοσπονδιακού συστήματος. Ο αγρότης είναι προσκολλημένος με πάθος στη γη και μισεί με όλη την ψυχή του την κυριαρχία των πόλεων και κάθε εξωτερική κυβέρνηση που του επιβάλλει τη σκέψη της, τη θέλησή της.

Μιχαήλ Μπακούνιν και Ιταλία, 2ο μέρος, σελ 244-245.

Κίνδυνοι από την επιστήμη.

Αυτό που διακηρύσσω, λοιπόν, ως ένα βαθμό, είναι η εξέγερση της ζωής κατά της επιστήμης ή μάλλον κατά της διακυβέρνησης της επιστήμης. Όχι για να καταστρέψουμε την επιστήμη – αυτό θα ήταν έγκλημα σε βάρος της ανθρωπότητας – αλλά για να την ξαναβάλλουμε οριστικά στη θέση της. Μέχρι σήμερα η ανθρώπινη ιστορία δεν ήταν παρά ο διαρκής και αιματηρός σφαγιασμός εκατομμυρίων ταλαίπωρων ανθρώπων σε κάποια αμελίκτη αφαίρεση: Θεό, Πατρίδα, κρατική ισχύ, εθνική ευημερία, ιστορικά δικαιώματα, δικαιοσύνη, πολιτική ελευθερία, δημόσιο συμφέρον. Τέτοια υπήρξε μέχρι σήμερα η φυσική αυθόρμητη και μοιραία πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών. Δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα γι αυτό. Πρέπει να το δεχτούμε, όταν πρόκειται για το παρελθόν, όπως δεχόμαστε κάθε φυσικό πεπρωμένο. Πρέπει να πιστέψουμε πως ήταν ο μόνος δυνατός δρόμος για τη διαπαιδαγώγηση του ανθρώπινου είδους. Και δεν πρέπει να εξαπατώμαστε στο σημείο αυτό. Ακόμα κι αν αποδώσουμε το μεγαλύτερο μέρος των μακιαβελικών τεχνασμάτων στις άρχουσες τάξεις, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι καμιά μειοψηφία δε θα ήταν αρκετά δυνατή για να επιβάλλει αυτές τις φριχτές θυσίες στις μάζες, αν αυτές οι ίδιες δεν είχαν μια ιλιγγιώδη ενστικτώδη παρόρμηση να θυσιάζονται πάντοτε γι' αυτές τις αδηφάγες αφαιρέσεις, που σαν τα δαμπίρ της ιστορίας τράφηκαν μ' ανθρώπινο αίμα.

Τα όρια της αυθεντίας.

Συνεπάγεται ότι απορρίπτω κάθε αυθεντία; Δεν είναι καθόλου αυτή η σκέψη μου. Όταν πρόκειται για παπούτσια θα απευθυνθώ στην αυθεντία του παπουτσή. Εάν πρόκειται για σπίτι, διώρυγα ή σιδηρόδρομο συμβουλευόμαι τον αρχιτέκτονα ή μηχανικό. Για κάθε ειδική επιστήμη απευθύνομαι σε τούτο ή εκείνο το σοφό. Αλλά δεν επιτρέπω να μου επιβληθεί ούτε ο παπουτσης ούτε ο αρχιτέκτονας ούτε ο σοφός. Τους ακούω ελεύθερα και μ' όλο το σεβασμό που αξίζει η εύφνιά τους, ο χαρακτήρας τους, οι γνώσεις τους, αλλά διατηρώ πάντοτε το σταθερό μου δικαίωμα να κριτικάρω και να ελέγχω. Δεν αρκούμαι να συμβουλευτώ μια μόνο ειδική αυθεντία, συμβουλευόμαι περισσότερες. Συγκρίνω τις γνώμες τους και διαλέγω εκείνη που μου φαίνεται πιο σωστή.

Αλλά δεν αναγνωρίζω καμιά αλάθητη αυθεντία ακόμη και στα πιο ειδικά ζητήματα. Γι αυτό, όσο σεβασμό κι αν έχω για το χαρακτήρα και την ειλικρίνεια αυτού ή εκείνου του ατόμου, απόλυτη εμπιστοσύνη δεν έχω σε κανένα. Μια τέτοια εμπιστοσύνη θα ήταν μοιραία για τη λογική μου, την ελευθερία μου, ακόμα και για την επιτυχία των βλέψεών μου. Θα με μετέτρεπε αμέσως σ' έναν ηλίθιο σκλάβο, σ' ένα όργανο της θέλησης και των συμφερόντων του άλλου.

Εάν υποκλίνομαι μπροστά στην αυθεντία των ειδικών και εάν δηλώνω έτοιμος να ακολουθήσω με κάποιο μέτρο και για όσο μου φαίνεται αναγκαίο τις οδηγίες, ακόμα και να με καθοδηγήσουν, είναι γιατί δεν μου επιβλήθηκαν από κανένα, ούτε από Θεό, ούτε από άνθρωπο. Διαφορετικά θα τους απωθούσα με απέχθεια και θα έστελνα στο διάβολο τις συμβουλές τους, την καθοδήγησή τους και την επιστήμη τους, βέβαιος ότι θα πλήρωνα με την απώλεια της ελευθερίας μου και της αξιοπρέπειάς μου τα δουτηγμένα στις απάτες ψυχιά της ανθρωπίνης αλήθειας που θα μπορούσαν να μου προσφέρουν.

Υποκλίνομαι μπροστά στην αυθεντία των ειδικών, γιατί μου επιβάλλεται από την ίδια μου τη λογική. Έχω συνείδηση ότι μπορώ να κατανοήσω με όλες τις λεπτομέρειες και τις θετικές προεκτάσεις μόνο ένα πολύ μικρό μέρος της ανθρωπίνης επιστήμης. Η πιο μεγάλη διάνοια δε θα ήταν αρκετή για να κατανοήσει το σύνολό της. Έτσι προκύπτει, τόσο για την επιστήμη όσο και για τη διομηχανία, η ανάγκη του καταμερισμού και του συνδυασμού της εργασίας. Προσφέρω και παίρνω, αυτή είναι η ανθρωπινή ζωή. Καθένας με τη σειρά του είναι καθοδηγητής ή καθοδηγούμενος. Έτσι δεν υπάρχει καθόλου καθορισμένη και σταθερή εξουσία, αλλά μια ατέρμονη εναλλαγή εξουσίας και υποταγής, που είναι αμοιβαίες, περαστικές και ιδίως εκούσιες.

Η ίδια η λογική μου απαγορεύει λοιπόν ν' αναγνωρίσω μια ορισμένη σταθερή και καθολική αυθεντία, γιατί κανείς άνθρωπος δεν είναι ικανός να κατανοήσει με όλο τον πλούτο των λεπτομερειών, χωρίς τον οποίο η εφαρμογή της επιστήμης στη ζωή είναι τελείως αδύνατη, όλες τις επιστήμες, όλους τους κλάδους της κοινωνικής ζωής. Κι αν μια τέτοια καθολικότητα μπορούσε ποτέ να πραγματοποιηθεί σ' έναν άνθρωπο και ήθελε να επωφεληθεί για να μας επιβάλλει την εξουσία του, θα έπρεπε να τον αποβάλουμε από την κοινωνία, γιατί η εξουσία του θα οδηγούσε αναπόφευκτα όλους τους άλλους στη σκλαβιά και στην ηλιθιότητα. Δεν πιστεύω ότι η κοινωνία πρέπει να κακομεταχειρίζεται τις διά-

νοιες όπως έκανε μέχρι σήμερα. Αλλά δε νομίζω επίσης ότι πρέπει να τους δυναμώνει ή κυρίως να τους παραχωρεί προνόμια ή οποιαδήποτε αποκλειστικά δικαιώματα.

F III, σελ. 55-57.

Οι φυσικοί νόμοι και η ανθρώπινη ελευθερία.

Τι είναι εξουσία; Είναι η αναπόφευκτη δύναμη των φυσικών νόμων που εκδηλώνονται στη μοιραία αλληλουχία και διαδοχή των φαινομένων τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού κόσμου; Πράγματι, ενάντια σ' αυτούς τους νόμους η ανταρσία όχι μόνο απαγορεύεται αλλά είναι και αδύνατη. Μπορούμε να τους παραγνωρίσουμε ή να τους αγνοούμε, αλλά δεν μπορούμε ν' απειθαρχήσουμε σ' αυτούς, γιατί αποτελούν τη βάση και τις προϋποθέσεις της ύπαρξής μας, μας περικυκλώνουν, μας διεισδύουν, ρυθμίζουν όλες μας τις κινήσεις, τις σκέψεις και τις πράξεις. Και μάλιστα, με τέτοιο τρόπο, που κι αν πιστεύουμε ότι απειθούμε, δεν κάνουμε τίποτα άλλο απ' το να εκδηλώνουμε την υπεροχή τους.

Ναι, είμαστε απόλυτα σκλάβοι αυτών των νόμων. Αλλά δεν υπάρχει τίποτα το ταπεινωτικό σ' αυτή τη σκλαβιά ή μάλλον δεν είναι ακριδώς σκλαβιά. Γιατί η σκλαβιά προϋποθέτει έναν εξωτερικό κυρίαρχο, ένα νομοθέτη που δρίζεται έξω από τον υποτελή. Αντίθετα, αυτοί οι νόμοι δεν είναι έξω από μας. Είναι έμφυτοι, αποτελούν το είναι μας, όλο μας το είναι, τόσο το σωματικό όσο και το πνευματικό και το ηθικό. Ζούμε, αναπνέουμε, ενεργούμε, σκεπτόμαστε, επιθυμούμε μέσω αυτών. Έξω απ' αυτούς δεν είμαστε τίποτα, δεν υπάρχουμε. Από πού λοιπόν θα μπορούσε να προέλθει η δύναμη και η θέληση να επαναστατήσουμε εναντίον τους;

Απέναντι στους φυσικούς νόμους υπάρχει μόνο μια πιθανή ελευθερία για τον άνθρωπο. Η ελευθερία να τους αναγνωρίζουμε και να τους εφαρμόζουμε όλο και περισσότερο σύμφωνα με τον σκοπό της χειραφέτησης και του εξανθρωπισμού, τόσο του συλλογικού, όσο και του ατομικού που ακολουθεί.

Όταν οι νόμοι αυτοί αναγνωρισθούν, ασκούν μια εξουσία που ποτέ δεν αμφισβητήθηκε από τους ανθρώπους. Πρέπει λόγου χάρη να είναι κανείς τρελός ή Θεολόγος ή, το λιγώτερο, μεταφυσικός, νομικός ή αστός οικονομολόγος για να επαναστατήσει

ενάντια στο νόμο σύμφωνα με τον οποίο 2 επί 2 κάνουν 4. Πρέπει να έχει πίστη για να φανταστεί πως δε θα καεί στη φωτιά και δε θα πνιγεί μέσα στο νερό, εκτός κι αν καταφύγει σε κάποιο τέχνασμα, επίσης θεμελιωμένο πάνω σε κάποιο άλλο φυσικό νόμο. Άλλωστε αυτές οι εξεγέρσεις ή μάλλον αυτές οι απόπειρες ή οι τρελές φαντασιώσεις μιας απίθανης επανάστασης, δεν αποτελούν παρά μια εξαίρεση αρκετά σπάνια. Γιατί γενικά μπορούμε να πούμε ότι η μάζα των ανθρώπων, στην καθημερινή της ζωή, αφήνεται να κυβερνηθεί με απόλυτο σχεδόν τρόπο από τη λογική, δηλαδή από τους φυσικούς, γενικά αναγνωρισμένους νόμους.

F III, σελ. 49-50.

Η φύση και η ελευθερία.

Η επενέργεια των ανθρώπων στη φύση, που καθορίζεται αναγκαστικά από τους φυσικούς νόμους, όσο και κάθε άλλη ενέργεια στον κόσμο, είναι αναμφίβολα η έμμεση συνέχεια της μηχανικής, φυσικής και χημικής ενέργειας όλων των ανόργανων και στοιχειωδών όντων. Συνέχεια πιο άμεση από την επενέργεια των φυτών στο φυσικό τους περιβάλλον. Και άμεση συνέχεια της όλο και αυξανόμενης και συνειδητοποιημένης ενέργειας όλων των ζωικών ειδών. Δεν είναι, πράγματι, τίποτα άλλο από την ενέργεια των ζώων, που κατευθύνεται από μια προοδευτική διάνοια, δηλ. την επιστήμη. Αυτή η προοδευτική διάνοια και αυτή η επιστήμη δεν είναι άλλωστε παρά ένας νέος μετασχηματισμός της ύλης μέσα στον άνθρωπο. Έτσι συμπεραίνουμε ότι, όταν ο άνθρωπος ενεργεί πάνω στη φύση, είναι σαν η φύση ν' αντενεργεί πάνω τον ίδιο τον εαυτό της. Βλέπουμε πως δεν είναι δυνατή καμιά εξέγερση ενάντια στη φύση.

Ο άνθρωπος, λοιπόν, δεν έχει ποτέ τη δυνατότητα να παλέψει με τη φύση. Επομένως, δεν μπορεί ούτε να τη νικήσει ούτε να την κυριαρχήσει. Αν και, όπως έχω πει, επιχειρεί και ενεργεί φαινομενικά αντίθετα προς τη φύση, υποτάσσεται ακόμα στους νόμους της. Είναι απόλυτα σκλάβος της. Αλλά αυτή η σκλαβιά δεν υπάρχει, γιατί κάθε σκλαβιά προϋποθέτει δύο όντα ξεχωριστά, από τα οποία το ένα να υποτάσσεται στο άλλο. Ο άνθρωπος δεν είναι έξω από τη φύση, γιατί δεν είναι ο ίδιος τίποτα άλλο παρά φύση. Λοιπόν δεν μπορεί να είναι σκλάβος της.

Ποια είναι λοιπόν η σημασία των λέξεων *μάχομαι*, *κυριαρχώ*

στη φύση; Υπάρχει εδώ μια αιώνια παρεξήγηση που ερμηνεύεται από τη διπλή έννοια που συνήθως δίνουν στη λέξη φύση. Άλλοτε τη θεωρούν σα σύνολο πραγμάτων και όντων, όπως επίσης και φυσικών νόμων. Ενάντια στη φύση που ερμηνεύεται μ' αυτό τον τρόπο, έχω πει, δεν είναι δυνατή η πάλη. Γιατί αγκαλιάζει και εμπεριέχει τα πάντα, είναι η απόλυτη παντοδυναμία, το μοναδικό Ον. Άλλοτε πάλι, ακούμε, ότι με τη λέξη φύση εννοείται το λιγότερο ή περισσότερο στενό σύνολο φαινομένων, πραγμάτων και όντων που περιβάλλουν τον άνθρωπο, με μια λέξη ο εξωτερικός του κόσμος. Μ' αυτή την εξωτερική φύση η πάλη δεν είναι μόνο δυνατή, είναι μοιραία αναγκαστική και επιβάλλεται από την καθολική φύση σε κάθε τι που ζει, σε κάθε τι που υπάρχει. Γιατί κάθε ον που ζει και υπάρχει, όπως έχω ήδη παρατηρήσει, περιέχει αυτό το διπλό φυσικό νόμο. Πρώτον, ότι δεν μπορεί να ζήσει έξω από τον κόσμο και δεύτερον ότι δεν μπορεί να διατηρηθεί εκεί παρά αν υπάρχει και ζει ζημιώνοντάς τον και παλεύοντάς τον σταθερά.

Αυτό λοιπόν τον κόσμο ή αυτή την εξωτερική φύση ο άνθρωπος, οπλισμένος με ικανότητες και επιδεξιότητες με τις οποίες τον προίκισε η φύση, μπορεί και οφείλει να νικήσει, μπορεί και οφείλει να κυριαρχήσει. Γεννημένος στη σχεδόν απόλυτη αρχικά εξάρτηση αυτής της εξωτερικής φύσης, πρέπει να την υποδουλώσει με τη σειρά του και να κερδίσει την ίδια την ελευθερία του και τον ανθρωπισμό.

F III, σελ. 286-288.

Η κοινωνία και η ατομική ελευθερία.

Αν η μάζα των ανθρώπων κριθεί από την άποψη της επίγειας ύπαρξής της, δηλ. της πραγματικής και όχι της φανταστικής, τότε παρουσιάζει ένα τόσο αποκαρδιωτικό θέαμα, τόσο μελαγχολικά φτωχό από πρωτοβουλίες, θέληση και πνεύμα, που πρέπει πραγματικά να είναι κανείς προικισμένος με μεγάλη ικανότητα για να αυταπατάται, για να δρει σ' αυτή μια αθάνατη ψυχή και τη σκιά μιας οποιασδήποτε ελεύθερης βούλησης. Παρουσιάζονται σε μας σαν όντα απόλυτα και μοιραία προσδιορισμένα. Προσδιορισμένα πριν απ' όλα από την εξωτερική φύση, από τη διαμόρφωση του εδάφους και απ' όλες τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής μας. Προσδιορισμένα από τις πολυάριθμες πολιτικές, θρησκευτικές

και κοινωνικές σχέσεις, από τα έθιμα, τις συνήθειες, τους νόμους, από έναν ολόκληρο κόσμο προλήψεων ή απόψεων, που επεξεργάστηκαν αργά αργά οι περασμένοι αιώνες και που αρχίζουν τη ζωή τους μέσα στην κοινωνία, της οποίας ουδέποτε είναι δημιουργοί, αλλά αρχικά προϊόντα και αργότερα όργανα. Σε χίλιους ανθρώπους μετά δίαις θα δρούμε έναν για τον οποίο θα μπορούσαμε να πούμε, όχι απόλυτα αλλά σχετικά, ότι έχει μια αυτόνομη βούληση και σκέψη. Η μεγάλη πλειοψηφία των ατόμων, όχι μόνον στις ακαλλιέργητες μάζες, αλλά και στις εκπολιτισμένες και προνομιούχες τάξεις, θέλουν και σκέφτονται ό,τι θέλει και σκέφτεται όλος ο κόσμος γύρω τους. Νομίζουν, αναμφίβολα, ότι θέλουν και σκέφτονται από μόνοι τους, αλλά πετυχαίνουν να επανεμφανίζουν, δουλικά και μηχανικά, με εντελώς ανεπαίσθητες και μηδαμινές τροποποιήσεις, τις σκέψεις και τις επιθυμίες των άλλων. Αυτή η δουλοπρέπεια, αυτή η μηχανικότητα, ανεξάντλητες πηγές της κοινοτυπίας, αυτή η έλλειψη εξέγερσης στη βούληση, αυτή η έλλειψη πρωτοβουλίας στη σκέψη των ατόμων, είναι οι κύριες αιτίες της θλιβερής βραδύτητας της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Για μας τους υλιστές και ρεαλιστές, που δεν πιστεύουμε ούτε στην αθανασία της ψυχής ούτε στην ελεύθερη βούληση, αυτή η βραδύτητα, όσο θλιβερή κι αν είναι, φαίνεται σα φυσικό γεγονός. Ξεκινώντας από το στάδιο του γορίλα, ο άνθρωπος φτάνει πολύ δύσκολα στη συνείδηση του ανθρωπισμού του και στην πραγμάτωση της ελευθερίας. Αρχικά δεν μπορεί να έχει ούτε αυτή τη συνείδηση, ούτε αυτή την ελευθερία. Γεννιέται θηρίο άγριο και υποταγμένο και εξανθρωπίζεται και χειραφετείται προοδευτικά στους κόλπους της κοινωνίας, που προηγείται αναγκαστικά από τη γέννηση της σκέψης του λόγου και της θέλησής του. Και το κατορθώνει με τις συλλογικές προσπάθειες όλων των παρελθόντων και παρόντων μελών αυτής της κοινωνίας, που, επομένως, είναι η φυσική βάση και αφετηρία της ανθρώπινης ύπαρξής του. Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο άνθρωπος ολοκληρώνει την ατομική του ελευθερία ή την προσωπικότητά του με τη συμμετοχή των άλλων ατόμων που τον περιβάλλουν και μόνο χάρη στην εργασία του και τη συλλογική δύναμη της κοινωνίας, έξω από την οποία θα παρέμενε, χωρίς άλλο, το πιο ηλίθιο και πιο άθλιο απ' όλα τ' αγρίμια που υπάρχουν στη γη. Στο σύστημα των υλιστών, που είναι το μόνο φυσικό και λογικό, η κοινωνία όχι μόνο δε μειώνει και δεν περιορίζει, αλλά δημιουργεί αντίθετα την ελευθερία των ανθρώπων. Αυτή είναι η ρίζα, το δέντρο και η ελευθερία είναι ο καρ-

πός. Επομένως, σε κάθε εποχή, ο άνθρωπος πρέπει ν' αναζητά την ελευθερία του όχι στην αρχή αλλά στο τέλος της ιστορίας και μπορούμε να πούμε ότι η πραγματική και τέλεια χειραφέτηση κάθε ανθρώπου είναι ο αληθινός, ο μεγάλος στόχος, ο έσχατος σκοπός της ιστορίας.

F I, σελ. 273-275.

Η ελευθερία, στόχος της ιστορικής προόδου της ανθρωπότητας.

Λένε πως ποτέ δε θα πραγματοποιηθεί πραγματικά η συμφωνία και η καθολική εναρμόνιση των συμφερόντων των ατόμων και της κοινωνίας, γιατί αυτά τα συμφέροντα, επειδή αντικρούονται, δεν μπορούν ούτε να ισορροπήσουν ούτε επίσης να φτάσουν σ' οποιαδήποτε συμφωνία. Σε μια τέτοια αντιλογία θ' απαντούσα πως αν μέχρι σήμερα τα συμφέροντα ουδέποτε και πουθενά κατόρθωσαν μια αμοιβαία συμφωνία, αυτό συνέβη γιατί το Κράτος θυσίαζε τα συμφέροντα της πλειοψηφίας για το κέρδος μιας προνομιούχας μειοψηφίας. Να γιατί αυτή η περίφημη ασυμφωνία και αυτή η πάλη των ατομικών συμφερόντων με τα συμφέροντα της κοινωνίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια απάτη, μια πολιτική πλάνη, γεννημένη από τη θεολογική πλάνη, η οποία δημιούργησε τη θεωρία του προπατορικού αμαρτήματος για ν' ατιμώσει τον άνθρωπο και να καταστρέψει τη συνείδηση της προσωπικής του αξίας. Αυτή η ίδια λαθεμένη ιδέα του ανταγωνισμού των συμφερόντων γεννήθηκε από τα όνειρα της μεταφυσικής, που όπως ξέρουμε είναι στενή συγγενής της θεολογίας. Παραγνωρίζοντας την κοινωνικότητα της ανθρωπίνης φύσης, η μεταφυσική έβλεπε την κοινωνία σαν μηχανική και καθαρά τεχνητή συνάθροιση ατόμων, που συγκεντρώνονται ξαφνικά στο όνομα μιας κάποιας ρητής ή μυστικής συμφωνίας, ρυθμιζόμενης ελεύθερα ή μάλλον κάτω από την επίδραση μιας ανώτερης δύναμης. Πριν να ενωθούν σε κοινωνία τα άτομα αυτά, προικισμένα με ένα είδος θάνατης ψυχής, απολάμβαναν μια ολοκληρωτική ελευθερία.

Αλλά, αν οι μεταφυσικοί, κυρίως αυτοί που πιστεύουν στην αθανασία της ψυχής, δεβαιώνουν ότι οι άνθρωποι έξω από την κοινωνία είναι ελεύθερα όντα, συμπεραίνουμε αναπόφευκτα, ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν ν' αποτελέσουν κοινωνία παρά μόνο αν απαρνηθούν και θυσιάσουν πρώτα τα ατομικά και κατόπι τα το-

πικά τους συμφέροντα. Μια τέτοια άρνηση και προσωπική θυσία είναι, επομένως, επιτακτικότερη όσο πιο πολυάριθμη και περίπλοκη είναι μια κοινωνία. Στην περίπτωση αυτή το Κράτος είναι η έκφραση όλων των ατομικών θυσιών. Κάτω από μια τέτοια αφηρημένη και ταυτόχρονα βίαιη μορφή, ενοχλεί όλο και περισσότερο την ατομική ελευθερία στο όνομα αυτής της απάτης που ονομάζουμε *δημόσια ευτυχία* και προφανώς αντιπροσωπεύει αποκλειστικά το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης. Με τον τρόπο αυτό, το Κράτος μάς εμφανίζεται σαν μια αναπόφευκτη άρνηση και εκμηδένιση κάθε ελευθερίας, κάθε ατομικού ή γενικού συμφέροντος.

Βλέπουμε πως στα μεταφυσικά και θεολογικά συστήματα τα πάντα συνδέονται και ερμηνεύονται από μόνα τους. Να, λοιπόν, γιατί οι λογικοί υπέρμαχοι αυτών των συστημάτων μπορούν και πρέπει με ήσυχη τη συνείδηση να συνεχίσουν την εκμετάλλευση της λαϊκής μάζας μέσω της Εκκλησίας και του Κράτους. Γεμίζοντας τις τσέπες τους και χορταίνοντας όλες τις βρώμικες επιθυμίες τους, μπορούν ταυτόχρονα να παρηγορούνται με τη σκέψη ότι κοπιάζουν για τη δόξα του Θεού, για τη νίκη του πολιτισμού και την αιώνια ευδαιμονία του προλεταριάτου.

Αλλά εμείς οι άλλοι, που δεν πιστεύουμε ούτε στο Θεό, ούτε στην αθανασία της ψυχής, ούτε στην καθαρή ελευθερία της βούλησης, δεβαιώνουμε ότι η ελευθερία πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα στην τελειότερη και πλατύτερη αποδοχή της σα στόχος της ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας. Με μια αντίθεση περιεργη αλλά και λογική, οι αντίπαλοί μας, ιδεαλιστές της θεολογίας και της μεταφυσικής, θεωρούν την αρχή της ελευθερίας σα θεμέλιο και βάση των θεωριών τους για να καταλήξουν αφελέστατα στην αναγκαιότητα της ανθρώπινης δουλείας. Εμείς οι άλλοι, θεωρητικά υλιστές, τείνουμε πρακτικά να δημιουργήσουμε και να διατηρήσουμε έναν ορθολογιστικό και ευγενή ιδεαλισμό. Οι εχθροί μας, έξοχοι και λογικοί ιδεαλιστές, φτάνουν μέχρι τον πρακτικό υλισμό, τον αιμοδόρο και τον ευτελή, στο όνομα της ίδιας λογικής, σύμφωνα με την οποία κάθε εξέλιξη είναι άρνηση της βασικής αρχής. Έχουμε πειστεί ότι όλος ο πλούτος της πνευματικής, ηθικής και υλικής εξέλιξης του ανθρώπου, όπως επίσης και η υποτιθέμενη ανεξαρτησία, είναι προϊόντα της κοινωνικής ζωής. Έξω από την κοινωνία, ο άνθρωπος όχι μόνο δε θα ήταν ελεύθερος, αλλά δε θα είχε καν μετατραπεί σε πραγματικό άνθρωπο, δηλ. σε ον με αυτοσυνείδηση, που αισθάνεται, σκέφτεται και εκφράζεται. Η συνεργασία της ευφυίας και της συλλογικής εργα-

σίας είναι η μόνη που μπόρεσε ν' αναγκάσει τον άνθρωπο να βγει απ' την κατάσταση της αγριότητας και του κτήνους, πδν ήταν η πρώτη φύση ή μάλλον το αρχικό σημείο της μεταγενέστερης εξέλιξης. Έχουμε πειστεί για την αλήθεια αυτή, ότι δηλ. όλη η ζωή του ανθρώπου, τα συμφέροντα, οι ροπές, οι ανάγκες, οι ψευδαισθήσεις, ακόμα και οι ανοησίες, αλλά και οι βιαιότητες, οι αδικίες και όλες οι ενέργειες που φαίνονται εκούσιες, αντιπροσωπεύουν το αποτέλεσμα των μοιραίων δυνάμεων της κοινωνικής ζωής. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να δεχτούν την ιδέα της αμοιβαίας ανεξαρτησίας χωρίς ν' απαρνηθούν τη στενή επίδραση της αλληλοεξάρτησης των εκδηλώσεων της εξωτερικής φύσης.

Στην ίδια τη φύση, αυτή η θαυμάσια αλληλοεξάρτηση και σχέση των φαινομένων δεν πετυχαίνεται δέβαια δίχως πάλη. Αντίθετα, η αρμονία των δυνάμεων της φύσης εμφανίζεται σαν το αληθινό αποτέλεσμα αυτής της αδιάκοπης πάλης που είναι προϋπόθεση της ίδιας της ζωής και της κίνησης. Στη φύση, όπως επίσης και στην κοινωνία, τάξη δίχως πάλη είναι θάνατος.

F IV, σελ. 264-268.

Καταδίκη του ατομισμού.

Από το 1830 οι αστικές αρχές είχαν πλήρη ελευθερία να εκδηλώνονται στη λογοτεχνία, στην πολιτική και στην κοινωνική οικονομία. Μπορούμε να τις συνοψίσουμε σε μια μόνο λέξη: *ατομισμός*.

Με τον όρο *ατομισμός* εννοώ αυτή την τάση, που, αν εξετάσουμε όλη την κοινωνία, τη μάζα των ατόμων, τους αδιάφορους, τους αντίπαλους, τους ανταγωνιστές, τους φυσικούς εχθρούς, με μια λέξη εκείνους με τους οποίους ο καθένας είναι υποχρεωμένος να ζήσει αλλά του αποτελούν και εμπόδιο - ωθεί το άτομο να κατακτήσει και να σταθεροποιήσει την περιουσία του, την ευημερία του, την ευτυχία του σε βάρος των άλλων, ζημιώνοντάς τους και κατηγορώντάς τους.

Ας δούμε τον *πολιτικό* τομέα. Πώς ερμηνεύεται η αρχή; Οι μάζες, λένε, έχουν ανάγκη να καθοδηγούνται, να κυβερνούνται. Είναι ανίκανες να ζήσουν χωρίς διακυβέρνηση, όπως επίσης είναι ανίκανες να αυτοκυβερνηθούν. Ποιος θα τους κυβερνήσει; Δεν υπάρχει πια προνόμιο τάξης. Όλος ο κόσμος έχει δικαίωμα ν' ανέβει στις πιο ψηλές κοινωνικές θέσεις και υπηρεσίες. Αλλά για

να φτάσει κανείς εκεί, πρέπει να είναι έξυπνος και ικανός. Πρέπει να είναι δυνατός και πετυχημένος. Πρέπει να ξέρει και να μπορεί να υπερτερεί των αντιπάλων του. Να ακόμη μια πορεία προς το σωβινισμό. Θα είναι τα ικανά και δυνατά άτομα που θα κυβερνήσουν, που θα εκμεταλλευτούν τις μάζες.

Ας εξετάσουμε, τέλος, αυτή την ίδια την αρχή στον *οικονομικό τομέα*, που είναι, κατά δάθος, ο πρωταρχικός και θα μπορούσαμε να πούμε ο μοναδικός τομέας. Οι αστοί οικονομολόγοι μάς λένε πως είναι οπαδοί της απεριόριστης ελευθερίας των ατόμων και πως ο ανταγωνισμός είναι προϋπόθεση της ελευθερίας. Αλλά ας δούμε ποια είναι αυτή η ελευθερία. Μια πρώτη ερώτηση. Είναι η ξεχωριστή και μεμονωμένη εργασία που παρήγαγε και συνεχίζει να παράγει όλα τα σπουδαία επιτεύγματα του αιώνα μας; Ξέρουμε καλά πως όχι. Η μεμονωμένη εργασία των ατόμων μετά βίας θα ήταν ικανή να θρέψει και να ντύσει ένα μικρό πληθυσμό αγρίων. Ένα μεγάλο έθνος γίνεται πλούσιο και συντηρείται από τη συλλογική εργασία, την από κοινού οργανωμένη. Επειδή η εργασία για την παραγωγή του πλούτου είναι συλλογική, φαίνεται λογικό ότι συλλογική πρέπει να είναι και η απόλαυση αυτού του πλούτου. Να, όμως, αυτό δεν το θέλει – και το απωθεί με μίσος η αστική οικονομία που επιδιώκει τη μεμονωμένη απόλαυση των ατόμων. Αλλά ποιων ατόμων; Όλων; Ε όχι. Θέλει την απόλαυση των ισχυρών, των ευφυών, των ικανών, των πετυχημένων. Α ναι, ιδιαίτερα των πετυχημένων. Γιατί στην κοινωνική της οργάνωση και σύμφωνα με τον κληρονομικό νόμο που είναι το βασικό θεμέλιο, γεννιέται μια μειοψηφία ατόμων, περισσότερο ή λιγότερο πλούσια, ευτυχισμένη, και εκατομμύρια απόκληρων δυστυχισμένων. Μετά, η αστική κοινωνία λέει σ' όλα αυτά τα άτομα: Παλέψτε, διεκδικείστε την αμοιβή, την περιουσία, τον πλούτο, την πολιτική ισχύ. Οι νικητές θα είναι ευτυχισμένοι. Υπάρχει τουλάχιστον ισότητα στην αδελφοκτόνο αυτή πάλη; Καθόλου. Από τη μια πλευρά η μειοψηφία, οπλισμένη από την κορυφή μέχρι τα νύχια, πανίσχυρη από την κληρονομημένη παιδεία και τον πλούτο της, από την άλλη εκατομμύρια λαού, που παρουσιάζονται στην αρένα σχεδόν γυμνοί, με κληρονομιά την άγνοια και την αθλιότητα. Ποιο είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτού του υποτιθέμενου ελεύθερου αγώνα; Ο λαός υποκύπτει, η αστική τάξη θριαμβεύει. Και το προλεταριάτο αλυσσοδεμένο εξαναγκάζεται να δουλεύει σαν κατάδικος για τον παντοτινό νικητή, τον αστό.

F V, σελ. 344-345.

Ατομική ελευθερία και συλλογική ελευθερία.

Αρνητικός όρος της ελευθερίας είναι ο εξής: Κανείς άνθρωπος δεν οφείλει υποταγή σ' έναν άλλο. Είναι ελεύθερος μόνο με την προϋπόθεση ότι οι πράξεις του καθορίζονται όχι από τη βούληση των άλλων ανθρώπων, αλλά απ' τη δική του, απ' τις προσωπικές του πεποιθήσεις. Αλλά ο άνθρωπος, που η πείνα τον υποχρεώνει να πουλήσει την εργασία του και με την εργασία του το πρόσωπό του, στην πιο χαμηλή δυνατή τιμή στον κεφαλαιοκράτη που δέχεται να τον εκμεταλλευτεί, ο άνθρωπος που η θηριωδία και η άγνοιά του γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης από τους σοφούς, θα είναι αναγκαστικά και πάντοτε σκλάβος.

Και αυτό δεν είναι το μόνο. Η ελευθερία του ατόμου δεν είναι καθόλου προσωπικό, ατομικό γεγονός. Είναι γεγονός, προϊόν συλλογικό. Κανείς άνθρωπος δε θα μπορούσε να είναι ελεύθερος έξω από οποιαδήποτε ανθρώπινη κοινωνία και χωρίς τη συνεργασία της. Οι ατομικιστές ή οι προδότες, που πολεμήσαμε σ' όλα τα συνέδρια των εργατών, έχουν ισχυριστεί, μαζί με τους ηθικολόγους και τους αστούς οικονομολόγους, ότι ο άνθρωπος μπορούσε να είναι ελεύθερος, μπορούσε να είναι άνθρωπος έξω από την κοινωνία, ισχυριζόμενοι ότι η κοινωνία θεμελιώθηκε μ' ένα ελεύθερο συμβόλαιο ανθρώπων που πριν απ' αυτό ήταν ελεύθεροι.

Αυτή η θεωρία που κηρύχτηκε απ' το Ρουσσώ – τον πιο επιδεδειγμένο συγγραφέα του περασμένου αιώνα, το σοφιστή που ενέπνευσε όλους τους αστούς επαναστάτες – δείχνει μια τέλεια άγνοια τόσο της φύσης όσο και της ιστορίας. Δεν πρέπει ν' αναζητήσουμε την ελευθερία των μαζών ούτε στο παρελθόν ούτε στο παρόν, αλλά μόνο στο προσεχές μέλλον. Σ' αυτό το μέλλον θα πρέπει να ολοκληρωθούμε με τη δύναμη της σκέψης μας, της βούλησής μας αλλά και των χεριών μας. Πίσω μας δεν υπήρξε ποτέ ελεύθερο συμβόλαιο, υπήρξε μόνο θηριωδία, ηλιθιότητα, απάτη και βία. Και σήμερα ακόμα, το γνωρίζουμε πολύ καλά, αυτό το υποτιθέμενο ελεύθερο συμβόλαιο είναι η συνθήκη της πείνας, η δουλεία της πείνας για τις μάζες και η εκμετάλλευση για τις μειοψηφίες που μας καταπιέζουν και μας καταβροχθίζουν.

Η θεωρία του ελεύθερου συμβολαίου είναι λαθεμένη και από φυσική άποψη. Γατί ο άνθρωπος δε δημιουργεί την κοινωνία εκούσια, αλλά ακούσια. Είναι ζώο πρωταρχικά κοινωνικό. Μπορεί να γίνει άνθρωπος, δηλ. ζώο που σκέπτεται, μιλά, αγαπά και

επιθυμεί, μόνο μέσα στην κοινωνία. Φανταστείτε τον άνθρωπο, προικισμένο από τη φύση με τις πιο μεγάλες ικανότητες, ριγμένο απ' τη νεανική του ηλικία έξω απ' την ανθρώπινη κοινωνία, σε μια έρημο. Αν δε χαθεί με άθλιο τρόπο, όπως είναι το πιθανότερο, θα μείνει απλά ένα θηρίο, ένας πίθηκος, στερημένος λόγου και σκέψης - γιατί η σκέψη είναι αχώριστη από το λόγο. Κανείς δεν μπορεί να σκεφτεί χωρίς γλώσσα. Αν είστε τέλεια απομονωμένος, μόνος με τον εαυτό σας, για να σκεφτείτε πρέπει να χρησιμοποιήσετε λέξεις.

Μπορεί να έχετε φαντασιώσεις πραγμάτων, αλλά αν θέλετε να σκεφτείτε πρέπει να μεταχειριστείτε λέξεις. Γιατί μόνο οι λέξεις προσδιορίζουν τη σκέψη και δίνουν στις φευγαλέες παραστάσεις, στα ένστικτα, το χαρακτήρα της σκέψης. Η σκέψη δεν προηγείται καθόλου του λόγου, ούτε ο λόγος της σκέψης. Αυτές οι δυο μορφές μιας ίδιας ενέργειας του ανθρώπινου μυαλού γεννιούνται μαζί. Άρα, δεν υπάρχει σκέψη χωρίς λόγο. Αλλά τι είναι ο λόγος; Είναι η επικοινωνία, η συνομιλία ενός ανθρώπου με άλλα άτομα. Μόνο μ' αυτή τη συνομιλία, μέσα από τη συζήτηση, ο ζωώδης άνθρωπος μετατρέπεται σε ανθρώπινο ον, δηλ. σε ον που σκέπτεται. Η ανθρώπινη ατομικότητά του, η ελευθερία του είναι λοιπόν προϊόν αυτής της συλλογικότητας.

Ο άνθρωπος χειραφετείται απ' την τυραννική πίεση που ασκεί πάνω του η εξωτερική φύση με τη συλλογική εργασία. Γιατί η ατομική εργασία, ανίσχυρη και στείρα, δε θα μπορούσε ποτέ να νικήσει τη φύση.

Η παραγωγική εργασία, αυτή που δημιούργησε όλα τα πλούτη και τον πολιτισμό μας, υπήρξε πάντοτε κοινωνική, συλλογική. Αλλά μέχρι σήμερα την εκμεταλλεύτηκαν τα άτομα σε βάρος των εργατών. Επίσης, αυτή η αγωγή και αυτή η παιδεία, για την οποία οι κύριοι αστοί είναι τόσο περήφανοι και τόσο λίγο απλόχερα προσφέρουν στις λαϊκές μάζες, είναι επίσης προϊόντα ολόκληρης της κοινωνίας. Τα δημιουργεί η εργασία και θα έλεγα καλύτερα η ενστικτώδης σκέψη του λαού, αλλά μέχρι σήμερα μόνο προς όφελος των αστών. Είναι ακόμα μια, λοιπόν, εκμετάλλευση της συλλογικής εργασίας από άτομα που δεν έχουν κανένα δικαίωμα να μονοπωλούν το προϊόν της.

Κάθε τι ανθρώπινο στον άνθρωπο, και περισσότερο απ' όλα η ελευθερία, είναι προϊόν μιας κοινωνικής, συλλογικής εργασίας. Να είναι κανείς ελεύθερος μέσα στην απόλυτη απομόνωση είναι ένας παραλογισμός, δημιουργήμα των θεολόγων και των μεταφυσικών που αντικατέστησαν την κοινωνία των ανθρώπων με την

κοινωνία των φαντασμάτων τους δηλ. του Θεού. Ο καθένας, λένε, αισθάνεται ελεύθερος με την παρουσία του Θεού, δηλ. του απόλυτου κενού, του μηδενός. Η ελευθερία λοιπόν του μηδενός, ή καλύτερα το μηδέν της ελευθερίας, η δουλεία. Ο Θεός, ο μύθος του Θεού, υπήρξε ιστορικά η ηθική ή μάλλον η ανήθικη αιτιολόγηση κάθε υποδούλωσης.

Όσο για μας, που δε θέλουμε ούτε φαντάσματα ούτε μηδενικά, αλλά τη ζωντανή ανθρώπινη πραγματικότητα, αναγνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος αισθάνεται και συνειδητοποιεί ότι είναι ελεύθερος – και επομένως μπορεί να πραγματώσει την ελευθερία του – μόνο ανάμεσα στους ανθρώπους. Για να είμαι ελεύθερος, έχω ανάγκη να περιβάλλομαι και ν' αναγνωρίζομαι σαν ελεύθερος από ελεύθερους ανθρώπους. Είμαι ελεύθερος μόνο όταν η προσωπικότητά μου αντανακλάται, όπως σε καθρέφτη, μέσα στην ελεύθερη συνείδηση όλων των ανθρώπων που με περιβάλλουν και επιστρέφει δυναμωμένη απ' την αναγνώριση όλων των ανθρώπων. Η ελευθερία του συνόλου χωρίς να είναι περιορισμός της δικής μου, όπως ισχυρίζονται οι ατομικιστές, είναι αντίθετα η επιδεδαιώση, η πραγμάτωση και η ατέλειωτη επέκτασή της. Το να θέλω την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια όλων των ανθρώπων, να δλέπω και να αισθάνομαι την ελευθερία μου επιδεδαιωμένη, επιδοκιμασμένη, άπειρα επεκτεινόμενη με την έγκριση όλων, να η ευτυχία, να ο ανθρώπινος επίγειος παράδεισος.

F V, σελ. 318-322.

Ελευθερία και ντετερμινισμός.

Ο άνθρωπος έχει πράγματι ελεύθερη βούληση; Και ναι και όχι, ανάλογα με τον τρόπο που την εννοούμε. Αν με τον όρο ελεύθερη βούληση εννοούμε το αυτεξούσιο, δηλ. την υποθετική ικανότητα του ανθρώπου ν' αποφασίζει αυθόρμητα και αυτόβουλα, ανεξάρτητα από κάθε εξωτερικό παράγοντα, αν σύμφωνα με όλες τις θρησκείες και τη μεταφυσική, μ' αυτή την υποτιθέμενη ελεύθερη βούληση, αποσπάται ο άνθρωπος από τη γνώση του καθολικού αιτιατού που προσδιορίζει όλα τα φαινόμενα και εκφράζει την αμοιβαία εξάρτησή τους, αναγκαστικά θα την απορρίπταμε σαν παραλογισμό, γιατί τίποτα δεν μπορεί να υπάρξει έξω από το αιτιατό.

Η ακατάπαυστη δράση και αντίδραση του όλου πάνω σε κάθε σημείο και κάθε σημείου πάνω στο όλο, αποτελούν, όπως είπαμε,

τη ζωή, τον κοινό και ανώτατο νόμο και την ολότητα των κόσμων. Είναι πάντοτε και ταυτόχρονα παραγωγός και προϊόν. Αυτή η αιώνια, ενεργητική, πανίσχυρη και καθολική εξάρτηση, αυτή η αμοιβαία αιτιότητα, που θα ονομάσουμε φύση, δημιούργησε ανάμεσα σε πολυάριθμους άλλους κόσμους τη γη μας, με όλη την κλίμακα των όντων της, από το μέταλλευμα μέχρι τον άνθρωπο. Τα αναπαράγει, τα αναπτύσσει, τα τρέφει, τα συντηρεί και όταν φτάνει το τέλος τους, και συχνά πριν φτάσουν εκεί, τα καταστρέφει ή μάλλον τα μεταβάλλει σε νέα όντα. Είναι λοιπόν πανίσχυρη, απέναντί της δεν υπάρχει ανεξαρτησία, ούτε αυτονομία, είναι το ανώτατο όν που αγκαλιάζει και διεισδύει με την ακαταμάχητη δράση του όλη την ουσία των όντων, και ανάμεσα στα ζωντανά όντα δεν υπάρχει ένα που να μην έχει, αναμφίβολα, λίγο ή πολύ, ανεπτυγμένο το αίσθημα αυτής της ανώτατης επίδρασης και αυτής τη απόλυτης εξάρτησης.

F I, σελ. 96-97.

Οι δρόμοι της ελευθερίας.

Είμαι πραγματικά ελεύθερος, όταν τ' ανθρώπινα όντα που με περιβάλλουν, άνδρες και γυναίκες, είναι εξίσου ελεύθερα. Η ελευθερία του άλλου, χωρίς να είναι περιορισμός ή άρνηση της δικής μου, είναι αντίθετα η απαραίτητη προϋπόθεση και επιβεβαίωση. Γίνομαι πραγματικά ελεύθερος μέσω της ελευθερίας των άλλων με τέτοιο τρόπο, ώστε όσο περισσότεροι είναι οι ελεύθεροι άνθρωποι που με περιβάλλουν, τόσο βαθύτερη και ευρύτερη γίνεται η ελευθερία μου. Αντίθετα, η δουλεία των ανθρώπων δάζει φραγμό στην ελευθερία μου ή, κάτι που είναι ακριβώς το ίδιο, η κτηνωδία τους είναι άρνηση του ανθρωπισμού μου, γιατί δεν μπορώ να πω ότι είμαι πραγματικά ελεύθερος, παρά μόνο όταν η ελευθερία μου, η ανθρώπινη αξιοπρέπείά μου, το ανθρώπινο δικαίωμά μου, που συνίσταται στο να μην υποτάσσομαι σε κανέναν άλλον άνθρωπο και να καθορίζω τις πράξεις μου σύμφωνα με τις δικές μου επιθυμίες, αντανakλώνται στην εξίσου ελεύθερη συνείδηση των άλλων και μου επανέρχονται επιβεβαιωμένες από τη συγκατάθεσή τους. Η προσωπική μου ελευθερία, επιβεβαιωμένη μ' αυτό τον τρόπο από την ελευθερία των άλλων, επεκτείνεται άπειρα.

Βλέπουμε ότι η ελευθερία, όπως την αντιλαμβάνονται οι υλι-

στές, είναι κάτι πολύ θετικό, πολύ περίπλοκο και κατ' εξοχήν κοινωνικό, γιατί πραγματοποιείται μονάχα από την κοινωνία και μέσα στην ευρύτερη ισότητα και αλληλεγγύη του καθένα με όλους. Μπορούμε να διακρίνουμε σ' αυτή τρία στάδια εξέλιξης, τρία στοιχεία, από τα οποία το πρώτο είναι εξαιρετικά θετικό και κοινωνικό. Είναι η πλήρης ανάπτυξη και η τέλεια άνθηση όλων των ανθρώπινων ικανοτήτων και δυνάμεων μέσα από τη διαπαιδαγώγηση, την επιστημονική αγωγή και την υλική ευπορία, αγαθά που εξασφαλίζονται μόνο με τη συλλογική, υλική και πνευματική, μυική και έντονη εργασία ολόκληρης της κοινωνίας.

Το δεύτερο στοιχείο, ή στιγμή της ελευθερίας, είναι αρνητικό. Πρόκειται για την εξέγερση του ανθρώπου ενάντια σε κάθε εξουσία θείκη ή ανθρώπινη, συλλογική ή ατομική.

Στην αρχή πρόκειται για την εξέγερση ενάντια στην τυραννία του ανώτατου φαντάσματος της Θεολογίας, ενάντια στο Θεό. Είναι φανερό, ότι όσο θα έχουμε έναν κυρίαρχο στον ουρανό, θα είμαστε σκλάβοι πάνω στη γη. Η λογική και η βούλησή μας, επίσης, θα εκμηδενίζονται. Όσο θα πιστεύουμε ότι του οφείλουμε απόλυτη υποταγή, και μόνο απόλυτη υποταγή υπάρχει απέναντι στο Θεό, θα πρέπει αναγκαστικά να υποτασσόμαστε πιθητικά και δίχως την παραμικρή κριτική στην καθαγιασμένη εξουσία των εκλεκτών του και των μεσολαβητών του. Σε μεσσίες, προφήτες, θεόπνευστους νομοθέτες, αυτοκράτορες, βασιλιάδες και σ' όλους τους υπαλλήλους και τους υπουργούς, τους χειροτονημένους αντιπροσώπους και υπηρέτες των δύο μεγάλων θεσμών που μας επιδίδονται, μια και έχουν δημιουργηθεί από τον ίδιο το Θεό για την καθοδήγηση των ανθρώπων. Δηλ. από την Εκκλησία και το Κράτος. Κάθε κοσμική ή ανθρώπινη εξουσία προέρχεται απ' ευθείας από την πνευματική ή θεία. Αλλά η εξουσία είναι η άρνηση της ελευθερίας. Ο Θεός ή μάλλον ο μύθος του Θεού, είναι λοιπόν ο καθαγιασμός και το πνευματικό και ηθικό αίτιο κάθε επίγειας δουλείας. Και η ανθρώπινη ελευθερία τότε θα είναι μόνο τέλεια, όταν θα έχει εκμηδενίσει τον ολέθριο μύθο ενός ουράνιου αφέντη.

Ακολουθεί επομένως η εξέγερση του καθενός ενάντια στην τυραννία των ανθρώπων, ενάντια τόσο στην ατομική όσο και στην κοινωνική εξουσία, που αντιπροσωπεύεται και νομιμοποιείται από το Κράτος. Εδώ θα πρέπει να αποφευχθεί κάθε παρανόηση

Ο Μπακούνιν με τη γυναίκα του Αντωνία, Ιρκούτσκ, 3 Ιουνίου 1861

και γι' αυτό θα πρέπει ν' αρχίσουμε κάνοντας μια σαφή διάκριση ανάμεσα στην επίσημη και επομένως τυραννική εξουσία που προέρχεται από την οργανωμένη σε Κράτος κοινωνία και την επίδραση και φυσική επιρροή της ανεπίσημης αλλά φυσικής κοινωνίας στα μέλη της.

Η εξέγερση ενάντια στη φυσική επίδραση της κοινωνίας είναι πολύ δυσκολότερη για το άτομο απ' ό,τι η εξέγερση ενάντια στην επίσημα οργανωμένη κοινωνία, ενάντια στο Κράτος, έστω κι αν συχνά είναι τόσο αναπόφευκτη όσο και η τελευταία. Η κοινωνική τυραννία, συχνά σκληρή και ολέθρια, δεν παρουσιάζει το χαρακτηριστήρα της επιτακτικής βίας και του νομιμοποιημένου και απόλυτου δεσποτισμού που χαρακτηρίζει την εξουσία του Κράτους. Δεν επιβάλλεται σαν νόμος, στον οποίο κάθε άτομο υποτάσσεται αναγκαστικά από το φόβο των νομικών κυρώσεων. Η δράση της είναι πιο αθόρυβη, επιτήδεια, δυσδιάκριτη αλλά πολύ ισχυρότερη από εκείνη της κρατικής εξουσίας. Κυριαρχεί στους ανθρώπους με τα ήθη και τα έθιμα, με τη μάζα των συναισθημάτων, των προκαταλήψεων και των συνηθειών, τόσο της υλικής ζωής όσο και του πνεύματος και της καρδιάς και είναι εκείνο που ονομάζουμε «κοινή γνώμη». Αυτή επηρεάζει τον άνθρωπο από τη γέννησή του, τον διαπερνά, τον διεισδύει και αποτελεί τη βάση της ατομικής του ύπαρξης· έτσι ώστε ο καθένας είναι, κατά κάποιον τρόπο, λιγότερο ή περισσότερο συνένοχός της ενάντια στον εαυτό του, συνήθως χωρίς να το υποπτεύεται. Κατά συνέπεια, για να εξεγερθεί ο άνθρωπος ενάντια στην επίδραση που η κοινωνία ασκεί φυσικά επάνω του, πρέπει κατά ένα μέρος τουλάχιστον να εξεγερθεί ενάντια στον εαυτό του, γιατί με όλες τις υλικές, πνευματικές και ηθικές ροπές και επιθυμίες του δεν είναι τίποτα άλλο παρά προϊόν της κοινωνίας. Από εδώ προέρχεται, λοιπόν, η τεράστια επίδραση που εξασκεί η κοινωνία πάνω στους ανθρώπους.

F I, σελ. 281-284.

Η κοινωνική επανάσταση θα προκαλέσει το θρίαμβο της αλληλεγγύης.

Η δύναμη του συλλογικού αισθήματος ή του δημοσίου πνεύματος είναι ήδη πολύ σοβαρή σήμερα. Οι πιο ικανοί να εγκληματίσουν άνθρωποι, σπάνια τολμούν να την αψηφήσουν ή να την αντιμετωπίσουν ανοιχτά. Θα προσπαθήσουν να την ξεγελάσουν,

αλλά θ' αποφύγουν να την παραβιάσουν, τουλάχιστον αν δεν αισθάνονται ότι στηρίζονται σε κάποια μειοψηφία. Κανείς, όσο δυνατός και αν πιστεύει ότι είναι, δεν θα έχει ποτέ το κουράγιο να υποφέρει την ομόφωνη περιφρόνηση της κοινωνίας, κανείς δε θα μπορεί να ζήσει χωρίς να αισθάνεται ότι στηρίζεται στη συγκατάθεση και την εκτίμηση ενός τουλάχιστον τμήματος αυτής της κοινωνίας. Πρέπει να έχει μια ακλόνητη και ειλικρινή πεποίθηση για να δρει το κουράγιο να μιλήσει και να βαδίσει αντίθετα από όλους και ποτέ ένας άνθρωπος δειλός, εγωιστής και διεφθαρμένος δε θα έχει αυτό το κουράγιο. Τίποτα δεν αποδεικνύει καλύτερα τη φυσική και μοιραία αλληλεγγύη, το νόμο αυτό της κοινωνικότητας που συνδέει όλους τους ανθρώπους, όσο αυτό το γεγονός, που ο καθένας μπορεί να παρατηρήσει καθημερινά και στον ίδιο του τον εαυτό και σ' όλους τους γνωστούς του. Εάν όμως υπάρχει αυτή η κοινωνική δύναμη, γιατί μέχρι σήμερα δε στάθηκε ικανή να ηθικοποιήσει, να εξανθρωπίσει τους ανθρώπους; Η απάντηση είναι απλούστατη. Γιατί, μέχρι σήμερα, δεν υπήρξε καθόλου εξανθρωπισμένη, γιατί η κοινωνική ζωή, της οποίας είναι πάντοτε πιστή έκφραση, είναι θεμελιωμένη, όπως ξέρουμε, πάνω στη θεία λατρεία και όχι στον ανθρώπινο σεβασμό. Στην εξουσία και όχι στην ελευθερία. Στο προνόμιο και όχι στην ισότητα. Στην εκμετάλλευση και όχι στην αιδεφότητα των ανθρώπων. Στην αδικία και το ψέμα και όχι στη δικαιοσύνη και την αλήθεια. Επομένως, η πραγματική της δράση, που βρίσκεται πάντοτε σε αντίθεση με τις ανθρωπιστικές θεωρίες που διδάσκει, άσκησε σταθερά μια ολέθρια, καταστροφική και καθόλου ηθική επίδραση. Δεν εμποδίζει τις ακολασίες και τα εγκλήματα αλλά τα δημιουργεί. Η δύναμή της είναι, επομένως, θεική και αντι-ανθρώπινη.

Η επίδρασή της είναι επιβλαβής και καταστροφική. Θέλετε να τις κάνετε ωφέλιμες και ανθρώπινες; Πραγματοποιείτε την κοινωνική επανάσταση! Ενεργείτε ώστε να γίνουν πραγματικά αλληλέγγυες όλες οι ανάγκες, τα υλικά και κοινωνικά συμφέροντα του καθένα να εναρμονισθούν με τα ανθρώπινα καθήκοντά του. Και γι' αυτό υπάρχει μόνο ένας τρόπος. Καταστρέψτε όλους τους θεσμούς της ανισότητας. Θεμελιώστε την οικονομική και κοινωνική ενότητα και στη βάση αυτή θ' ανυψωθεί η ελευθερία, η ηθικότητα, ο ανθρωπισμός και η αλληλεγγύη όλων των ανθρώπων.

F III, σελ. 70-72.

ΤΟ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ολέθριες συνέπειες του πολιτικού συγκεντρωτισμού.

Δεν είδαμε το μεγάλο γαλλικό έθνος να καταπατά δυο φορές τη δημοκρατία και δυο φορές να χάνει την ελευθερία του και να παρασύρεται σε κατακτητικούς πολέμους;

Θα αποδώσουμε, όπως συνηθίζουν πολλοί, αυτά τα θλιβερά γεγονότα στο ελαφρύ ταπεραμένο και στις ιστορικές καταβολές του γαλλικού λαού, που, όπως ισχυρίζονται όσοι τον κακολογούν, είναι ικανότατος να κατακτήσει την ελευθερία με μια αυθόρμητη και θυελλώδη ορμή, αλλά όχι να την απολαύσει και να την πραγματώσει;

Μας είναι αδύνατο, κύριοι, να συμφωνήσουμε με την καταδίκη ενός ολόκληρου λαού, που είναι ένας από τους ευφυέστερους της Ευρώπης. Έχουμε λοιπόν πειστεί, πως αν δυο φορές η Γαλλία έχασε την ελευθερία της και είδε τη δημοκρατία της να μετατρέπεται σε στρατιωτική δικτατορία, το φταίξιμο δε βρίσκεται στο χαρακτήρα του λαού της, αλλά στον πολιτικό συγκεντρωτισμό της, που προετοιμασμένος πράγματι με μεγάλη επιδεξιότητα από τους βασιλιάδες της και τους πολιτικούς της, προσωποποιημένος αργότερα στη μορφή αυτού που η μεγαλοστομία των αυλικών ονόμασε Μέγα Βασιλιά, σπρωγμένος έπειτα στην άδυσο από τις καταχρήσεις μιας γερασμένης μοναρχίας, θα χανόταν σίγουρα μέσα στη λάσπη, αν η επανάσταση δεν τον είχε ανασηκώσει στα πόδια του με τα δυνατά της χέρια. Ναι, πράγμα παράξενο, η μεγάλη αυτή επανάσταση που, για πρώτη φορά στην ιστορία, είχε διακηρύξει την ελευθερία όχι πια μόνο του πολίτη, αλλά και του ανθρώπου – κληρονομώντας τη μοναρχία που σκότωσε, είχε αναστήσει ταυτόχρονα αυτή την άρνηση κάθε ελευθερίας: Το συγκεντρωτισμό και την παντοδυναμία του Κράτους.

Αποκαταστημένος στο βάθρο του από τη Συντακτική Συνέλευση, αφού τον πολέμησαν, είναι αλήθεια, αλλά χωρίς μεγάλη επιτυχία οι Γιρονδίνιοι, ο συγκεντρωτισμός αυτός ολοκληρώθηκε από τη Συμβατική. Ο Ροβεσπιέρος και ο Σαιν-Ζυστ υπήρξαν οι αληθινοί αναστηλωτές του. Τίποτε δεν έλειψε από τη νέα κυβερ-

νητική μηχανή, ούτε ακόμη και το Υπέρτατο Ον με τη λατρεία του Κράτους. Δεν περίμενε πια παρά έναν ικανό μηχανικό για να δείξει στον κατάπληκτο κόσμο όλες τις δυνάμεις καταπίεσης με τις οποίες ήταν εφοδιασμένη από τους απερισκεπτούς κατασκευαστές της... Και ο μηχανικός αυτός βρέθηκε στο πρόσωπο του Ναπολέοντα. Αυτή, λοιπόν, η Επανάσταση που είχε εμπνευστεί αρχικά από την αγάπη για την ελευθερία και την ανθρωπότητα, απ' αυτό μόνο που πίστεψε ότι μπορεί να τις συμφιλιώσει με το συγκεντρωτισμό του Κράτους, αυτοκαταστράφηκε, τις σκότωσε, μη παράγοντας στη θέση τους παρά στρατιωτική δικτατορία, καισαρισμό.

F I, σελ. 10-12.

Ο λαός εκ φύσεως θρησκευόμενος και πατριώτης.

Ο λαός, κανένας λαός, δεν υπήρξε και δε θα γίνει ποτέ παραδοσιακός. Ο λαός είναι η ίδια η φύση, ευφυής, προοδευτική, ιστορικά, αν όχι από αιώνα σε αιώνα, εξελισσόμενη αλλά που, παρ' όλες αυτές τις επαναλαμβανόμενες εξελίξεις παραμένει και θα παραμένει πάντοτε φύση: μια αιώνια διαμαρτυρία ενάντια σε κάθε θρησκευτική, μεταφυσική, πολιτική και νομοθετική απαίτηση και μύθο, στο όνομα των οποίων θέλησαν να την υποδουλώσουν αιώνια. Ο λαός είναι ο φυσικός εχθρός, συνήθως ασυνείδητα, της Εκκλησίας και του Κράτους.

Ο λαός είναι εκ φύσεως θρησκευόμενος, με την έννοια μιας σταθερής και βαθιάς έμπρακτης ανάτασης προς μια ανώτερη ύπαρξη. Τι το πιο λογικό και φυσικό; Η καρδιά του είναι ανοιχτή κι αυτός ζει στενόχωρα: πεινά, είναι σκλάβος, η αθλιότητα είναι ο κλήρος του και εποφθαλμιά μια ανθρώπινη και ελεύθερη ύπαρξη. Είναι θρησκευόμενος, επίσης, με την έννοια μιας έμπρακτης ευρείας αλληλεγγύης. Αυτή τη βάση, αυτό το θεμελιώδη νόμο της ανθρώπινης κοινωνίας τον αισθάνεται πολύ βαθύτερα όσο δεν τον αναγνωρίζει, όσο δεν μπορεί να τον αναγνωρίσει μέσα σε καμιά από τις προνομιούχες τάξεις. Έχει το ένστικτο της δικαιοσύνης και της ισότητας. Να η πραγματική του θρησκεία. Αυτή δεν υπήρξε ποτέ τίποτα άλλο από έναν ενστικτώδη σοσιαλισμό. Συχνά, ή μάλλον πάντοτε μέχρι τώρα, σ' αυτή τη φυσική και εντελώς εμπειρική θρησκεία του λαού είναι προσαρτημένες πολλές ανόητες και ρλέθριες δεισудαιμονίες, που κατά μεγάλο μέρος

γεννήθηκαν απ' τη μεγάλη του άγνοια και οι προνομιούχες τάξεις καλλιέργησαν με μεγάλη επιτηδειότητα προς όφελός τους. Και κατά ένα μέρος πάλι, του εντυπώθηκαν συστηματικά απ' τις *εστεμμένες με αρετή μεγαλοφυείς* και τους αποστόλους τους. Αλλά ποτέ δεν υπήρξε καθαρά αυτό που ονομάζουμε θεολόγος. Ποτέ δεν ανακάλυψε, δημιούργησε ή κατανόησε κάποιο δόγμα. Ποτέ δεν υπήρξε οπαδός μιας επίσημης οργάνωσης της Εκκλησίας, γιατί όλες οι επίσημες λατρείες και ο κλήρος, από τον πρώτο μάγο του φετιχισμού... οργανώθηκαν σε βάρος του, πάνω στην πλάτη του.

Ο λαός επίσης είναι από τη φύση του πατριώτης. Αγαπά τη γη όπου γεννήθηκε, το κλίμα μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε. Αυτή η αγάπη, όπως γενικά όλες οι ανθρώπινες αγάπες, είναι στη βάση της ένα αίσθημα αρχικά εντελώς φυσιολογικό, ζωώδες. Δεν είναι καθόλου αρετή, ούτε καθήκον, ούτε θεωρία. Είναι φυσικό γεγονός, αρχικά πολύ περιορισμένο, που δεν ξεπερνά καθόλου τα στενά όρια της κοινότητας. Ο πραγματικός, ζωντανός, ισχυρός, φυσικός πατριωτισμός του λαού, δεν είναι καθόλου εθνικός πατριωτισμός, ούτε καν τοπικός, αλλά στο μεγαλύτερο μέρος του αποκλειστικά κοινοτικός. Αλλά αγαπά ακόμα τη γλώσσα που μιλά, ή μάλλον δε γνωρίζει άλλη και μόνο με τη δική του μπορεί να εκφράσει ό,τι σκέφτεται, ό,τι αισθάνεται και να ζήσει κοινωνικά, ανθρώπινα. Ταυτίζεται επίσης με τα έθιμα και τις αληθινές και λαθεμένες αντιλήψεις της χώρας του. Αν αυτά τα έθιμα, αυτές οι ιδέες και αυτή η γλώσσα καλύπτουν μία περιοχή, τότε αρχίζει να γίνεται πραγματικά ένας τοπικός πατριώτης. Αν καλύπτουν ένα ολόκληρο έθνος, τότε γίνεται ένας εθνικός πατριώτης. Με την έννοια αυτή, κανείς δεν είναι τόσο δαθιά ούτε τόσο ειλικρινά πατριώτης όσο ο λαός. Αλλά για μια φορά ακόμα, αυτός ο πατριωτισμός, έστω κι αν καλύπτει ένα ολόκληρο έθνος, δεν είναι αρετή, καθήκον ή δόγμα, είναι γεγονός μοιραίο, φυσικό, που πρέπει να το δούμε, να το αναγνωρίσουμε, να το σεβαστούμε όπως πρέπει να παρατηρήσουμε, αναγνωρίσουμε, σεβαστούμε κάθε τι που υπάρχει και όπως πρέπει να σεβαστούμε κάθε φυσική μορφή της ανθρώπινης ελευθερίας. Από άποψη ανθρωπιστική – στη μόνη που μπορούμε να αποδώσουμε απόλυτο χαρακτήρα σε σχέση με τον άνθρωπο γενικά – είναι φαινόμενο που γίνεται τόσο πιο χρήσιμο, ευνοϊκό, ανθρώπινο, όσο η συλλογική συνείδηση, που καταθρυμματίστηκε σε ερείπια στην πραγματικότητα και μέσα στην οργάνωση των πατρίδων, είναι σχετικά πιο ανθρώπινη. Έτσι, ό,τι είναι πραγματικά καλό ή ανθρώπινα νόμιμο στον πατριωτι-

σμό, είναι ο ανθρωπισμός καθολικά, δηλ. η ίδια η άρνηση του πατριωτισμού, που μεταβάλλεται σε αρχή ή σε θεωρία, η άρνηση αυτού που περιέχει το αποκλειστικά εθνικό.

Δεν είναι καθόλου λαϊκό ένστικτο, είναι πολιτική ιδέα, είναι το Κράτος, που τοποθετεί τον πατριωτισμό σαν αρχή και τον κάνει αντικείμενο ιερής λατρείας. Ο λαϊκός πατριωτισμός, ο ταυτιζόμενος με την ελεύθερη ανάπτυξη μιας φυσικής συλλογικότητας, είναι φυσικά πιο δυνατός, πιο έντονος, πιο πραγματικός και αρχικά πιο ενστικτώδης μέσα στην κοινότητα. Αργότερα, εξανθρωπιζόμενος όλο και περισσότερο με την εξέλιξη της συλλογικής ζωής, των αναγκών, των ενστίκτων, των αντιλήψεων, αν τίποτα δε διακόψει αυτό το αυθόρμητο και προοδευτικό από κάτω προς τα πάνω δήγμα, ευρύνεται, ενώ εξασθενεί ταυτόχρονα σαν φυσικό και ακαλλιέργητο ένστικτο, πρώτα απ' την ελεύθερη ομοσπονδία των κοινοτήτων των περιοχών, κατόπιν απ' την ομοσπονδία των περιοχών ενός ακόμα πιο πλατιού συνόλου που ονομάζουμε έθνος, για να χαθεί, αργά ή γρήγορα, πάντα μ' αυτό τον τρόπο, μέσα στην οργάνωση και στην κοινή συνείδηση της ανθρωπότητας.

Τέτοια θα ήταν η φυσική εξέλιξη, αν νέα στοιχεία, κοινωνικές μορφές εξίσου φυσικές, αλλά απ' τη φύση τους ξένες και εχθρικές, δεν έρχονταν σχεδόν πάντοτε να διακόψουν την ειρηνική πορεία. Μιλώ για την πάλη των λαών και των διαφορετικών φυλών, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά η συνέχεια της αδιάκοπης πάλης των διαφόρων ειδών ζώων στη φύση. Για τη μεγάλη μάχη για τη ζωή, που μεταβάλλει όλο το ζωικό βασίλειο σε μια αιματηρή, ατερμάτιστη τραγωδία. Είναι ο πόλεμος, η κατάκτηση, η υποδούλωση των ειρηνικών και εργατικών πληθυσμών από τις οργανωμένες στρατιωτικά και εκπαιδευμένες δάρδαρες ορδές που επιδιώκουν μια επιτυχή και κερδοφόρα ληστεία. Οι κατακτητές υπήρξαν πάντα οι θεμελιωτές των Κρατών και των Εκκλησιών.

Μιχαήλ Μπακούιν και Ιταλία, 2ο μέρος, σελ. 81-83.

Η Κομμούνια δεν είναι επιστροφή στο Μεσαίωνα.

Ο Μαντοίνι ώθησε το μίσος του για την κομμούνια μέχρι ηλιθιότητας. Ισχυρίζεται ότι το σύστημα που διακήρυξε η τελευταία επανάσταση του Παρισιού θα μας οδηγούσε στο Μεσαίωνα, δηλ. στη διάσπαση όλου του πολιτισμένου κόσμου σε μια ποσότητα

μικρών κέντρων, αποξενωμένων μεταξύ τους και αλληλοαγνοουμένων. Δεν καταλαβαίνει, ο ταλαίπωρος, πως μεταξύ της κομμούνας του Μεσαίωνα και της σύγχρονης κομμούνας υπάρχει όλη η διαφορά που βρίσκεται όχι μόνο στα διδλία, αλλά στα ήθη, στις αντιλήψεις, στις ιδέες, στα συμφέροντα και στις ανάγκες των λαών, μια ιστορία 5 αιώνων. Οι κομμούνες της Ιταλίας στην αρχή τους υπήρξαν, πράγματι, απομονωμένα κέντρα, στα οποία οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν εντελώς ανεξάρτητες και έπρεπε αναγκαστικά να είναι αυτόρχεις.

Τι διαφορά αλήθεια σήμερα! Τα υλικά, πνευματικά και ηθικά ενδιαφέροντα δημιούργησαν ανάμεσα στα μέλη ενός έθνους, τι λέω, ανάμεσα σε διαφορετικά έθνη, ένα κοινωνικό σύνδεσμο τόσο δυνατό και αληθινό, που ό,τι και να κάνουν τα Κράτη σήμερα για να τον παραλύσουν και να τον καταστρέψουν δεν το πετυχαίνουν. Ο σύνδεσμος αντιστέκεται σ' όλα και θα επιζήσει.

Όταν τα Κράτη θα έχουν εξαφανιστεί, ο ζωντανός, γόνιμος, ευεργετικός σύνδεσμος, τόσο των περιοχών όσο και των εθνών και της οικουμενικότητας όλου του πολιτισμένου κόσμου πρώτα και κατόπιν όλων των λαών της γης, μέσα απ' την οδό της ελεύθερης ομοσπονδίας και της οργάνωσης εκ βάθρων, θ' αναπτυχθεί σ' όλο του το μεγαλείο.

F VI, σελ. 386-387.

Ο ΑΝΑΡΧΙΣΜΟΣ

Καταδίκη του δογματικού σοσιαλισμού.

Ένα Κράτος, μια Κυβέρνηση, μια Παγκόσμια Δικτατορία. Το όνειρο του Γρηγορίου 7ου, του Βονιφάτιου 8ου, του Καρόλου Κουίντου και του Ναπολέοντα, που αναπαράγεται κάτω από νέες μορφές, αλλά πάντα με τις ίδιες αξιώσεις μέσα στο στρατόπεδο της σοσιαλδημοκρατίας. Μπορούμε να φανταστούμε τίποτα πιο γελοίο αλλά και πιο σκανδαλώδες;

Το να ισχυρισθούμε ότι μια ομάδα ατόμων, έστω και των πιο ευφυών και με τις καλύτερες προθέσεις, θα είναι ικανή να γίνει η σκέψη, η ψυχή, η κατευθύντρια και ενοποιούσα θέληση του επαναστατικού κινήματος και της οικονομικής οργάνωσης του προλεταριάτου όλων των χωρών, είναι τέτοια αίρεση ενάντια στην κοινή λογική και την ιστορική πείρα, που διερωτόμαστε με έκπληξη, πώς ένας άνθρωπος τόσο ευφυής όσο ο Μαρξ μπόρεσε να τη συλλάβει.

Οι πάπες είχαν τουλάχιστον μια δικαιολογία για την απόλυτη αλήθεια που έλεγαν ότι τους είχε δοθεί μέσω της χάριτος του Αγίου Πνεύματος, στην οποία υποτίθεται ότι πιστεύουν. Ο Μαρξ δεν είχε καθόλου αυτή τη δικαιολογία και δε θα τον προσβάλλω αν σκεφτώ πως φαντάζεται ότι έχει ανακαλύψει επιστημονικά κάτι που πλησιάζει την απόλυτη αλήθεια. Αλλά από τη στιγμή που δεν υπάρχει απόλυτο, δεν μπορεί να υπάρχει για τη Διεθνή αλάνθαστη θεωρία, ούτε επομένως πολιτική ή οικονομική επίσημη θεωρία και τα συνέδριά μας δεν πρέπει ποτέ ν' αποβλέπουν στο ρόλο των οικουμενικών συνόδων, διακηρύσσοντας υποχρεωτικές αρχές για όλους τους οπαδούς και πιστούς.

Μόνο ένας νόμος υπάρχει πραγματικά υποχρεωτικός για όλα τα μέλη, τα άτομα. τους τομείς και τις ομοσπονδίες της Διεθνούς και ο νόμος αυτός αποτελεί την αληθινή, τη μοναδική βάση της. Είναι σ' όλη του την έκταση, σ' όλες του τις συνέπειες και εφαρμογές, η διεθνής αλληλεγγύη των εργαζομένων όλων των επαγγελμάτων και όλων των χωρών, στην οικονομική τους πάλη κατά των εκμεταλλευτών της εργασίας. Μέσα στην αληθινή οργάνωση

αυτής της αλληλεγγύης με την αυθόρμητη δράση των εργατών και την απόλυτα ελεύθερη ομοσπονδία, που θα είναι τόσο ισχυρότερη όσο θα είναι ελεύθερη, των εργατών όλων των γλωσσών και όλων των εθνών και όχι στην ένωσή τους με διατάγματα και κάτω από το σκήπτρο οποιασδήποτε κυβέρνησης, εδρεύει μοναδικά η αληθινή και ζωντανή ενότητα της Διεθνούς.

F IV, σελ. 342-343.

Ενάντια σε κάθε κρατικό σοσιαλισμό.

Δεν προτείνουμε, κύριοι, κάποιο σοσιαλιστικό σύστημα. Αυτό που σας ζητάμε, είναι να διακηρύξετε για μια ακόμα φορά αυτή τη μεγάλη αρχή της Γαλλικής Επανάστασης. Ότι κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει τα υλικά και πνευματικά μέσα για ν' αναπτύξει τον ανθρωπισμό του. Αρχή που ερμηνεύεται, σύμφωνα με μας, σαν το εξής πρόβλημα.

Στο να οργανώσουμε, δηλ. την κοινωνία έτσι, ώστε κάθε άτομο, άντρας ή γυναίκα, που έρχεται στη ζωή, να βρίσκει σχεδόν ίσες δυνατότητες για να αναπτύξει τις διαφορετικές του ικανότητες και να τις χρησιμοποιήσει με την εργασία του. Στο να οργανώσουμε μια κοινωνία, όπου να είναι αδύνατη η εκμετάλλευση της εργασίας οποιουδήποτε ατόμου και μόνο όποιος έχει άμεσα συνεισφέρει στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου με την εργασία του, γιατί μόνο με την εργασία παράγεται, να μπορεί να πάρει μέρος στην απόλαυσή του.

Αν αυτό πραγματοποιηθεί τέλεια, τότε θα είναι αναμφίβολα το επίτευγμα των αιώνων. Αλλά αυτό το πρόβλημα το έθεσε η ιστορία και δεν μπορούμε πια να το αμελήσουμε, χωρίς να καταδικάσουμε τους ίδιους τους εαυτούς μας σε μια πλήρη αθλιότητα.

Σπεύδουμε να προσθέσουμε ότι αποχρούσαμε ενεργά κάθε απόπειρα κοινωνικής οργάνωσης που, ξένη καθώς είναι προς την πιο τέλεια ελευθερία τόσο των ατόμων όσο και των ενώσεων, θα απαιτούσε την εγκαθίδρυση μιας νομοθετικής αρχής, οποιασδήποτε φύσης, και στο όνομα αυτής της ελευθερίας, που αναγνωρίζουμε σα μοναδικό θεμέλιο και μοναδικό νόμιμο δημιουργό κάθε οικονομικής ή πολιτικής οργάνωσης, θα διαμαρτυρόμαστε πάντα για κάθε τι που μοιάζει λίγο ή πολύ στον κομμουνισμό ή στον κρατικό σοσιαλισμό.

F I, σελ. 55-56.

Ενάντια σε κάθε επαναστατική δικτατορία.

Ιδεαλιστές όλων των ειδών, μεταφυσικοί, θετικιστές, αυτοί που υποστηρίζουν την προτεραιότητα της επιστήμης ως προς τη ζωή, δογματικοί επαναστάτες, όλοι με τον ίδιο ζήλο, έστω κι αν διαφέρουν στην επιχειρηματολογία τους, υποστηρίζουν την ιδέα του Κράτους και της εξουσίας του Κράτους. Γιατί εκεί βλέπουν κάτι που είναι τελείως λογικό από τη δική τους άποψη, τη μόνη σωτηρία της κοινωνίας. Είπα πως είναι εντελώς λογικό, γιατί έχοντας σα βάση την απατηλή κατά τη γνώμη μας αρχή, ότι η σκέψη προηγείται της ζωής και η αφηρημένη θεωρία προηγείται της κοινωνικής πρακτικής και γι' αυτό το λόγο, η κοινωνιολογία πρέπει να γίνει η αφετηρία των κοινωνικών εξεγέρσεων και της κοινωνικής ανοικοδόμησης, φτάνουν αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι αφού η σκέψη, η θεωρία, η επιστήμη είναι αυτή τη στιγμή τουλάχιστον ιδιοκτησία ελαχίστων, μόνο αυτοί οι ελάχιστοι θα έπρεπε να διευθύνουν την κοινωνική ζωή, να υποβάλλουν και να διεγείρουν, αλλά και να επιβάλλουν όλα τα κινήματα του λαού. Και την επομένη της επανάστασης η νέα κοινωνική οργάνωση θα έπρεπε να ιδρύεται όχι από το σύνολο των εργατικών ενώσεων των χωρών, των δήμων και κοινοτήτων, από κάτω προς τα πάνω, σύμφωνα με τις ανάγκες και τα ένστικτα του λαού, αλλά μοναδικά απ' τη δικτατορική εξουσία αυτής της εκπαιδευμένης μειοψηφίας, που θεωρείται ότι επηρεάζει τη γενική θέληση του λαού.

Η θεωρία του κράτους και της επαναστατικής δικτατορίας στηρίζονται εξίσου σ' αυτό το μύθο της αντιπροσώπευσης του λαού και στο πραγματικό γεγονός της υποδούλωσης των λαϊκών μαζών από μια μικρή χούφτα προνομιούχων, εκλεγμένων ή όχι από τα πλήθη, που συγκεντρώνονται σαν κοπάδια την ημέρα των εκλογών και πάντα αγνοούν γιατί και ποιον ψηφίζουν, σ' αυτή την εικονική και αφηρημένη έκφραση της γενικής βούλησης και της φανταστικής σκέψης του λαού, για τα οποία ο ζωντανός και πραγματικός λαός δεν έχει την παραμικρή ιδέα.

Η διαφορά μεταξύ της επαναστατικής δικτατορίας και της αρχής του Κράτους είναι εντελώς εξωτερική. Στην ουσία τους και οι δυο είναι το ίδιο πράγμα. Δηλ. η υποδούλωση της πλειοψηφίας απ' τη μειοψηφία, με το επιχείρημα της υποτιθέμενης ηλιθιότητας της πρώτης και της επίσης υποτιθέμενης ανώτερης ευφυΐας της δεύτερης. Γι' αυτό και οι δυο είναι το ίδιο αντιδραστικές, αφού και οι δυο έχουν σαν αποτέλεσμα την αμετάβλητη σταθεροποίηση

των πολιτικοοικονομικών προνομίων της μειοψηφίας που κυβερνά και την πολιτικοοικονομική δουλεία των λαϊκών μαζών.

Είναι φανερό τώρα, γιατί οι δογματικοί σοσιαλιστές, που έχουν σαν στόχο την ανατροπή των σημερινών εξουσιών και των καθεστώτων για να κτίσουν στα ερείπιά τους τη δική τους δικτατορία, δεν ήταν ούτε θα είναι ποτέ εχθροί του Κράτους, αλλά αντίθετα πρόθυμοι υπερασπιστές του. Είναι εχθροί της υπάρχουσας εξουσίας, γιατί δεν μπορούν να συμμετέχουν σ' αυτή. Είναι εχθροί των υπαρχόντων θεσμών, γιατί αυτοί οι θεσμοί αποκλείουν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν τη δική τους δικτατορία. Αλλά ταυτόχρονα είναι οι πιο θερμοί φίλοι της κρατικής εξουσίας, χωρίς την οποία η επανάσταση, απελευθερώνοντας τις εργατικές μάζες, θα στερούσε απ' αυτή την επαναστατική μειοψηφία κάθε ελπίδα να βάλει το λαό σ' ένα ζυγό και να τον ταλαιπωρήσει με τα «ευεργετήματα» των κυβερνητικών τους μέτρων.

Αν είναι αλήθεια, ότι σήμερα που η αντίδραση θριαμβεύει σ' όλη την Ευρώπη, όπου τα Κράτη, κινούμενα απ' το δικτατορικό πνεύμα της συντήρησης και της καταπίεσης, ξαναφορούν την τριπλή πανοπλία της στρατιωτικής, αστυνομικής και οικονομικής εξουσίας και είναι έτοιμα να αρχίσουν κάτω απ' την ανώτατη καθοδήγηση του πρίγκιπα Βίσμαρκ μια ανέλπιδη πάλη ενάντια στην κοινωνική επανάσταση, κάτι που έπρεπε να οδηγήσει όλους τους ειλικρινείς επαναστάτες στην ένωση ώστε να απωθήσουν τις απελτισμένες προσβολές της διεθνούς αντίδρασης, βλέπουμε αντίθετα, τους δογματικούς επαναστάτες, κάτω απ' την καθοδήγηση του Μαρξ, να παίρνουν το μέρος των πρωταγωνιστών του Κράτους ενάντια στην επανάσταση του λαού.

R I, σελ. 238-240.

Αντιφάσεις της δικτατορίας του προλεταριάτου.

Μπορούμε λοιπόν να ρωτήσουμε: αν το προλεταριάτο πρέπει να είναι η άρχουσα τάξη πάνω σε ποιον θα άρχει; Η απάντηση είναι ότι θα παραμείνει ένα άλλο προλεταριάτο που θα υποδληθεί στη νέα αυτή κυριαρχία, στο νέο αυτό Κράτος. Μπορεί π.χ. οι *περιφρονητέοι* χωρικοί, που όπως γνωρίζουμε δεν τους εκτιμούν ιδιαίτερα οι Μαρξιστές και βρίσκονται σ' ένα κατώτερο επίπεδο κουλτούρας, να εξουσιάζονται απ' την πόλη και το βιομηχανικό προλεταριάτο. Επομένως, όταν πρόκειται για έθνη, οι Σλάβοι π.χ. θα έχουν για τον ίδιο ακριβώς λόγο τη θέση εκείνη

δουλικής υποταγής, σε σχέση με το νικηφόρο γερμανικό προλεταριάτο, που έχει αυτό το τελευταίο σήμερα σε σχέση με την αστική τάξη. Αν υπάρχει Κράτος, πρέπει να υπάρχει εκεί μια κυριαρχία δηλ. δουλεία. Κράτος χωρίς φανερή ή όχι δουλεία δεν υπάρχει και γι' αυτό ακριβώς είμαστε εχθροί του Κράτους.

Αυτό σημαίνει: «Το προλεταριάτο ανερχόμενο στις γραμμές μιας άρχουσας τάξης;» Το προλεταριάτο θα είναι ολοκληρωτικά στην κορυφή της κυβέρνησης; Υπάρχουν περίπου 40 εκατομμύρια Γερμανοί. Αυτά τὰ σαράντα εκατομμύρια θα είναι μέλη της κυβέρνησης; Όλος ο λαός θα κυβερνά και δε θα υπάρχει κανείς για να κυβερνιέται. Αυτό σημαίνει ότι δε θα υπάρχει ούτε κυβέρνηση ούτε Κράτος. Αλλά αν υπάρχει Κράτος, που συνεχίζει να υπάρχει, θα υπάρχουν άνθρωποι που θα κυβερνιούνται και σκλάβοι.

Το δίλημμα λύθηκε πολύ απλά στη μαρξιστική θεωρία. Λέγοντας κυβέρνηση του λαού, εννοείται ότι ο λαός κυβερνιέται από ένα μικρό αριθμό αντιπροσώπων που εκλέγονται απ' το λαό. Η καθολική ψηφοφορία, δηλ. το δικαίωμα ολόκληρου του λαού να εκλέγει τους υποτιθέμενους αντιπροσώπους και κυβερνήτες του Κράτους, είναι η τελευταία λέξη των μαρξιστών όπως και της δημοκρατικής Σχολής. Και είναι απάτη πίσω απ' την οποία κρύβεται ο δεσποτισμός μιας μειοψηφίας που κυβερνά, είναι μια επικίνδυνη απάτη, όταν εμφανίζεται σαν αναμφισβήτητη εκδήλωση της λαϊκής βούλησης.

Έτσι, όπως κι αν προσεγγίσουμε το πρόβλημα, καταλήγουμε στο ίδιο θλιβερό αποτέλεσμα. Δηλ. την υποδούλωση των μεγάλων λαϊκών μαζών από μια μικρή προνομιούχα μειοψηφία. Αλλά οι μαρξιστές λένε ότι αυτή η μειοψηφία συντίθεται από εργάτες. Ναι, πραγματικά, από πρώην εργάτες που, αφού γίνουν κυβερνήτες ή αντιπρόσωποι του λαού, παύουν να είναι εργαζόμενοι και αρχίζουν να κοιτάζουν αφ' υψηλού τον εργατικό λαό. Απ' τη στιγμή αυτή δεν αντιπροσωπεύουν το λαό, αλλά τους ίδιους τους εαυτούς τους και τη δική τους πρόθεση να κυβερνούν το λαό. Όσοι αμφιβάλλουν γι' αυτό γνωρίζουν ελάχιστα την ανθρώπινη φύση.

Αλλά αυτοί οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι θα είναι πεπεισμένοι και πεπαιδευμένοι σοσιαλιστές. Οι λέξεις πεπαιδευμένοι σοσιαλιστές και επιστημονικός σοσιαλισμός, που συναντάμε σταθερά στα έργα και στις συζητήσεις των λασσαλικών και των μαρξιστών, αποδεικνύουν πως αυτό το ενδεχόμενο λαϊκό Κράτος δεν θα είναι τίποτα άλλο από τη δεσποτική διακυβέρνηση των εργα-

τικών μαζών από μια νέα αριστοκρατία, μικρή αριθμητικά, από αυθεντίες σοφούς. Ο στερημένος από παιδεία λαός θα απελευθερωθεί με τη φροντίδα της κυβέρνησης, θα καταταχθεί ολοκληρωτικά στο κοινό κοπάδι του κυβερνούμενου λαού. Αλήθεια, τι ωραία χειραφέτηση!

Οι μαρξιστές δεν αγνοούν αυτή την αντίφαση και επειδή καταλαβαίνουν ότι η διακυβέρνηση των σοφών (το πιο θλιβερό, επιθετικό και άξιο περιφρόνησης είδος διακυβέρνησης) θα είναι σε πείσμα της δημοκρατικής της μορφής μια αληθινή δικτατορία, παρηγορούνται στη σκέψη ότι θα είναι πρόσκαιρη και μικρής διάρκειας. Λένε ότι η μόνη ειδική φροντίδα και στόχος αυτής της διακυβέρνησης θα είναι να μορφώσει και ν' ανυψώσει το λαό - οικονομικά και πολιτικά - τόσο καλά, ώστε καμιά διακυβέρνηση δε θα είναι πια αναγκαία και το ίδιο το Κράτος, έχοντας χάσει τον πολιτικό του χαρακτήρα δηλ. τον χαρακτήρα της εξουσίας και της κυριαρχίας, θα γίνει οργάνωση εντελώς ελεύθερη από οικονομικά συμφέροντα και κομμούνες.

Εδώ βρίσκουμε μια φανερή αντίφαση. Αν το Κράτος τους είναι αυθεντικό λαϊκό Κράτος, γιατί θα έπρεπε να διαλυθεί και αν η εξουσία τού είναι απαραίτητη για την αληθινή χειραφέτηση του λαού, πώς τολμούν να το αποκαλούν λαϊκό Κράτος; Η διαμάχη μας είχε σαν αποτέλεσμα να κατανοήσουν ότι η ελευθερία ή η αναρχία, δηλ. η ελεύθερη οργάνωση των εργαζομένων από κάτω προς τα πάνω, είναι ο έσχατος στόχος της κοινωνικής εξέλιξης και πως κάθε Κράτος, συμπεριλαμβανομένου και του δικού τους λαϊκού Κράτους, είναι ζυγός που γεννά το δεσποτισμό του ενός μέρους και τη δουλεία του άλλου.

Ισχυρίζονται πως αυτός ο κρατικός ζυγός - η δικτατορία - είναι αναγκαίο, πρόσκαιρο μέτρο, για να φτάσουμε στη χειραφέτηση του λαού. Η αναρχία ή η ελευθερία είναι ο στόχος, το Κράτος ή η δικτατορία το μέσον. Έτσι, για να ελευθερώσουν τις εργατικές μάζες, πρώτη ανάγκη είναι να τις υποδουλώσουν.

Να μέχρι ποιο σημείο έφτασε η διένεξή μας. Υποστηρίζουν πως μόνο μια δικτατορία - τη δική τους φυσικά - μπορεί να δημιουργήσει η δούληση του λαού, ενώ η απάντησή μας σ' αυτό είναι η ακόλουθη. Καμιά δικτατορία δεν μπορεί να έχει άλλο στόχο εκτός από το να διαιωνισθεί και το μόνο που γεννά είναι η δουλεία του λαού που την υφίσταται. Η ελευθερία γεννιέται μόνο διαμέσου της ελευθερίας, δηλ. ενός γενικού ξεσηκώματος του λαού και διαμέσου μιας ελεύθερης οργάνωσης των εργατικών μαζών από κάτω προς τα πάνω.

Ενώ η πολιτική και κοινωνική θεωρία των αντικρατικών σοσιαλιστών ή των αναρχικών τούς οδηγεί σταθερά σε μια ολοκληρωτική ρήξη με όλες τις κυβερνήσεις και με όλες τις ποικιλίες της αστικής πολιτικής και ενώ σαν μόνη διέξοδο αφήνει την κοινωνική επανάσταση, η αντίπαλη θεωρία των κομμουνιστών και της επιστημονικής εξουσίας παρασύρει τους οπαδούς της, μ' έναν επίσης εντελώς αναπόφευκτο τρόπο, και με το πρόσχημα της πολιτικής τακτικής, σ' έναν ατέρμονα συμβιβασμό με τις κυβερνήσεις και τα πολιτικά κόμματα, δηλ. τους ωθεί κατευθείαν στην αντίδραση.

Η αφετηρία του κοινωνικού και πολιτικού προγράμματος του Λασσάλ και της κομμουνιστικής θεωρίας του Μαρξ είναι η φανταστική χειραφέτηση του προλεταριάτου διαμέσου του Κράτους. Αλλά γι' αυτό είναι ανάγκη να επωμισθεί το Κράτος το καθήκον της χειραφέτησης του προλεταριάτου απ' το ζυγό του αστικού κεφάλαιου. Πώς μπορεί το Κράτος να έχει μια τέτοια θέληση; Υπάρχουν δυο τρόποι γι' αυτό. Το προλεταριάτο θα πρέπει να κάνει επανάσταση για να κατακτήσει το Κράτος, επιχείρηση αρκετά ηρωική. Και, κατά τη γνώμη μας, αφού το προλεταριάτο θα κατακτήσει το Κράτος, θα πρέπει έμμεσα να προχωρήσει στην καταστροφή του, απ' τη στιγμή που αυτό είναι η αιώνια φυλακή των εργατικών μαζών. Εντούτοις, σύμφωνα με τη θεωρία του Μαρξ, ο λαός χωρίς να καταστρέψει το Κράτος, πρέπει να το δυναμώσει, να το ενισχύσει και να το περάσει μ' αυτή τη μορφή στα χέρια των ευεργετών του, των κηδεμόνων του και των δασκάλων του, των αρχηγών του κομμουνιστικού κόμματος, με μια λέξη στο Μαρξ και στους φίλους του, που θα τον χειραφετήσουν όπως θέλουν.

Θα συγκεντρώσουν όλες τις εξουσίες της κυβέρνησης σε ισχυρά χέρια, αφού το ίδιο το γεγονός της άγνοιας του λαού απαιτεί ρωμαλέες και προσεκτικές φροντίδες απ' την πλευρά της κυβέρνησης. Θα δημιουργήσουν μια μοναδική Εθνική Τράπεζα, συγκεντρώνοντας στα χέρια τους όλη την εμπορική, βιομηχανική, αγροτική και επιστημονική ακόμα δραστηριότητα και θα διαιρέσουν το λαό σε δυο στρατούς, το βιομηχανικό και τον αγροτικό, κάτω από τις έμμεσες διαταγές των δημιουργών του Κράτους, που θα αποτελέσουν τη νέα πολιτικοεπιστημονική προνομιά τάξη.

Κρατικός σοσιαλισμός και Αναρχικός σοσιαλισμός.

Ο συλλογισμός του Μαρξ καταλήγει σε εντελώς αντικρουόμενα αποτελέσματα. Υπολογίζοντας μόνο τον οικονομικό τομέα, θεωρεί ότι τα πιο ανεπτυγμένα κράτη, που είναι και τα ικανότερα για μια κοινωνική επανάσταση, είναι εκείνα στα οποία η σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή έφτασε στον πιο ψηλό βαθμό ανάπτυξης. Είναι εκείνα που, εκτός των άλλων, είναι εκπολιτισμένα, τα μόνα που καλούνται να πάρουν πρωτοβουλίες και να διευθύνουν αυτή την επανάσταση. Αυτή η επανάσταση θα είχε σα σκοπό τη σταδιακή ή βίαιη αποστέρηση των περιουσιών από τους σημερινούς ιδιοκτήτες και κεφαλαιοκράτες και την οικειοποίηση όλων των γαιών και του κεφαλαίου από το Κράτος που, για να μπορέσει να εκπληρώσει τη μεγάλη οικονομική όσο και πολιτική αποστολή του, θα πρέπει να είναι αναγκαστικά πολύ ισχυρό και υπερβολικά συγκεντρωτικό. Το Κράτος θα διευθύνει και θα διαχειρίζεται την καλλιέργεια της γης με τους μισθωτούς μηχανικούς του και μ' ένα στρατό αγροτών, οργανωμένο και εκπαιδευμένο γι' αυτή την καλλιέργεια. Ταυτόχρονα, στα ερείπια όλων των σημερινών Τραπεζών, θα ιδρύσει μια μοναδική Τράπεζα, που θα χρηματοδοτεί κάθε εργασία και όλο το εθνικό εμπόριο...

Αντιλαμβανόμαστε πολύ γρήγορα, ότι ένα σχέδιο τόσο απλής οργάνωσης, τουλάχιστον φαινομενικά, μπορεί να ελκύσει τη φαντασία των εργατών, που είναι περισσότερο αχόρταγοι για δικαιοσύνη και ισότητα παρά για ελευθερία και φαντάζονται παράλογα πως το ένα ή το άλλο μπορεί να υπάρχει χωρίς ελευθερία, λες και η κατάκτηση και σταθερότητα της δικαιοσύνης και της ισότητας ήταν δυνατό να στηριχθούν σε κάτι άλλο και ιδίως στους κυβερνήτες, όσο και αν θεωρούνται εκλεγμένοι και ελεγχόμενοι από το λαό. Στην πραγματικότητα το προλεταριάτο θα ήταν ένα καθεστώς στρατοπέδου, όπου τα πλήθη των εργατών και εργατριών θα ξυπνούσαν, θα κοιμόνταν, θα εργάζονταν και θα ζούσαν με τους ήχους της σάλπιγγας...

Στο εσωτερικό θα υπάρχει σκλαβιά, στο εξωτερικό ακατάπαυτος πόλεμος, αν οι λαοί *κατωτέρων* φυλών, δηλ. λατινικής και σλαβικής – από τις οποίες η πρώτη έχει κουραστεί από τον αστικό πολιτισμό και η άλλη σχεδόν τον αγνοεί και τον περιφρονεί ενστικτωδώς – δε δεχθούν να υποστούν το ζυγό ενός ουσιαστικά αστικού Κράτους και ενός Κράτους πολύ πιο δεσποτικού, που θα κληθεί λαϊκό Κράτος.

Η κοινωνική επανάσταση, όπως τη φαντάζονται, την ποθούν και την ελπίζουν οι λατίνοι και σλάυοι εργάτες, είναι πολύ ευρύτερη από αυτή που τους υπόσχεται το γερμανικό ή μαρξιστικό πρόγραμμα. Αυτοί δεν εννοούν μια μερική χειραφέτηση της εργατικής τάξης, που πραγματοποιείται σε πολύ μεγάλη προθεσμία, αλλά τέλεια και πραγματική απελευθέρωση όλου του προλεταριάτου, όχι μόνο μερικών χωρών, αλλά όλων των εθνών, εκπολιτισμένων ή όχι. Ο νέος πολιτισμός, πραγματικά λαϊκός, πρέπει ν' αρχίσει μ' αυτή την πράξη της παγκόσμιας χειραφέτησης. Και η πρώτη λέξη αυτής της χειραφέτησης, πρέπει να είναι η ελευθερία, όχι αυτή η πολιτική, αστική ελευθερία που τόσο εγκωμιάστηκε και συστήθηκε σαν πρώτο αντικείμενο κατάκτησης από το Μαρξ και τους οπαδούς του, αλλά η μεγάλη ανθρώπινη ελευθερία, αυτή που θα σπάσει όλες τις δογματικές, μεταφυσικές, πολιτικές και νομοθετικές αλυσίδες που έχουν κουράσει σήμερα τον κόσμο, και θα δώσει σ' όλους, τόσο σε ενώσεις, όσο και σε άτομα, την πλήρη αυτονομία των κινήματων τους και της ανάπτυξής τους και θα τους απαλλάξει για πάντα από κάθε επόπτη, διευθυντή ή κηδεμόνα.

Ο δεύτερος όρος της χειραφέτησης είναι η αλληλεγγύη. Όχι η μαρξιστική, η οργανωμένη από πάνω προς τα κάτω από κάποια κυβέρνηση που επιβάλλεται με δόλο ή δυναμη στις λαϊκές μάζες. Όχι η αλληλεγγύη του συνόλου, που είναι άρνηση της ελευθερίας του ατόμου και έτσι γίνεται απάτη, μύθος, πραγματική εσωτερική δουλεία. Αλλά η αλληλεγγύη που είναι αντίθετα η επικύρωση και πραγμάτωση κάθε ελευθερίας, που πηγάζει όχι από κάποιο πολιτικό νόμο αλλά από την ίδια την κοινωνική φύση του ανθρώπου, σύμφωνα με την οποία κανείς δεν είναι ελεύθερος αν όλοι οι άνθρωποι που τον περιβάλλουν και που ασκούν την παραμικρότερη άμεση ή έμμεση επίδραση στη ζωή του, δεν είναι εξίσου ελεύθεροι. Αυτή η αλήθεια εκφράζεται θαυμάσια στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου που σύνταξε ο Ροβεσπιέρος και δηλώνει ότι η δουλεία του τελευταίου ανθρώπου είναι δουλεία όλων.

Η αλληλεγγύη που ζητάμε, χωρίς να είναι αναγκαστικά αποτέλεσμα μιας οποιασδήποτε αυθαίρετης ή αυταρχικής οργάνωσης, πρέπει να είναι φυσικό προϊόν της κοινωνικής ζωής, τόσο της οικονομικής όσο και ηθικής, αποτέλεσμα της ελεύθερης ένωσης συμφερόντων, ιδεών και κοινών τάσεων. Ουσιαστικές βάσεις είναι η ισότητα, η συλλογική εργασία, που την επιβάλλει στον καθένα όχι τη δύναμη των νόμων αλλά η πραγματικότητα και η

συλλογική ιδιοκτησία. Οδηγός της η εμπειρία δηλ. η πείρα της συλλογικής ζωής και η επιστήμη. Τελικός της στόχος η δημιουργία του ανθρωπισμού και κατά συνέπεια η κατεδάφιση όλων των Κρατών.

F IV, σελ. 381-385.

Σοσιαλισμός και ελευθερία αποτελούν ένα Όλον.

«Βέβαιη, ότι μια αληθινή πραγμάτωση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο θα ήταν αδύνατη, εφόσον η μεγάλη πλειοψηφία των λαών θα παραμένει στερημένη από κάθε αγαθό, στερημένη από παιδεία και καταδικασμένη σε πολιτική και κοινωνική αδυναμία και σε μία έμπρακτη αν όχι και νομοποιημένη σκλαδιά, που οφείλεται τόσο στην αθλιότητα όσο και στην πενία μέσα στην οποία βρίσκεται ο εργάτης χωρίς ανάπαυλα και χωρίς σχολή, ο εργάτης που παράγει όλα τα πλούτη για τα οποία υπερηφανεύεται σήμερα η ανθρωπότητα και καρπούται μόνο ένα μικρό μέρος που μόλις του αρκεί για να εξασφαλίσει το ψωμί της επαύριο.

«Βέβαιη, πως για όλους τους πληθυσμούς τους σκληρά βασανισμένους μέχρι σήμερα το πρόβλημα του ψωμιού ταυτίζεται με το πρόβλημα της πνευματικής χειραφέτησης, της ελευθερίας και του ανθρωπισμού.

«Πώς ελευθερία χωρίς σοσιαλισμό σημαίνει προνόμια και αδικία και πως σοσιαλισμός χωρίς ελευθερία σημαίνει δουλεία και βαρβαρότητα.

«Η Λίγκα¹ κηρύσσει ανοιχτά την ανάγκη μιας ριζικής κοινωνικής και οικονομικής μεταρρύθμισης, που θα έχει σα στόχο την απελευθέρωση της λαϊκής εργασίας από το ζυγό του κεφαλαίου και των ιδιοκτητών, θεμελιωμένη στην πιο αυστηρή δικαιοσύνη, όχι τη νομοθετική ούτε τη θεολογική ή τη μεταφυσική αλλά στην ανθρώπινη, στη θετική επιστήμη και στην πιο απόλυτη ελευθερία».

F IV σελ. 58-59.

1. Πρόκειται για τη *Λίγκα της Ειρήνης και της Ελευθερίας* στην οποία ο Μπακούνιν προτείνει αυτή τη διακήρυξη κατά τη διάρκεια του Α΄ Συνεδρίου Ειρήνης, που έγινε στη Γενεύη τον Σεπτέμβρη του 1867.

Ο προερχόμενος από τη Γαλλική Επανάσταση σοσιαλισμός.

Από τότε που η επανάσταση διακήρυξε στις μάζες το Ευαγγέλιό της, όχι το μυστικιστικό αλλά το ορθολογιστικό, όχι το ουράνιο αλλά το επίγειο, όχι το θεϊκό αλλά το ανθρώπινο, δηλ. το Ευαγγέλιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, από τότε που διακήρυξε πως όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και προορίζονται εξίσου για την ελευθερία και τον ανθρωπισμό, οι λαϊκές μάζες σ' όλη την Ευρώπη, σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο άρχισαν ν' αφυπνίζονται σιγά σιγά από το λήθαργο στον οποίο τους είχε βυθίσει το όπιο του Χριστιανισμού, και να αναρωτιούνται αν και αυτές έχουν το δικαίωμα στην ισότητα, στην ελευθερία και στον ανθρωπισμό.

Από τη στιγμή που γεννήθηκε αυτό το ερώτημα, ο λαός παντού, με οδηγό τόσο τη θαυμαστή λογική του όσο και το ένστικτό του, συνειδητοποίησε πως πρώτη προϋπόθεση για την αληθινή χειραφέτηση ή, αν μου επιτρέπεται η λέξη, τον εξανθρωπισμό του, ήταν πριν απ' όλα η ριζική μεταρρύθμιση των οικονομικών συνθηκών. Το πρόβλημα της διατροφής είναι γι' αυτόν το πρώτο πρόβλημα, που ήδη ο Αριστοτέλης το υπογράμμισε: «ο άνθρωπος για να σκεπτεί, να αισθανθεί ελεύθερος, για να γίνει άνθρωπος πρέπει να είναι ελεύθερος από τις φροντίδες της υλικής ζωής». Άλλωστε οι αστοί, που διαμαρτύρονται για τον υλισμό του λαού και του διδάσκουν την εγκράτεια του ιδεαλισμού, το ξέρουν πολύ καλά, γιατί διδάσκουν με λόγια και όχι με παραδείγματα. Το δεύτερο πρόβλημα του λαού είναι η δυνατότητα ανάπαυλας μετά την εργασία, προϋπόθεση *sine qua* δεν υπάρχει ανθρωπισμός. Αλλά τροφή και ανάπαυλα μπορούν να του προσφερθούν μόνο μ' ένα ριζικό μετασχηματισμό της σημερινής οργάνωσης της κοινωνίας, κάτι που εξηγεί γιατί η Επανάσταση, παρακινήμενη από μια λογική συνέπεια της αρχής της, γέννησε το σοσιαλισμό.

F I, σελ. 33-35.

Η οικονομική ανισότητα καθιστά την πολιτική ισότητα απατηλή.

Η επανάσταση, γιακωβινική, αστική, αποκλειστικά πολιτική, του 1792-1794, αναγκαστικά έπρεπε να καταλήξει στη νομική

υποκρισία και την επίλυση όλων των προβλημάτων και δυσκολιών με το νικηφόρο επιχείρημα της γκιλοτίνας.

Όταν για να εξαλείψει κανείς την αντίδραση ικανοποιείται με το να καταπολεμά τις εκδηλώσεις της χωρίς ν' αγγίζει τη ρίζα και τις αιτίες που την αναπαράγουν συνεχώς, φτάνει αναγκαστικά στην ανάγκη να σκοτώσει ανθρώπους, να εξοντώσει νόμιμα ή όχι πολλούς αντιδραστικούς. Συμβαίνει μοιραία, αφού θα έχει σκοτώσει πολλούς, οι επαναστάτες να φτάσουν στη θλιβερή διαπίστωση ότι τίποτα δεν κέρδισαν, ότι δεν έκαναν ούτε ένα δήμα στην υπόθεσή τους. Αντίθετα διαπιστώνουν ότι εξυπηρέτησαν και ετοίμασαν με τα ίδια τους τα χέρια το θρίαμβο της αντίδρασης. Και αυτό για δυο λόγους: ο πρώτος είναι ότι, αφού διατηρούνται τα αίτια της αντίδρασης, αυτή αναπαράγεται και πολλαπλασιάζεται κάτω από νέες μορφές. Και ο δεύτερος είναι ότι οι φόννοι και οι σφαγές προκαλούν αηδία σε ό,τι ανθρώπινο υπάρχει στους ανθρώπους και μεταστροφή σύντομα του λαϊκού αισθήματος υπέρ των θυμάτων.

Η επανάσταση του 1793, ό,τι και αν λέγεται, δεν υπήρξε ούτε σοσιαλιστική, ούτε υλιστική ή για να χρησιμοποιήσω τη μεγαλόστομη έκφραση του κ. Γαμβέττα δεν ήταν καθόλου «ποζιτιβιστική». Υπήρξε ουσιαστικά αστική, γιακωβινική, μεταφυσική, πολιτική και ιδεαλιστική. Γενναία και ευρύτατη στις επιδιώξεις της, θέλησε κάτι αδύνατο: την εγκαθίδρυση μιας ιδανικής ισότητας στους ίδιους τους κόλπους μιας υλικής ανισότητας. Ενώ διατηρεί όλες τις συνθήκες οικονομικής ανισότητας σαν ιερές βάσεις, πίστεψε ότι θα μπορούσε να ενώσει και να τυλίξει τους ανθρώπους μέσα σ' ένα απέραντο αίσθημα αδελφικής, ανθρώπινης, πνευματικής, ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής ισότητας. Ήταν το όνειρό της, η θρησκεία της, όπως εκδηλωνόταν στον ενθουσιασμό και στις εντυπωσιακές ηρωικές πράξεις των καλύτερων, των μεγαλύτερων της εκπροσώπων. Αλλά η πραγματοποίηση αυτού του ονείρου ήταν αδύνατη, γιατί ήταν αντίθετη προς όλους τους φυσικούς και κοινωνικούς νόμους.

FIII, σελ. 189-191.

Η αυθόρμητη δράση των μαζών.

Αντίθετα με την άποψη των αυταρχικών κομμουνιστών, που είναι κατά τη γνώμη μου τελείως λαθεμένη, δηλ. ότι μια κοινωνι-

κή επανάσταση μπορεί ν' αποφασιστεί και να οργανωθεί είτε από δικτατορία είτε από συντακτική συνέλευση που θα προέλθει από πολιτική επανάσταση, οι φίλοι μας, οι σοσιαλιστές του Παρισιού, σκέφτηκαν πως δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί ή να εξελιχθεί τέλεια πάρα μόνο με την αυθόρμητη και συνεχή δράση των μαζών, των ομάδων και των λαϊκών ενώσεων.

Οι παριζιάνοι φίλοι μας είχαν χίλιες φορές δίκιο. Γιατί, πράγματι, ποιος είναι εκείνος ο μεγαλοφυής εγκέφαλος, ή, αν μιλάμε για συλλογική δικτατορία που σχηματίζεται από εκατοντάδες άτομα προικισμένα με ανώτερες ικανότητες, ποιοι είναι εκείνοι οι τόσο μεγάλοι και ισχυροί εγκέφαλοι που θα συλλάβουν την απέραντη ποικιλία και το πλήθος των υπαρχόντων συμφερόντων, των ιδεών, των επιθυμιών, των αναγκών, που το σύνολό τους αποτελεί τη συλλογική βούληση ενός λαού και θα ανακαλύψουν μια κοινωνική οργάνωση ικανή να ικανοποιήσει τους πάντες; Αυτή η οργάνωση θα είναι πάντοτε το κρεβάτι του Προκρούστη, πάνω στο οποίο η λιγότερο ή περισσότερο δηλωμένη βία του Κράτους θα αναγκάζει τη δύστυχη κοινωνία να τεντώνεται. Αυτό συνέβη πάντα μέχρι σήμερα και ακριδώς σ' αυτό το αρχαίο σύστημα οργάνωσης δια της βίας η κοινωνική Επανάσταση θα πρέπει να βάλει τέλος, αποδίδοντας την πλήρη ελευθερία στις μάζες, στους δήμους, στις ενώσεις, στα ίδια τα άτομα και καταστρέφοντας μια για πάντα την ιστορική αιτία όλων των βιαιοτήτων, τη δύναμη της ίδιας της ουσίας του Κράτους, που πρέπει να συμπαράσχει στην πτώση του όλες τις αδικίες του νομικού δικαίου και όλες τις απάτες των διαφόρων θρησκειών. Αυτό το δίκαιο και αυτές οι θρησκείες άλλωστε δεν υπήρξαν ποτέ τίποτε άλλο παρά ο υποχρεωτικός, τόσο ιδεολογικός όσο και πραγματικός, καθυγιασμός όλων των βιαιοτήτων που εκπροσωπούνται, επικυρώνονται και ευνοούνται από το Κράτος.

F IV, σελ. 261-262.

Το προλεταριάτο και η αγροτιά.

Με ποιο δικαίωμα θα επέβαλαν οι εργάτες στους αγρότες μια οποιαδήποτε μορφή διακυβέρνησης ή οικονομικής οργάνωσης; Με το δικαίωμα της επανάστασης ισχυρίζονται. Αλλά η επανάσταση δεν είναι πια επανάσταση όταν ενεργεί δεσποτικά και όταν, αντί να δίνει ελευθερία στις μάζες, προκαλεί αντίδραση

μέσα στους κόλπους της. Μέσο και συνέπεια, αν όχι κύριος στόχος της επανάστασης, είναι η εκμηδένιση της αρχής της εξουσίας μέσα σ' όλες τις πιθανές εκδηλώσεις της, είναι η τέλεια κατάλυση του πολιτικού και νόμιμου Κράτους, γιατί το Κράτος, δίδυμος αδελφός της Εκκλησίας, όπως το απέδειξε πολύ καλά ο Προυντόν, είναι ο ιστορικός καθαγιασμός κάθε δεσποτισμού, κάθε προνομίου, η πολιτική αιτία όλων των οικονομικών και κοινωνικών υποδουλώσεων, η ίδια η ουσία και το κέντρο κάθε αντίδρασης. Όταν στο όνομα της επανάστασης θέλει κανείς να δημιουργήσει Κράτος, έστω και προσωρινό, δημιουργεί αντίδραση και εργάζεται για το δεσποτισμό, όχι για την ελευθερία. Δίνει επίσης πρόνομα σε βάρος της ισότητας.

Είναι ηλίου φαινότατο. Αλλά οι Γάλλοι σοσιαλιστές εργάτες, αναθρεμμένοι με τις πολιτικές παραδόσεις των γιακωβίνων, δεν θέλησαν ποτέ να το καταλάβουν. Τώρα όμως θα είναι αναγκασμένοι να το καταλάβουν, ευτυχώς για την επανάσταση και γι' αυτούς τους ίδιους. Από πού προήλθε αυτή η τόσο γελοία όσο και αλαζονική, τόσο άδικη όσο και καταστροφική αξίωση να επιβάλλουν το πολιτικό και κοινωνικό τους ιδεώδες σε δέκα εκατομμύρια αγρότες που το αρνούνται; Είναι φυσικά ακόμα ένα αστικό κατάλοιπο, ένα πολιτικό κληροδότημα του αστικού επαναστατισμού. Ποια είναι η βάση, η ερμηνεία, η θεωρία αυτής της απαίτησης; Είναι η υποτιθέμενη ή αληθινή υπεροχή της ευφυΐας, της αγωγής, με μία λέξη του εργατικού πολιτισμού προς τον πολιτισμό της υπαίθρου. Αλλά γνωρίζετε πως με μια τέτοια αρχή μπορεί κανείς να νομιμοποιήσει όλες τις κατακτήσεις, να επικυρώσει όλες τις καταπιέσεις; Οι αστοί δεν είχαν ποτέ κάτι άλλο για να αποδείξουν την αποστολή τους και το δικαίωμά τους να κυβερνούν ή κάτι που είναι το ίδιο πράγμα, να εκμεταλλεύονται τους εργάτες. Από έθνος σε έθνος, όσο και από τάξη σε τάξη, αυτή η μοιραία αρχή που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αρχή της εξουσίας, ερμηνεύει και δικαιώνει όλες τις εισβολές και όλες τις κατακτήσεις. Αυτή δε χρησιμοποιήσαν πάντοτε οι Γερμανοί για να δικαιολογήσουν τις προσβολές τους κατά της ελευθερίας και ανεξαρτησίας των σλαβικών λαών και για να νομιμοποιήσουν τον δίκαιο και αναγκαστικό εκγερμανισμό; Λένε ότι είναι η κατάκτηση της βαρβαρότητας από τον πολιτισμό. Προσοχή, οι Γερμανοί αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ήδη πως ο γερμανικός προτεσταντικός πολιτισμός είναι πολύ ανώτερος από τον καθολικό πολιτισμό των λαών* γενικά της λατινικής φυλής και ιδιαίτερα του γαλλικού. Προσοχή, γιατί φαντάζονται πως έχουν αποστολή να σας

εκπολιτίσουν και να σας κάνουν ευτυχισμένους, όπως εσείς φαντάζεστε ότι έχετε αποστολή να εκπολιτίσετε και ν' απελευθερώσετε τους συμπατριώτες σας, τ' αδέρφια σας, τους αγρότες της Γαλλίας. Για μένα και η μία και η άλλη απαίτηση είναι εξίσου μισητές και σας δηλώνω ότι τόσο στις διεθνείς σχέσεις όσο και στις σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις, θα είμαι πάντοτε στο πλευρό εκείνων που θα θελήσουν να τους εκπολιτίσουν με τον τρόπο αυτό. Θα επαναστατήσω μαζί τους εναντίον όλων αυτών των αλαζονικών εκπολιτιστών, που ονομάζονται εργάτες ή Γερμανοί και με την επανάσταση αυτή θα υπηρετήσω την επανάσταση κατά της αντίδρασης.

F II, σελ. 107-110.

Σοσιαλισμός και ρεπουμπλικανισμός.

Ο σοσιαλισμός, είπαμε, υπήρξε το τελευταίο παιδί της μεγάλης επανάστασης. Αλλά πριν το γεννήσει έφερε στον κόσμο έναν κληρονόμο πιο άμεσο, το πρωτότοκο, πολυαγαπημένο παιδί του Ροβεσπιέρου και του Σαιν Ζυστ: τον καθαρό ρεπουμπλικανισμό, χωρίς αναμίξεις σοσιαλιστικών ιδεών, ανανεωμένο από την αρχαιότητα και εμπνεόμενο από τις ηρωικές παραδόσεις των σπουδαίων πολιτικών της Ελλάδας και της Ρώμης. Πολύ λιγότερο ανθρωπιστικός από το σοσιαλισμό, δεν αναγνωρίζει σχεδόν καθόλου τον άνθρωπο και αναγνωρίζει μόνο τον πολίτη. Και ενώ ο σοσιαλισμός προσπαθεί να θεμελιώσει μία δημοκρατία ανθρώπων, εκείνος θέλει δημοκρατία πολιτών. Και οφείλουν αυτοί οι πολίτες, όπως στα συντάγματα που διαδέχτηκαν σαν φυσική και αναγκαία συνέπεια το σύνταγμα του 1793 (από τη στιγμή που αυτό, μετά από ένα στιγμιαίο δισταγμό, κατέληξε ν' αγνοεί συνειδητά το κοινωνικό πρόβλημα) – οφείλουν σαν ενεργητικοί πολίτες – για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση της Συμβατικής Συνέλευσης, να θεμελιώσουν το αστικό τους προνόμιο πάνω στην εκμετάλλευση της εργασίας των παθητικών πολιτών. Ο πολιτικός δημοκράτης άλλωστε ενδιαφέρεται ελάχιστα ή καθόλου για τον εαυτό του, αλλά πρέπει να ενδιαφέρεται για την πατρίδα του, που οφείλει να την τοποθετεί στην ελεύθερη καρδιά του πάνω από τον εαυτό του, τ' άτομα, τα έθνη του κόσμου και την ανθρωπότητα. Επομένως, θα αγνοεί πάντα τη διεθνή δικαιοσύνη. Σ' όλες τις συζητήσεις, ανεξάρτητα αν η πατρίδα του έχει δίκιο ή άδικο, θα της δίνει πάντα προτεραιότητα, θα θέλει να δεσπόζει

και να συντρίβει όλα τα ξένα έθνη με τη δύναμη και τη δόξα της. Θα γίνει πολύ φυσικά κατακτητής, παρά το γεγονός ότι η εμπειρία των αιώνων τού απέδειξε πως οι στρατιωτικοί θρίαμβοι μοιραία θα καταλήξουν στον καισαρισμό. Ο σοσιαλιστής δημοκράτης απεχθάνεται το μεγαλείο, τη δύναμη και τη στρατιωτική δόξα του Κράτους. Προτιμά την ελευθερία και την ευημερία. Οπαδός της Ομοσπονδίας στο εσωτερικό, επιθυμεί τη διεθνή Συνομοσπονδία, πρώτα γιατί πιστεύει ότι αυτό είναι σύμφωνο με το πνεύμα της δικαιοσύνης, στη συνέχεια γιατί έχει πειστεί πως η οικονομική και κοινωνική επανάσταση, ξεπερνώντας τα τεχνητά και καταστροφικά όρια των Κρατών, θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί τουλάχιστον μερικά, από την κοινή δράση, αν όχι όλων, τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους των εθνών που αποτελούν σήμερα τον πολιτισμένο κόσμο και που αργά ή γρήγορα θα καταλήξουν να ενωθούν. Ο αποκλειστικά πολιτικός δημοκράτης είναι στωικός. Δεν αναγνωρίζει καθόλου δικαιώματα αλλά μόνο καθήκοντα ή, όπως στη δημοκρατία του Μαντσίι, παραδέχεται μόνο ένα δικαίωμα, δηλ. το δικαίωμα ν' αφοσιώνεται και να θυσιάζεται πάντα για την πατρίδα, ζώντας μόνο για να την υπηρετεί και πεθαίνοντας γι' αυτή με χαρά, όπως λέει το τραγούδι που ο Αλέξανδρος Δουμάς αδικαιολόγητα απέδωσε στους Γιρονδίνους: «το να πεθαίνεις για την πατρίδα είναι η πιο όμορφη μοίρα, η πιο τίμια επιθυμία». Ο σοσιαλιστής αντίθετα στηρίζεται στα θετικά δικαιώματα της ζωής και στις πνευματικές, ηθικές αλλά και φυσικές απολαύσεις της ζωής. Αγαπά τη ζωή και θέλει να την απολαμβάνει τέλεια. Επειδή οι πεποιθήσεις του αποτελούν μέρος του εαυτού του και τα καθήκοντά του είναι αναπόσπαστα δεμένα με τα δικαιώματά του, για να μείνει πιστός τόσο στα καθήκοντα όσο και στα δικαιώματά του θα πρέπει να ζει σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, όπως ο Προυντόν και στην ανάγκη να πεθαίνει όπως ο Μπαμπέφ. Αλλά ποτέ δε θα πει πως η ζωή της ανθρωπότητας πρέπει να είναι θυσία, ούτε ότι ο θάνατος είναι η πιο γλυκιά μοίρα. Για τον πολιτικό δημοκράτη η ελευθερία είναι λέξη απατηλή. Είναι η ελευθερία του να είσαι εκούσιος σκλάβος, αφοσιωμένο θύμα του Κράτους. Πάντα πρόθυμος να του θυσιάσει τη δική του, θα του θυσιάζει εκούσια και την ελευθερία των άλλων. Η πολιτική δημοκρατία λοιπόν καταλήγει αναγκαστικά στο δεσποτισμό. Η ελευθερία ενωμένη με την ευημερία και παράγοντας τον ανθρωπισμό του συνόλου μέσα από τον ανθρωπισμό του ενός, για το σοσιαλδημοκράτη είναι το παν, ενώ το Κράτος στα μάτια του είναι όργανο, υπηρέτης της ευημερίας και της ελευθερίας. Ο σοσιαλιστής διακρίνεται από τον αστό για τη δικαιοσύνη

του και απαιτεί μόνο τον αληθινό καρπό της προσωπικής του εργασίας. Διακρίνεται επίσης απ' τον αποκλειστικά δημοκράτη για τον ειλικρινή και ανθρώπινο εγωισμό του. Ζει ανοιχτά και χωρίς περιφράσεις για τον ίδιο του τον εαυτό και γνωρίζει πως κάνοντάς το σύμφωνα με τη δικαιοσύνη υπηρετεί ολόκληρη την κοινωνία και υπηρετώντας την οφείλει τον εαυτό του. Ο δημοκράτης είναι άκαμptos και συχνά από πατριωτισμό, όπως ο ιερέας από πίστη, ωμός. Ο σοσιαλιστής είναι απλός, μετρημένα πατριώτης, αλλά αντίθετα, πάντα πολύ ανθρώπινος. Με μια λέξη μεταξύ του σοσιαλιστή δημοκράτη και του πολιτικού δημοκράτη υπάρχει μία άδυσσος. Ο ένας σαν ημιθρησκευόμενη δημιουργία ανήκει στο παρελθόν. Ο άλλος, θετικιστής και άθεος, στο μέλλον.

F I, σελ. 40-41.

Η ελεύθερη οργάνωση πρέπει να διαδέχεται την καταστροφή του Κράτους και της Εκκλησίας.

Η καταστροφή του Κράτους και της Εκκλησίας θα έπρεπε να είναι η πρώτη απαραίτητη προϋπόθεση για μια πραγματική απελευθέρωση της κοινωνίας. Μόνο μετά από αυτή θα μπορέσει και θα πρέπει η κοινωνία ν' αρχίσει την ίδια της την αναδιοργάνωση. Εντούτοις αυτό δεν θα πρέπει να γίνει από πάνω προς τα κάτω, σύμφωνα μ' ένα ιδεώδες σχέδιο κάποιων σοφών ή επιστημόνων, ούτε με διατάγματα δημοσιευμένα από κάποια δικτατορική εξουσία, ούτε επίσης από μια εθνική συνέλευση εκλεγμένη με καθολική ψηφοφορία. Ένα τέτοιο σύστημα, όπως το έχω ήδη πει, θα οδηγούσε στο σχηματισμό μιας αριστοκρατίας που θα κυβερνά, δηλ. μιας τάξης ανθρώπων, που δεν έχει τίποτα κοινό με το λαό και σίγουρα αυτή η τάξη θα ξανάρχιζε να εκμεταλλεύεται και να υποδουλώνει το λαό με το πρόσχημα του κοινού καλού και της σωτηρίας του Κράτους.

R IV, σελ. 259.

Η μέθοδος των κομμουνιστών και των αναρχικών.

Υπάρχουν δύο διαφορετικές μέθοδοι. Οι κομμουνιστές πιστεύουν πως είναι ανάγκη να οργανώσουν τις δυνάμεις των εργατών,

ώστε να καταλάβουν την πολιτική εξουσία του Κράτους. Οι επαναστάτες σοσιαλιστές τις οργανώνουν με σκοπό να καταστρέψουν, ή αν προτιμάτε μια λιγότερο βίαιη έκφραση, να διαλύσουν το Κράτος. Οι κομμουνιστές είναι οπαδοί της αρχής και της πρακτικής της εξουσίας. Αντίθετα οι επαναστάτες σοσιαλιστές πιστεύουν μόνο στην ελευθερία. Και οι δύο είναι εξίσου οπαδοί της επιστήμης που θα πρέπει να καταστρέψει τη δυσειδαιμονία και να αντικαταστήσει την πίστη. Αλλά οι πρώτοι θέλουν να επιβάλλουν την επιστήμη στο λαό, με τρόπο ώστε οι διάφορες ομάδες της ανθρώπινης κοινωνίας, αφού πειστούν πρώτα με την προπαγάνδα, να είναι ικανές να οργανώσουν και να σχηματίσουν αυθόρμητα ομοσπονδίες. Και τούτο, σύμφωνα με τις φυσικές τους κλίσεις και τα αληθινά τους συμφέροντα, αλλά ποτέ σύμφωνα με ένα σχέδιο προκατασκευασμένο που θα επιβληθεί στα ακαλλιέργητα πλήθη από κάποια ανώτερα πνεύματα.

Οι επαναστάτες σοσιαλιστές πιστεύουν πως υπάρχει πολύ περισσότερη πρακτική αίσθηση και ευφυΐα στις ενστικτώδεις ιδέες και στις πραγματικές ανάγκες των λαϊκών μαζών παρά στα βαθιά πνεύματα των καλουμένων σοφών και όσων έχουν αυτοδιοριστεί κηδεμόνες της ανθρωπότητας και που αν και έχουν ενώπιόν τους τα θλιβερά παραδείγματα τόσων αποτυχημένων κινημάτων για να γίνει η ανθρωπότητα ευτυχομένη, παραμένουν στην ίδια πορεία. Όσο για τους επαναστάτες σοσιαλιστές, αυτοί πιστεύουν, αντίθετα, ότι η ανθρωπότητα αφέθηκε να κυδερνάται εδώ και πολύ χρόνο, υπερβολικά πολύ χρόνο, και πως η πηγή της δυστυχίας της δε βρίσκεται σε κάποια μορφή διακυβέρνησης, αλλά στην αρχή και στην ίδια την ύπαρξη διακυβέρνησης, όποια και αν είναι η φύση της.

Αυτή είναι η διάσταση απόψεων που υπάρχει σήμερα ανάμεσα στον επιστημονικό κομμουνισμό, που αναπτύσσεται από τη γερμανική σχολή και υιοθετείται, μερικά τουλάχιστον, από τους Αμερικανούς και Άγγλους σοσιαλιστές και τον προουντιονισμό, που αναπτύσσεται πλατιά και ωθείται στα έσχατα συμπεράσματα και σήμερα υιοθετείται από το προλεταριάτο των λατινικών χωρών. Ο επαναστατικός σοσιαλισμός έκανε την πρώτη του μεγαλοπρεπή και πραγματική εμφάνιση με την Κομμούνα του Παρισιού.

R IV, σελ. 251-252.

Η ισότητα πρέπει να συμβαδίζει με την ελευθερία.

Είμαι παρτιζάνος που έχει πειστεί για την οικονομική και κοινωνική ισότητα, γιατί ξέρω ότι χωρίς αυτή την ισότητα, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η ανθρωπινή αξιοπρέπεια, η ηθική και η ευημερία των ατόμων, όπως και η ευπορία των εθνών, είναι μόνο απάτη. Αλλά, επειδή συγχρόνως είμαι οπαδός της ελευθερίας – πρώτη προϋπόθεση του ανθρωπισμού – πιστεύω πως η ισότητα θα έπρεπε να θεμελιωθεί στον κόσμο με μια αυθόρμητη οργάνωση της εργασίας και της συλλογικής ιδιοκτησίας, με την ελεύθερη ομοσπονδία των κοινοτήτων, αλλά ποτέ με την ανώτατη και κηδεμονική δράση του Κράτους.

Να, λοιπόν, που βρίσκεται ουσιαστικά η διάσταση μεταξύ σοσιαλιστών ή κολλεκτιβιστών επαναστατών και αυταρχικών κομμουνιστών, που είναι οπαδοί της απόλυτης πρωτοβουλίας του Κράτους. Οι στόχοι και των δύο ταυτίζονται. Και οι δύο εύχονται τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής τάξης, βασισμένης αποκλειστικά στη συλλογική εργασία, μέσα σε ίσες για όλους συνθήκες δηλ. σε συνθήκες μιας συλλογικής κυριότητας των μέσων παραγωγής.

Αλλά οι κομμουνιστές πιστεύουν ότι μπορούν να το πετύχουν με την ανάπτυξη της οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας των εργατικών τάξεων και κύρια του προλεταριάτου των πόλεων που θα έχει τη βοήθεια του αστικού ριζοσπαστισμού. Αντίθετα, οι επαναστάτες σοσιαλιστές, εχθροί κάθε αδέσπαιης συμμαχίας, πιστεύουν ότι αυτός ο σκοπός μπορεί να επιτευχθεί, όχι με την πολιτική οργάνωση και εξουσία, αλλά με την κοινωνική και επομένως αντιπολιτική οργάνωση και εξουσία των πολιτικών τάξεων των πόλεων και των χωριών, όπου συμπεριλαμβάνονται και εκείνοι, που, αν και ανήκουν λόγω καταγωγής στις άρχουσες τάξεις, διέκοψαν τελείως θεληματικά με το παρελθόν για να προσαρτηθούν ειλικρινά στο προλεταριάτο και για να υιοθετήσουν το πρόγραμμά του.

R IV, σελ. 251.

Καπιταλισμός και κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Η σύγχρονη καπιταλιστική παραγωγή και η κερδοσκοπία των τραπεζών απαιτούν για την ολοκληρωτική ανάπτυξή τους ένα ευ-

ρύ συγκεντρωτικό Κράτος, το μόνο ικανό να υποβάλλει εκατομμύρια εργαζομένων στην εκμετάλλευσή τους.

Μια ομοσπονδιακή οργάνωση από κάτω προς τα πάνω των εργατικών ενώσεων, των ομάδων, των αστικών ή αγροτικών κοινοτήτων και τελικά των μεγάλων περιοχών και των λαών, μόνη προϋπόθεση μιας αληθινής και όχι απατηλής ελευθερίας, είναι τόσο αντίθετη στην καπιταλιστική παραγωγή όσο οποιαδήποτε οικονομική αυτονομία. Αλλά η καπιταλιστική παραγωγή και η κερδοσκοπία των τραπεζών συμβαδίζουν πολύ καλά μ' αυτό που ονομάζουμε κοινοβουλευτική δημοκρατία. Γιατί αυτή η πιο σύγχρονη μορφή Κράτους, που βασίζεται στην υποτεθέμενη εξουσία της λαϊκής δούλησης, που ισχυρίζονται ότι εκφράζεται από τους τυχαίους αντιπροσώπους του λαού στις υποτεθέμενες λαϊκές συνελεύσεις, περιέχει τις δυο απαραίτητες προϋποθέσεις της ευπορίας της καπιταλιστικής οικονομίας. Δηλ. το συγκεντρωτισμό του Κράτους και την πραγματική υποταγή του άρχοντα, δηλαδή του λαού, στη μειοψηφία, που ισχυρίζεται ότι τον αντιπροσωπεύει μα στην πραγματικότητα τον κυβερνά αντιπροσωπευτικά και τον εκμεταλλεύεται αναγκαστικά.

Το σύγχρονο Κράτος στην ουσία του και στους σκοπούς του είναι αναγκαστικά στρατιωτικό, και ένα Κράτος στρατιωτικό τείνει σύμφωνα με τη λογική του να γίνει κατακτητικό. Αν δεν κατακτήσει θα κατακτηθεί και αυτό είναι αλήθεια για τον απλό λόγο ότι όπου υπάρχει δύναμη πρέπει με κάποιο τρόπο να εκδηλώνεται. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το σύγχρονο Κράτος πρέπει αναγκαστικά να είναι μεγάλο και ισχυρό. Μόνο μ' αυτή την απαραίτητη προϋπόθεση μπορεί να διατηρηθεί.

Και όπως η καπιταλιστική παραγωγή και κερδοσκοπία των τραπεζών, που για μεγάλο χρονικό διάστημα καταβροχθίζει αυτή την παραγωγή, πρέπει, κάτω από τον κίνδυνο της χρεωκοπίας, να επεκτείνεται ακατάπαυστα σε βάρος των μικρών εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων που απορροφώνται και πρέπει να γίνουν παγκόσμιες και μονοπωλιακές επιχειρήσεις επεκτεινόμενες σ' ολόκληρο τον κόσμο, έτσι και αυτό το σύγχρονο αναγκαστικά στρατιωτικό Κράτος εμπνέεται από την ακαταμάχητη τάση να γίνει παγκόσμιο Κράτος. Αλλά παγκόσμιο Κράτος, που βέβαια δε θα πραγματοποιηθεί ποτέ, δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο ένα, γιατί η συνύπαρξη δυο Κρατών αυτού του είδους είναι απόλυτα αδύνατη.

Η ηγεμονία είναι μόνο μια ταπεινή εκδήλωση, πιθανή κάτω από ορισμένες συνθήκες αυτής της απίθανης τάσης της ενυπάρ-

χουσας σε κάθε Κράτος. Και πρώτη προϋπόθεση αυτής της ηγεμονίας είναι η σχετική αδυναμία και υποταγή των γειτονικών κρατών.

R I, σελ. 68-70.

Η διακυβέρνηση των σοφών καταλήγει σε δεσποτισμό.

Οι μεταφυσικοί ή θετικιστές, όλοι αυτοί οι ιππότες της επιστήμης και της σκέψης, στο όνομα των οποίων θεωρούν ότι είναι εξουσιοδοτημένοι να επιβάλλουν νόμους στη φύση, είναι όλοι αντιδραστικοί συνειδητά ή ασυνείδητα. Και αυτό είναι εύκολο ν' αποδειχθεί.

Εκτός απ' τη μεταφυσική γενικά, που ακόμα και στην εποχή της πιο μεγάλης λάμψης της μελετήθηκε από λίγους, η επιστήμη στην ευρύτερη έννοια, η πραγματική επιστήμη, που είναι άξια μέχρι ένα σημείο του ονόματός της, είναι προσιτή μόνο σε μια μικρή μειοψηφία. Στη Ρωσία π.χ. με πληθυσμό ογδόντα εκατομμυρίων ανθρώπων πόσοι πραγματικοί σοφοί υπάρχουν; Υπάρχουν δέβαια χιλιάδες που ασχολούνται με την επιστήμη, αλλά οι άνθρωποι που έχουν πραγματική γνώση δεν είναι περισσότεροι από μερικές εκατοντάδες. Αλλά, αν ο ρόλος της επιστήμης είναι να επιβάλλει τους νόμους της στη ζωή, τότε η μεγάλη πλειοψηφία - εκατομμύρια ανθρώπων - θα έπρεπε να κυβερνώνται από μερικές εκατοντάδες σοφών. Και ο αριθμός αυτός θα έπρεπε να μειωθεί περισσότερο, γιατί δεν είναι όλες οι επιστήμες που σας κάνουν ικανούς να κυβερνάτε την κοινωνία και η κοινωνιολογία, η επιστήμη των επιστημών, προϋποθέτει από μέρους των προνομιούχων σοφών μια σοβαρή γνώση όλων των άλλων επιστημών.

Πόσους τέτοιους σοφούς έχουμε, όχι μόνο στη Ρωσία αλλά σ' ολόκληρη την Ευρώπη; Και αυτοί οι είκοσι ή τριάντα σοφοί ωφείλουν να κυβερνήσουν όλο τον κόσμο; Μπορούμε να συλλάβουμε πιο παράλογο και μισητό δεσποτισμό; Υπάρχει περίπτωση αυτοί οι 30 σοφοί να κτυπηθούν μεταξύ τους, αλλά αν συνεργάζονταν θα ήταν συμφορά για την ανθρωπότητα.

Σκλάβοι των παιδαγωγών. Τι πεπρωμένο για την ανθρωπότητα!

Δώστε στους σοφούς αυτούς την πλήρη ελευθερία να εξουσιάζουν τις ζωές των άλλων και η κοινωνία θα έχει τότε τις ίδιες εμπειρίες που έχουν τώρα, προς όφελος της επιστήμης, τα πειρα-

ματόζωα, τα κουνέλια, οι γάτες και οι σκύλοι.

Ας τιμήσουμε τους σοφούς για την πραγματική τους αξία, αλλά ας μη τους παραχωρήσουμε κανένα κοινωνικό προνόμιο από φόβο μήπως τους αμαυρώσουμε το πνεύμα και την ηθική τους. Ας μη τους αναγνωρίσουμε άλλο δικαίωμα, εκτός από το γενικό δικαίωμα να υπερασπίζονται ελεύθερα τις πεποιθήσεις τους, τις σκέψεις και τις γνώσεις τους. Ούτε σ' αυτούς ούτε σ' άλλον κανένα πρέπει να δώσουμε την εξουσία να κυβερνούν, γιατί, σύμφωνα με τον αμετάβλητο νόμο του σοσιαλισμού, αυτοί που έχουν περιβληθεί με μια τέτοια εξουσία, γίνονται αναγκαστικά καταπιεστές και εκμεταλλευτές της κοινωνίας.

R I, σελ. 187-188.

Η επιστήμη πρέπει να είναι κληρονομιά όλων.

Η αληθινή επιστήμη, π.χ. της ιστορίας, δεν υπάρχει ακόμα, και μετά βίας σήμερα αρχίζουμε να διαβλέπουμε τις ιδιαίτερα περίπλοκες προϋποθέσεις της. Αλλά ας υποθέσουμε ότι δημιουργείται. Τι θα μπορούσε να μας δώσει; Θα συνέθετε τον επεξεργασμένο και πιστό πίνακα της φυσικής ανάπτυξης των γενικών συνθηκών, τόσο των υλικών όσο και των πνευματικών, τόσο των οικονομικών όσο και των πολιτικών και κοινωνικών, θρησκευτικών, φιλοσοφικών, αισθητικών και επιστημονικών, των κοινωνιών που είχαν ιστορία. Αλλά ο γενικός αυτός πίνακας του ανθρώπινου πολιτισμού, όσο λεπτομερειακός κι αν ήταν, θα περιλάμβανε μόνο γενικές και επομένως αφηρημένες εκτιμήσεις. Επόμενο είναι ότι τα δισεκατομμύρια των ανθρώπων, που αποτέλεσαν το ζωντανό και ταλαιπωρημένο υλικό αυτής της ιστορίας, που ταυτόχρονα θριαμβεύει όσον αφορά τα γενικά αποτελέσματα, αλλά είναι θλιβερό όσον αφορά την απέραντη εκατόμητη των ανθρώπινων θυμάτων που συντρίβει κάτω από τους τροχούς της, αυτά τα δισεκατομμύρια αφανών ατόμων, χωρίς τα οποία κανένα από τα μεγάλα δυσνόητα αποτελέσματα της ιστορίας δε θα είχε επιτευχθεί και, ας σημειωθεί, ποτέ δεν εκμεταλλεύτηκαν κάποιο από τα αποτελέσματα αυτά, δε θα βρουν την παραμικρότερη θέση στην ιστορία. Έζησαν, θυσιάστηκαν, συντρίφτηκαν για το καλό της αφηρημένης ανθρωπότητας. Αυτό είναι όλο.

Θα πρέπει να κατηγορήσουμε την επιστήμη της ιστορίας; Θα ήταν γελοίο και άδικο. Τα άτομα είναι ακατάληπτα για τη σκέψη, το συλλογισμό, ακόμα και για τον ανθρώπινο λόγο, που είναι

ικανός να εκφράσει μόνο ιδέες. Ακατάληπτα τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν. Έτσι η ίδια η Κοινωνική επιστήμη, η επιστήμη του μέλλοντος, θα συνεχίσει αναγκαστικά να τ' αγνοεί. Το μόνο δικαίωμα που έχουμε ν' απαιτήσουμε, είναι να μας δείξει αποφασιστικά τις γενικές αιτίες των ατομικών παθών και μεταξύ αυτών δε θα λησμονήσει, αναμφίβολα, το σφραγισμό και την υποταγή – αλίμονο τόσο συνηθισμένων ακόμα – των ζωντανών στις αφηρημένες γενικότητες. Και ταυτόχρονα θα μας δείξει τις γενικές προϋποθέσεις, τις αναγκαίες για την αληθινή χειραφέτηση των ατόμων που ζουν στην κοινωνία. Να η αποστολή της αλλά και τα όριά της, πέρα από τα οποία η δράση της θα ήταν ανίσχυρη και καταστροφική. Γιατί πέρα από τα όρια αυτά αρχίζουν οι δογματικές απαιτήσεις για διακυβέρνηση της κοινωνίας αυτών που θεωρούνται εκπρόσωποί της, των ιερέων της. Και είναι καιρός να τελειώνουμε μ' όλους αυτούς τους πάπες και τους ιερείς. Δεν τους θέλουμε πια, ακόμα και με το όνομα δημοκράτες-σοσιαλιστές.

Για μια φορά ακόμα επαναλαμβάνω ότι μοναδική αποστολή της επιστήμης είναι να φωτίσει τον δρόμο. Αλλά μόνο η ζωή, απελευθερωμένη απ' όλα τα κυβερνητικά και δογματικά εμπόδια και δοσμένη απόλυτα στην αυθόρμητη δράση της, μπορεί να δημιουργήσει.

Πώς θα λυθεί αυτή η αντινομία;

Από την μια πλευρά η επιστήμη είναι απαραίτητη στην ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας. Από την άλλη, επειδή είναι ανίκανη να ενδιαφερθεί για κάθε τι ζωντανό και αληθινό, δεν πρέπει να αναμιγνύεται στην αληθινή ή πρακτική οργάνωση της κοινωνίας.

Αυτή η αντίφαση μπορεί να λυθεί μόνο μ' έναν τρόπο. Τη διάλυση της επιστήμης σαν πνευματικό ον, που υπάρχει έξω από την κοινωνική ζωή των ανθρώπων και αντιπροσωπεύεται από ένα σώμα υποτιθέμενων σοφών και τη διάδοσή της στις μάζες. Η επιστήμη, που καλείται τότε ν' αντιπροσωπεύει τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας, πρέπει πραγματικά να γίνει ιδιοκτησία όλων. Έτσι, χωρίς να χάσει τίποτα απ' τον καθολικό χαρακτήρα της από τον οποίο δεν θα μπορέσει ποτέ να παραιτηθεί, γιατί τότε θα πάψει να είναι επιστήμη και συνεχιζοντας ν' ασχολείται αποκλειστικά με τις γενικές συνθήκες και τις γενικές σχέσεις των ατόμων και των πραγμάτων, θα διαλυθεί μέσα στην πραγματικότητα μαζί με την άμεση και πραγματική ζωή όλων των ανθρώπων όντων. Θα είναι μια διαδικασία ανάλογη μ' εκείνη των δια-

μαρτυρομένων στην απαρχή της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, που δεν είχε πια ανάγκη από ιερείς. Από τότε καθένας ήταν ο ίδιος ιερέας, ο κάθε άνθρωπος, χάρη στην αόρατη, μοναδική επέμβαση του Κυρίου Ιησού Χριστού, έχοντας τελικά απορροφήσει τον αγαθό Θεό. Αλλά εδώ δεν πρόκειται ούτε για τον αγαθό Θεό, ούτε για την πολιτική ελευθερία, ούτε για τη νομοθεσία, που, όπως ξέρουμε, έχουν αποκαλυφθεί είτε θεολογικά, είτε μεταφυσικά και είναι όλα εξίσου δύσπεπτα. Ο κόσμος των επιστημονικών αφαιρέσεων δεν αποκαλύφθηκε. Ενυπάρχει στον πραγματικό κόσμο, που είναι έκφρασή του και γενική και αφηρημένη αναπαράσταση. Εφόσον σχηματίζει ένα ξεχωριστό τομέα που εκπροσωπείται ειδικά από το σώμα των σοφών, αυτός ο ιδεατός κόσμος απειλεί να πάρει στον πραγματικό κόσμο τη θέση του αγαθού Θεού και να διαφυλάξει στους αυτοκαλούμενους αντιπροσώπους του το ρόλο των ιερέων. Γι' αυτό, με τη γενική παιδεία, ίση για όλους και για όλες, πρέπει να διαλύσουμε την κοινωνική οργάνωση που διαχωρίζεται από την επιστήμη. Και έτσι οι μάζες, αφού πάψουν να είναι κοπάδια που τα οδηγούν και τα εκμεταλλεύονται προνομιούχοι ποιμένες, να μπορέσουν να πάρουν το ιστορικό τους πεπρωμένο στα χέρια τους.

Αλλά, εφόσον οι μάζες δε θα έχουν φθάσει σ' αυτό το επίπεδο παιδείας, θα πρέπει να αφήνονται στη διακυβέρνηση των επιστημόνων; Ο Θεός να βοηθήσει. Θα ήταν καλύτερα ν' απομακρυνθούν από την επιστήμη παρά να αφεθούν να κυβερνώνται από τους σοφούς. Η διακυβέρνηση των σοφών θα είχε σαν πρώτη συνέπεια να κάνει την επιστήμη απρόσιτη στο λαό και θα ήταν αναγκαστικά αριστοκρατική διακυβέρνηση, γιατί η σημερινή δομή της επιστήμης είναι αριστοκρατική. Η αριστοκρατία της διανοήσης. Από κρατική άποψη η πιο αμελικτική και από κοινωνική η πιο αλαζονική και η πιο υβριστική. Τέτοια θα ήταν η εξουσία που θα είχε δημιουργηθεί στο όνομα της επιστήμης. Αυτό το καθεστώς θα ήταν ικανό να παραλύσει τη ζωή και τη δράση της κοινωνίας. Οι σοφοί, πάντα αυθάδεις, πάντα αυτάρχεις και πάντα ανίκανοι, θα ήθελαν να ανακατευθούν σε κάθε τι και όλες οι πηγές της ζωής θα στέρευαν κάτω από το αφηρημένο και σοφό τους πνεύμα.

F III, σελ. 98-103.

Α. Βακαρκης

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Μιχαήλ Μπακούνιν, γόνος αριστοκρατικής ρωσικής οικογένειας, γεννήθηκε το 1814 στο Πρεμούκινο, κοντά στο Γβερ (σημερινό Καλίνιν).

Το 1828 εισάγεται στη Σχολή Πυροβολικού του Πέτρογκραντ, ονομάζεται αξιωματικός το 1832, αλλά επειδή δεν υποφέρει τη ζωή του στρατοπέδου μετά από λίγο παραιτείται. Το 1935 πηγαίνει στη Μόσχα, όπου, με την υποστήριξη του φίλου του Στάνκεβιτς, ρίχνεται παράφορα στη μελέτη της γερμανικής φιλοσοφίας.

Τον Ιούνιο του 1840 ο Μπακούνιν, με την οικονομική βοήθεια του Χέρτσεν, εγγράφεται στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου για να παρακολουθήσει μαθήματα φιλοσοφίας. Το 1842, στη Δρέσδη, επηρεασμένος από τον Άρνολντ Ρούγκε, προσχωρεί στο κίνημα της χεγκελιανής αριστεράς. Η δημοσίευση ενός δοκιμίου του με μεγάλη απήχηση, *Η αντίδραση στη Γερμανία*, τον υποχρεώνει να καταφύγει στην Ελβετία. Από το 1844 μέχρι το 1848 ζει κυρίως στο Παρίσι, όπου γνωρίζει όλους εκείνους που αποτελούν την πνευματική ζωή της πρωτεύουσας. Το 1848 συμμετέχει στη ολανική επαναστατική επιτροπή της Πράγας. Το 1849 ανεβαίνει στα οδοφράγματα της Δρέσδης, στο πλευρό του Ριχάρδου Βάγκνερ. Συλλαμβάνεται και εκδίδεται διαδοχικά από τη σαξονική και αυστριακή κυβέρνηση, και το 1851 παραδίδεται στη δικαιοσύνη του Νικολάου Α΄. Από το 1851 μέχρι το 1854 φυλακίζεται στο φρούριο Πετροπαυλόφσκ στην Πετρούπολη και από το 1854 στο Schlusselfbourg. Το 1857 εξορίζεται στη Σιβηρία όπου παντρεύεται μια νεαρή Πολωνέζα. Το 1861 δραπετεύει από τη Σιβηρία και διαμέσου της Ιαπωνίας και της Βορείου Αμερικής καταφεύγει στο σπίτι του Χέρτσεν, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στο Λονδίνο.

Ακριδώς μετά την αιχμαλωσία του αρχίζει ουσιαστικά η αναρχική περίοδος του Μπακούνιν, τόσο από άποψη θεωρητική, όσο και από άποψη πολιτικής δράσης. Συγκεντρώνει τις προσπάθειές του κυρίως στην Ιταλία και ιδρύει το 1868 τη *Διεθνή Συμμαχία της Κοινωνικής δημοκρατίας* και στο εσωτερικό της ίδιας αυτής οργάνωσης ιδρύει στη Νάπολη μια μυστική εταιρεία με το όνομα *Διεθνής Αδελφότητα*. Το 1867 και το 1868 συμμετέχει ενεργά στα συνέδρια ειρήνης που έγιναν στη Γενεύη και στη Βέρνη. Το 1868, προσχωρεί στην Α΄ Διεθνή που πήρε το όνομα Διε-

θνής Ένωση Εργατών. Το 1870, αφού πρωτοστάτησε σε μια απόπειρα εξέγερσης στη Λυών, αναζητεί πάλι καταφύγιο στην Ελβετία. Το 1869, εκτεθημένος από τη σχέση του με τον τρομοκράτη Νετσιάγιεφ, συγκρούεται δίαια με το Μαρξ, ο οποίος, το 1872 στο συνέδριο της Χάγης, κατορθώνει να τον αποπέμψει από την Α΄ Διεθνή. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των Ομοσπονδιών τού παραμένει πιστό, γι' αυτό και ο Μαρξ αναγκάζεται να θέσει τέλος στις δραστηριότητες της Α΄ Διεθνούς. Το 1874 συμμετέχει στις προετοιμασίες μιας εξέγερσης στην Μπολόνια. Την 1η Ιουλίου 1876 πεθαίνει στη Βέρνη από κρίση ουρεμίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ

Σε ό,τι αφορά την έκδοση των έργων του Μπακούνιν, έχει κανείς τη διάθεση να υποκείψει στον πειρασμό και να θυμίσει αυτό που ο ίδιος ο Μπακούνιν έγραψε σε κάποιο φίλο του σχετικά με ένα από τα έργα του: *Είναι κάτι το τρεπιδώδες, μα τι μπορώ να κάνω, αφού εγώ ο ίδιος είμαι ένα τέρας*. Από τη μια μεριά, η τύχη μόνο, ή, το πολύ πολύ, η πολιτική συγκυρία, συνετέλεσαν στη δημοσίευσή τους σε διάφορες γλώσσες. Από την άλλη, τα πιο σημαντικά κείμενα είναι ακριδώς που παραμελήθηκαν, όπως, λόγου χάρη, *Ο Κρατισμός και ο Αναρχισμός*, του οποίου δεν υπάρχει ακόμη γαλλική μετάφραση, είτε αγνοήθηκαν για πολύ καιρό, όπως η *Εξομολόγηση*, που δημοσιεύτηκε μόλις το 1921, είτε πάλι αμφισβητήθηκαν, όπως *Η Κατήχηση του Επαναστάτη*, που δρέθηκε πάνω στον Νετσάγιεφ τη στιγμή της σύλληψής του.

Ιδού λοιπόν οι μη πλήρεις εκδόσεις των έργων του:

1) ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ σε έξι τόμους που εκδόθηκαν από τον Stock στο Παρίσι (F στην επιλογή των κειμένων). Ο τόμος I συντέθηκε και συμπληρώθηκε με μια εισαγωγή από τον Max Nettlau, βιογράφο και σχολιαστή του Μπακούνιν, στον οποίο αφιέρωσε πολλές μελέτες. Οι τόμοι II ως VI (1903, 1908, 1910, 1911, 1913) συντάχθηκαν από τον James Guillaume, θερμό οπαδό του Μπακούνιν. Περιέχουν ένα βιογραφικό σημείωμα, πρόλογους, σημειώματα και σημειώσεις.

2) ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ σε 5 τόμους (1919, 1919, 1920, 1920, 1922) έκδοση του Γιολός Τρυδα στο Πέτρογκραντ και τη Μόσχα, της οποίας ο πρώτος τόμος περιέχει τον *Κρατισμό και Αναρχισμό* (R στην επιλογή των κειμένων).

3) ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ σε 3 τόμους (1921, 1923, 1924) έκδοση του *Le Syndicaliste* στο Βερολίνο.

4) ΙΣΠΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ, από το 1923 και μετά, σε 5 τόμους από την *La Protesta*, στο Μπουένος Άιρες, με εισαγωγή του Max Nettlau. Ο τόμος V, έκδοση του 1929, περιέχει τον *Κρατισμό και Αναρχισμό*.

Δεδομένης της χαοτικής μορφής των παραπάνω εκδόσεων, που δεν ακολουθούν ούτε κάποια χρονολογική σειρά, ούτε καν την παραμικρή λογική διάταξη, το Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ (I.I.S.G.), κάτοχος των χειρογράφων του Μπακούνιν, που του κληροδότησε ο Max Nettlau, επεφόρτισε τον Arthur Lehning να πραγματοποιήσει μια νέα έκδοση των έργων του Μπακούνιν, συγκεντρώνοντάς τα

κατά κέντρα ενδιαφέροντος, με πρώτο την Ιταλία. Τόσο από άποψη κειμένων όσο και σημειώσεων, οι δυο μέχρι τώρα τόμοι που έχουν εκδοθεί είναι υψίστου ενδιαφέροντος. Προαναγγέλλονται δυο άλλοι, από τους οποίους ο ένας θα δώσει επιτέλους στο γαλλικό κοινό τον *Κρατισμό και Αναρχισμό*.

Τόμος I: Αρχαία Μπακούνιν I. – *Ο Μιχαήλ Μπακούνιν και η Ιταλία, 1871-1872. Μέρος Πρώτο: Πολεμική ενάντια στον Μαντσίνι – Γραπτά και στοιχεία. Κείμενα αποκαταστημένα και υπομνηματισμένα από τον Α. Lehning, εκδότης E.J. Brill, Leiden, 1961.*

Τόμος II: Αρχαία Μπακούνιν I. – *Ο Μιχαήλ Μπακούνιν και η Ιταλία, 1871-1872. Μέρος Δεύτερο: Η Πρώτη Διεθνής στην Ιταλία και η διαμάχη με τον Μαρξ. – Γραπτά και στοιχεία. Κείμενα αποκαταστημένα και υπομνηματισμένα από τον Α. Lehning, εκδότης E. J. Brill, Leiden, 1963.*

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

G. P. Maximoff, *The Political Philosophy of Bakunin – Scientific Anarchism*. The Free Press, Glencoe, Ιλλινόις, 1953.

Το βιβλίο αυτό, εκδομένο στις Ηνωμένες Πολιτείες έχει το προσόν ότι δίνει μεγάλα αποσπάσματα ορισμένων έργων του Μπακούνιν, ανέκδοτων στα γαλλικά. Όσο για την ίδια την παρουσίαση των κειμένων αυτών, υστερεί, γιατί εμπνέεται περισσότερο από τα προβλήματα της σύγχρονης αμερικανικής κοινωνιολογίας, παρά από τις ιδιόζουσες δομές του μακουνινικού στοχασμού.

Bakounine, *La Liberté*: Παρουσίαση και σημειώσεις του François Munoz, εκδ. Jean-Jacques Pauvert, 1965.

Κείμενα προσεγμένα, και μερικές φορές με πολλή επιτυχία, επιλεγμένα. Ταξινόμηση αμφιλοβήσιμη και, πάντως, αρκετά αυθαίρετη.

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Michel Bakounine, *Confession*, μετάφραση από τα ρώσικα από την Paulette Brupbacher, με εισαγωγή του Fritz Brupbacher, και σημειώσεις του Max Nettlau, εκδ. Rieder, Παρίσι, 1932.

Ένα συναρπαστικό ντοκουμέντο, αποκαλυπτικό ως προς τον θεμελιακά ρωσικό χαρακτήρα του Μπακούνιν. Μια «αυτοκριτική» πριν από την εφεύρεση αυτής της λέξης. Εισαγωγή γεμάτη από ενδιαφέρουσες βιογραφικές λεπτομέρειες, οι σημειώσεις του Max Nettlau φωτίζουν το κείμενο, δίνοντας πολλές παραπομπές και ιστορικά γεγονότα.

Bakounine, *La Révolution Sociale ou la Dictature Militaire*, παρουσίαση του André Prudhommeaux, εκδ. Portes de France, Παρίσι.

Ανατύπωση μιας προσούρας που τυπώθηκε τον Μάρτιο-Απρίλιο 1871, από την *Imprimerie Coopérative*, Γενεύη. Το κείμενό της θα ενταχθεί αργότερα σε ένα πληρέστερο έργο το *L' Empire Knouto-germanique*.

Bakounine, *Correspondance de Michel Bakounine*, Γράμματα στον Χέρτσεν και τον Ογκάρεφ (1860-1874), έκδοση με πρόλογο και υπομνημάτιση του Michel Dragomanof. Γαλλική μετάφραση της Marie Stromberg. Librairie Academique Perrin et Cie, Παρίσι, 1896.

Bakounine M. *Oeuvre et Correspondance*, σύνταξη και σημειώσεις του J. Steklov, Μόσχα, 1934-1936, 4 τόμοι που σταματούν στην εκτόπισή του στη Σιδηρία.

J. Guillaume, *L' Internationale*, ντοκουμέντα και αναμνήσεις, εκδότης P.V. Stock, Παρίσι, Τόμος I, 1905.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

α) *Η ζωή του Μπακούνιν:*

A. Kornilov, *Les Années de Voyage de Michel Bakounine*, Λένινγκραντ - Μόσχα, 1925 (στα ρώσικα).

Carr E. H., *Michael Bakunin*, Λονδίνο, 1937.

Kaminski H. E. *Bakounine, la Vie d' un Révolutionnaire*, Παρίσι, 1938.

Max Nettlau, *The Life of Michael Bakunin*, Michael Bakunin, eine Biographie, ιδιωτική έκδοση, Λονδίνο, 1896-1900 (Η βιογραφία είναι στα γερμανικά, τα παρουσιαζόμενα ντοκουμέντα στη πρωτότυπη γλώσσα).

R. Cannac, *Netchaïev*, Παρίσι, εκδ. Payot, 1961.

β) *Ο στοχασμός του Μπακούνιν:*

E. Mounier, *Personalisme et Anarchisme*, περιοδικό *Esprit*, 1937. Κείμενο που ανατυπώθηκε στα *Oeuvres de Mounier*, εκδ. Seuil, τόμ. I σελ. 651-715.

Πρώτη απόπειρα ένταξης του Αναρχισμού στη γενική ιστορία της φιλοσοφίας. Ο συγγραφέας κάνει παραλληλισμούς ανάμεσα στον Περσοναλισμό και τον Αναρχισμό, χωρίς ωστόσο να αντιλαμβάνεται ότι οι αντιστοιχίες αυτές προέρχονται από το γεγονός ότι ο στοχασμός του Μπακούνιν, όπως άλλωστε και του Στίρνερ, συνδέεται με την χειρκελιανή Αρι-

στερά όπου τα υπαρκτικά θέματα, που επεξεργάστηκε κυρίως ο Λ. Φόυερμαχ, κατείχαν περίοπτη θέση.

P. Herper, *Bakounine et le Panslavisme Révolutionnaire*, cinq essais sur l'histoire des idées en Russie et en Europe, Librairie Marcel Rivière et Cie, Παρίσι, 1950.

Τίτλος πολύ περιοριστικός, αφού ο συγγραφέας πραγματεύεται για όλα τα ρεύματα ιδεών που συνέβαλαν στον σχηματισμό του στοχασμού του Μπακούνιν, με ιδιαίτερη επιμονή πάνω στον ρόλο που έπαιξε η χεγκελιανή Αριστερά. Έργο κεφαλαιώδες, που αποσπά τον Μπακούνιν από τη φιλοσοφική απομόνωση όπου τον είχαν καταδικάσει τόσο οι μαρξιστές διώκτες του, όσο και οι σπάνιοι αναρχικοί οπαδοί του.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Θεός και Κράτος, μετ. Θ. Μιχαήλ, Αθήνα 1973, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Θεός και Κράτος (μπροσούρα), μετ. Δ. Ποταμάνος, Αθήνα 1973, εκδ. Πολιτεία.

Παρισινή Κομμούνια και η ιδέα του Κράτους, μετ. Τζακ Λουμάλα, Αθήνα 1973, εκδ. Ελεύθερος Τύπος.

Για έναν Αντιεξουσιαστικό Σοσιαλισμό, μετ. Μ. Σιδερίδης, Αθήνα 1974, εκδ. Νάβης.

Ζωικότητα ή Ανθρωπότητα, μετ. Γ. Βρισμιτζάκης, Αθήνα 1978, εκδ. Ανοάμπελι.

Κρατισμός και Αναρχία, μετ. Γ. Γαλανόπουλος, Αθήνα 1978, εκδ. Ελεύθερος Τύπος.

Φεντεραλισμός - Σοσιαλισμός - Αντιθεολογισμός, μετ. Γ. Νταλιάνης, Αθήνα 1978, εκδ. Ελεύθερος Τύπος.

Για έναν Αντιεξουσιαστικό Σοσιαλισμό (6' έκδοση), μετ. Μ. Σιδερίδης, Αθήνα 1980, εκδ. Ελεύθερος Τύπος.

Για έναν Αντιεξουσιαστικό Σοσιαλισμό, μετ. Λ. Γούσιος, Θεσσαλονίκη 1983, εκδ. Κατόνος.

Ο τάφος του Μ. Μπακούιν στη Βέγη

... «Η χαρά
της καταστροφής
είναι ταυτόχρονα
χαρά δημιουργική».

Αυτή είναι η θεμελιώδης ιδέα που κυριαρχεί στη σκέψη του νεαρού Μπακούνιν και σ' αυτή θα παραμείνει πιστός σ' ολόκληρη τη ζωή του. Σ' έναν κόσμο όλο και πιο κονφορμιστή, αναίσθητο, ταξινομημένο, με νοοτροπία αγέλης, σ' έναν κόσμο όπου δε χαράζονται πια νέοι δρόμοι, αλλά μονάχα ακολουθούνται οι παλιοί, αυτή η άγρια κραυγή βρίσκει μια νέα απήχηση, γιατί εκφράζει, αν όχι ελπίδα, τουλάχιστον ένα παράπονο που δε θα εγκαταλείψει τόσο σύντομα την καρδιά των ανθρώπων.

Henri Arvon

πρόσωπα
ιδέες
ΠΛΕΘΡΟΝ